

TARTALOM

Búcsú munkatársunktól, Futala Tibortól (*Cholnoky Győző*)

TANULMÁNYOK

IDENTITÁS ÉS ANYANYELV

Naglo, Kristian: Nyelv és kollektív identitások Európában

Bernjak, Elizabeta: A kisebbségi nyelvek jövője az EU-ban: nyelvcsere vagy
nyelvi revitalizáció

Kolláth Anna: A magyar nyelv jelene és jövője Szlovéniában

Schönbaum Attila: Franciaország: mégsem egynyelvű ország?

MŰHELY

T. Szabó Levente: Milyen nyelven beszél az irodalom tudománya? A tudományos
professzionizáló nyelvi ideálja és az irodalomtudomány nyelvének kimunká-
lása a XIX. század közepén.

FÓRUM

Szarka László: A kettős állampolgárság jogintézménye mint a kisebbségi és a
migrációs léthelyzetek kezelésének eszköze

KRITIKA

Bindorffer Györgyi: „Horthy eladott bennünket Hitlernek”. Gondolatok Span-
nenberger Norbert *Der Volksbund der Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter
Horthy und Hitler* című könyve kapcsán

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Demesmay, Claire: Létezik-e európai identitás? (*Kakasy Judit*)

Rothacker, Albrecht: A „vad-kelet”: Kelet-Közép-Európa a rendszerváltás tükré-
ben (*Komáromi Sándor*)

Lehne, Stefan: Az Európai Unió és az USA mint partnerek a nyugat-balkáni konf-
liktusok kezelésében (*Komáromi Sándor*)

Sekulic, Dusko: Polgári és etnikai identitás: Horvátország esete (*Bosznay Csaba*)

Fleming, Michael: Nemzeti kisebbségek a posztkommunista Lengyelországban
(*Zoltán András*)

Radžek, Ryšard: A fehéroroszok Lengyelország felől nézve (*Zoltán András*) . . .

Bernstein, Reiner: A közel-keleti béke göröngyös útja és a félresikeredett
„útítterv”. (Az izraeli–arab konfliktus újabb fejleményei) (*Komáromi Sándor*)

Kipre, Pierre: Háború és béke Afrikában (*Kakasy Judit*)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Kerča, Igor: A ruszinok Krúdy Gyula műveiben (*Zoltán András*)

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA	
Smetonienë, Irena: Nyelvpolitika Litvániában (<i>Zoltán András</i>)	150
Polesuk, Vadim: Az orosz nyelv és Észtország nyelvpolitikája 1991 után (<i>Zoltán András</i>)	
Sotirović, Vladislav B.: A nyelv és az írás szerepe a XIX. századi horvát és szerb nemzeti újjászületésben (<i>Zoltán András</i>)	151
KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA	
Greverus, Ina Maria: Antropológiai utazás: értékek és rejtett jelek fellelése (<i>Bosznay Csaba</i>)	152
A Mura menti horvátok múltjáról és jelenéről (<i>Rácz Erika</i>)	154
	155
KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI	
Szlovákia 2002–2003: közép-európai tigris születik? (<i>Kakasy Judit</i>)	157
Hausleitner, Mariana: A történelemhamisítás cinizmusa: a '90-es évek Antonescu-kultusza Romániában (<i>Komáromi Sándor</i>)	159
Krzoska, Markus: Német „kelet-kutatás” és lengyel „nyugat-kutatás” – egymás párhuzamában (<i>Komáromi Sándor</i>)	161
	162
KISEBBSÉGI POLITIKA	
Mair, Peter: A politikai pártok és demokrácia: Milyen típusú jövő? (<i>Bosznay Csaba</i>)	164
Bieber, Florian: Kisebbségi politika a Nyugat-Balkánon – nemzetközi keretekben (<i>Komáromi Sándor</i>)	166
Baberowski, Jörg: Csador alatt az ellenség! – A sztálini terror és az azeri moszlimok (<i>Komáromi Sándor</i>)	172
NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE	
Kroner, Michael: A magyar–román–szász viszony kiéleződése 1848/49-ben Erdélyben (<i>Komáromi Sándor</i>)	173
Sencer, Emre: Balkáni nacionalizmusok az Ottomán Parlamentben, 1909-ben (<i>Bosznay Csaba</i>)	176
	178
	179
	181
	183
	184
	186
	187

TABLE OF CONTENTS

Small Languages, Great Dangers (<i>Győző Cholnoky</i>)	7
--	---

STUDIES

MINORITY LANGUAGE USE AND LANGUAGE PROTECTION

Balázs Vizi: European Integration and Minority Languages	8
Anna Imre: Language, Language Use, and Identity—Among Ethnic Minority Students	17
Szilvia Szoták: On Endangered Languages. The Hungarian Language in Burgenland	37
Rita Csiszár: Sociolinguistic Dimensions of Bilingualism in the Hungarian High School in Kastl, Bavaria	51
András Zoltán: A Majority Language in Minority: The Disappearance of the Belorussian Language	67

WORKSHOP

János Péntek: The Present and Prospects of Hungarian Higher Education in Romania	76
István György Tóth: Missions and Missionaries among the Csángó in Moldova in the 17th Century	86
Toso Doncsev: Hungarian Minority Law	94
István Tarrósy: An East-African Example of Regions, Minorities and Education: Tanzania Yesterday and Today. But What about Tomorrow?	102

FORUM

Judit Tóth: Civil Rights Protection in the EU for Minorities As Well	115
--	-----

REVIEW

NATIONAL IDENTITY . NATIONAL AND ETHNIC PROCESSES

Csámpai, Otto–Haládk, Jozef: International migration (Social Problem and Security Risk) (<i>Ferenc Szabó A.</i>)	122
Nicolas, Françoise: Globalisation and Regional Integration—Complementary Dynamics (<i>Judit Kakasy</i>)	123
Zielonka, Jan: Europe Unbound. Enlarging and reshaping the boundaries of the European Union (<i>András Tokai</i>)	126
v. Hirschhausen, Ulrike–Leonhard, Jörn: „Nationalisms” in Europe (<i>Sándor Komáromi</i>)	131
Batt, Judy–Wolczuk, Kataryna: Region, State and Identity in Central and Eastern Europe (<i>András Tokai</i>)	133
J. Madera, Andrzej: National Minorities in the Present-day Slovak Republic (<i>Zsuzsanna Ráduly</i>)	136
M. Yemenialova, Galina: Russia and Islam (<i>Csaba Bosznay</i>)	139
Kymlicka, Will: Being Canadian (<i>Judit Szirmai</i>)	142
Suter, Keith: Australia: One Land – Two Peoples (<i>Judit Szirmai</i>)	144
Bourassa, Steven C.–Strong, Ann Louise: Restitution of Land to New Zealand Maori: The Role of Social Structure (<i>Judit Kakasy</i>)	146

NATIONAL AND ETHNIC MINORITY LITERATURES	
Zoltán Fónod: <i>Non omnis moriar (Olga Cholnoky)</i>	150
LANGUAGE USE OF MINORITIES	
Attila Hollós: <i>The Life and Works of László Csopey (Emil Niederhauser)</i>	151
CULTURE OF MINORITIES	
Gidoomal, Ram: <i>Multicultural societies and futures of dialogue (Judit Szirmai)</i>	152
Tamás Gusztáv Filep: <i>Drawn Knife of Tradition. Selected and New Studies on Ethnic Hungarian Culture between 1918–1945 in (Czecho)slovakia (Emil Niederhauser)</i>	154
Podolinská, Tatiana: <i>God or Devil? (Ágnes Csengődi)</i>	155
Kaleta, Petr: <i>The Hutsul People and the Ethnographic and Geographic Work of the Czech František Řehoř (Tibor Futala)</i>	157
Kortunov, Sergej: <i>Problems of National Identity in the Present-day Russian Federation (Tibor Futala)</i>	159
RELATIONS BETWEEN CENTRAL AND EAST EUROPEAN NATIONS AND COUNTRIES	
Whose Peace? <i>War and Peace in the Former Yugoslavia (Emil Niederhauser)</i> . . .	161
Wieczorek, Wojciech: <i>Why Don't the Germans Like the Polish? (András Zoltán)</i>	162
Chruślińska, Izabella–Tyma, Piotr: <i>Historical Assessment of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) (András Zoltán)</i>	164
MINORITY POLICY	
Castles, Stephen: <i>Why Migration Policies Fail (Csaba Bosznay)</i>	166
Trautner, Bernhard: <i>Shiites and Their Possible Roles in Iraqi Rebuilding (Sándor Komáromi)</i>	172
Rosenthal, John: <i>Anti-Semitism and Ethnicity in Europe (Judit Szirmai)</i>	173
MINORITY LAW	
Can Identity Be Registered? <i>The Freedom of Choice of Identity and the Registration of National Belonging (Emil Niederhauser)</i>	176
HISTORY OF NATIONAL AND ETHNIC MINORITIES	
Roth, Harald: <i>Transylvanian Saxon Heritage of Baron Samuel von Brukenthal (Sándor Komáromi)</i>	178
Wauker, Marco: <i>German 'Folk History' and Territorial Revision Prior to 1945 (Sándor Komáromi)</i>	179
Dérens, Jean-Arnault: <i>Forgotten Peoples of the Balkans (Judit Kakasy)</i>	181
Vörös, Ladislav: <i>Seminar in the Service of Slovak–Hungarian Historic Reconciliation (Tibor Futala)</i>	183
Jánošík, Peter: <i>Sources of Ukrainian Nationalism (Tibor Lesfalvi)</i>	184
Tamás Krausz: <i>From Lenin to Putin. Studies and Articles 1994–2003. (Emil Niederhauser)</i>	186
Garth, Stevenson: <i>Anti-colonial Nationalism in Ireland and Québec: 1798 and 1837–1838 as Formative Events (Csaba Bosznay)</i>	187

Kis nyelvek, nagy veszélyek

A nyelv a gondolkodás alapszöveve és a kultúra éltető eleme, szellemi teljesítmények tértől és időtől független megőrzésének ma is legfontosabb eszköze. Ha tehát a nyelv veszélybe kerül, maga a kultúra léte forog kockán. Ez a veszedelem különösen fenyegető a kis népek számára és ezen belül is a nyelvi-etnikai kisebbségek esetében. **Vizi Balázs** *Az európai integráció és a kisebbségi nyelvek* c. tanulmányában fejt ki, hogy az egységesülő Európában sem történt meg a demokráciákban fundamentális alapelvek, az állampolgári egyenlőség kiterjesztése a nyelvhasználatra. Ennek dacára a nyelvi sokszínűséget csak annyira tisztelik és védik, mint a kultúra egyéb értékeit, a régészeti emlékeket vagy a folklórt. **Imre Anna** magyarországi nemzetiségi iskolákban végzett felmérése szerint a tanulók nyelvi és kulturális megmaradása, annak esélyei tekintetében nagy különbségek érvényesülnek nemzetiségek szerint: a legnagyobb eséllyel a horvát, román és szerb gyerekek őrizhetik meg anyanyelvüket, míg erre a szlovákoknak van a legkisebb esélyük. **Szoták Szilvia** a burgenlandi magyarok nyelvi helyzetével illusztrálja a veszélyeztetett nyelv mibenlétét. Sajnálattal állapítja meg, hogy miközben az Ausztriában működő oktatási rendszer lényegileg alkalmatlan a magyar nyelv megmentésére, ezenközben a burgenlandi magyarok sem fogalmazták meg céljaikat és elvárásaikat. E kettős szorításban valóban a kihalás veszélye fenyegeti a magyar nyelvet.

A nyelvi tematikus blokk tanulmányain kívül különös figyelmet érdemel **Péntek János** romániai-magyar felsőoktatást elemző dolgozata, amely kritikusan és önkritikusan mindenekelőtt egy modern jövőkép megfogalmazását igényli a magyar nemzeti közösségtől. A 17. századba vezet vissza **Tóth István György** érdekes tanulmánya, amely szerint a moldvai csángómagyar közösség misszionáriusai között kevés magyar akadt, többségük olasz, bosnyák, lengyel pap, kiknek ellenreformációs gondolatvilágától teljesen idegennek bizonyult a nemzeti kérdés. Végezetül **Doncsev Toso** a magyarországi kisebbségi törvény alkalmasságát és hatásának tanulságait elemzi a jogforrás tízéves korára tekintettel. Úgy látja, hogy a törvény alapjaiban betöltötte hivatását, ám figyelmeztet, néhány kérdésben módosításra szorul a jogszabály. Ilyen elsősorban a kisebbségi választások rendszere és az önkormányzatiság szabályozása.

Végül örömmel nyugtázzuk, hogy értő és részletes reflexiót közölhetünk **Kovács Attila Zoltán** előző számban megjelent vitaindító tanulmányára. **Tóth Judit** írásáról van szó, amelynek konklúziója, hogy az EU csak áttételesen képes befolyásolni a tagországok kisebbségvédelmi rendszerét, a lényegi szabályok megfogalmazása és érvényesülésük figyelemmel kísérése továbbra is az állam feladata.

Budapest, 2004. április

Cholnoky Győző

Vizi Balázs

Az európai integráció és a kisebbségi nyelvek¹

European Integration and Minority Languages

In an integrating Europe, it is desirable that the principle of civic equality inherent in modern democracies be extended to language use. Yet, linguistic diversity receives no more attention and protection than other fields of culture, such as archaeological relics and folklore.

A nyelvi jogok

Minden állam lényegében természetesnek tekinti, hogy állampolgárai megértik egymást, egy nyelvet használnak, hogy az állam politikai és társadalmi szerkezetét egyetlen nyelvnek a kötőanyaga tartja össze a kultúra, az oktatás és a közélet terén egyformán.

Am sokszor szembesülnie kell mindenkinek a ténnyel, hogy az adott államban uralkodó, sokszor az alkotmány erejével is kizárólagosan hivatalossá tett nyelv, nem minden polgárnak az anyanyelve. Egyesek kvázi velükszületett adottságként, anyanyelvükként kapják, míg mások, akik az ország egyenrangú állampolgáraiként ugyanazon jogokkal és kötelezettségekkel kellene hogy rendelkezzenek, pl. az országban élő nyelvi kisebbségek tagjai, ugyanezt a nyelvet idegen nyelvként kell, hogy megtanulják. Az, hogy a kisebbségekhez tartozókat ma már a nemzetközi jogban is külön nyelvi jogok illetik meg, épp ennek a különbségnek a leküzdését szolgálja. Sok helyen azonban változatlanul súlyos problémákat jelent a kisebbségi nyelvhasználat körének kijelölése: elégsé a kisebbségi nyelv elsajátításának lehetőségét megadni (pl. korlátozott iskolai nyelvórákon), vagy biztosítani kell a teljes körű anyanyelven folyó oktatást, a kisebbségi nyelv használatát a közigazgatásban, közéletben is.

A nyelvhez, a nyelvhasználatához kapcsolódó (kisebbségi) jogok megítélése korántsem egyértelmű. Egyesek a szabad nyelvhasználatot olyan egyetemes jognak tekintik, amely minden embert megillet, függetlenül attól, hogy egy őshonos kisebbség tagja vagy friss bevándorló az adott országban és az élet minden területén, az állammal való érintkezésben biztosítani kell a lehetőséget a szabad nyelvhasználatra (pl. tolmácsokkal).² Mások viszont hangsúlyozzák, hogy a nyelvi jogok nem abszolút jogok, hanem a nemzeti, etnikai kisebbségek jogai közé tartoznak, és csak a kisebbségekre vonatkozó, adott alkotmányos vagy nemzetközi jogi környezetben értelmezhetők, s ennek megfelelően intézményi jogok (pl. kisebbségi nyelven oktató iskolák működtetését is megköveteli).³

¹ Az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségének 2004. január 24-én, Sepsiszentgyörgyön tartott gyűlésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Ezt a nyelvi emberi jogi megközelítést tükrözi pl. T. Skutnabb-Kangas: *Linguistic Genocide in Education – Or Worldwide Diversity and Human Rights?* Mahwah (New Jersey), 2000, Lawrence Erlbaum.

³ Az inkább hagyományosnak tekinthető nemzetközi jogi, intézményi megközelítésre lásd pl. F. De Varennes: *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague, 1996,

Mindkét megközelítés mögött azonban ugyanaz a jogon-túli probléma sejlik fel: mégpedig az, hogy miképpen lehet a kisebbségi nyelvek használatának jogosságát meggyőzően igazolni. A napjainkban uralkodó liberális demokrácia teoretikusai közül sokan, több szempontból is nehezen tartják ezt igazolhatónak. A fentiek alapján senki nem vonja kétségbe, hogy mindenkinek joga van olyan nyelven beszélni, amilyen nyelven akar. A kérdés csak az, van-e az államnak bármi kötelezettsége ezen a téren?

A társadalmi egyenlőség és igazságosság fogalmait a középpontba állítva, egyesek azal érvelnek, hogy a nyelv, akár a vallás egy liberális demokráciában csak az egyének magánügye lehet. Amint mindenki szabadon gyakorolhatja vallását, úgy mindenki szabadon választhatja meg milyen nyelvet használ a magánéletében, e szerint az, hogy melyik nyelv lesz domináns vagy kevésbé domináns, a nyelvet beszélők számán, a nyelv elterjedésén, az egyes nyelvi csoportok erején múlik. Ahogy nem panaszkodhat egyetlen felekezet sem azért, mert kevés híve van, ugyanígy nem lehet az állam számára releváns, hogy egy nyelvet többen vagy kevesebben beszélnek. Az államnak ugyanis mindenképp semlegesnek kell lennie az állampolgárok egyéni nyelvi identitásával szemben. A modern nemzetállamok korában azonban ez az érv könnyen cáfolható, hiszen senki nem tud nyelvileg „semleges” államot elképzelni: az, hogy egy adott ország közigazgatási, bírósági vagy oktatási rendszerében milyen nyelvet használnak, az alapvetően egy politikai döntés eredménye (demokráciákban a többség döntésének eredménye) és egy nyelv választása, mindenképp a többi nyelv nem-választását, az állami életből történő kizárását jelenti. Természetesen nem lehet minden, az országban beszélt nyelv hivatalos nyelv, de minél több hivatalos nyelve van egy országnak, azért az valószínűleg, annál demokratikusabbnak tekinthető.

Mégis kevés demokráciában tapasztaljuk, hogy több hivatalos nyelvet használnának. Néhány kivételtől eltekintve (pl. Spanyolország vagy Belgium) ez nem jellemző Európa nyugati felén sem. Ennek okát általában két, egymásnak ellentmondó érveléssel szokták magyarázni. Először is, sokan úgy gondolják, hogy a nyelvhasználat az valójában nem identitás-teremtő tényező, pusztán a kommunikáció eszköze az emberek között, így, ha egy országban mindenki egy nyelvet beszél, jobb az érvényesülési esélyei, de ugyanakkor nem kell a mélyebb vallási, etnikai, nemzeti identitásáról lemondania. Az pedig, hogy a többség nyelve lehet a közös nyelv, a számszerűség szabályaiból természetesen következik. Azonban, ha más nem, térségünk számos kisebbségének példája egyértelműen cáfolni látszik ezt a felfogást: sok esetben épp a nyelvnek van identitás-teremtő ereje, és minden esetben elmondható, hogy a nyelv nem csak kommunikációs eszköz, nemcsak egyének közötti párbeszéd közvetítője, de egy – itt épp kisebbségi – kultúra közvetítője, hordozója is.

A másik gyakran hangoztatott érv az egynyelvű állam mellett épp ellenkező feltevésre alapul: eszerint a nyelv a nemzeti identitás alapja, s a nemzetállamok korában egy országhoz való lojalitás fokmérője nem lehet más, mint az országot alkotó nép nyelvének ismerete, használata és átvétele. John Stuart Mill pl. kifejezetten hasznosnak, az államot erősítő jelenségnek ítél minden olyan törekvést, amely az állam egynyelvűségének megerősítését célozza. Az állam iránti lojalitást leginkább az állam nyelvének és kultúrájának átvételével lehet biztosítani, ezért a kisebbségi nyelvek és nemzeti identitások fenntartása veszélyes, az állam felbomlását is előidézhetheti.

Ezek az érvek gondolom mindenki számára ismerősek, akár a hétköznapiakból is. Mivel lehet tehát a kisebbségi nyelvhasználathoz való jogot liberális érvekkel igazolni? Kymlicka, a neves kanadai filozófus igen meggyőző módon a liberális demokrácia gyökereihez tér vissza ennek a kérdésnek a megválaszolásával, s azt kérdezi: mitől lesz egy

társadalom igazságos, s mitől lesznek a társadalom tagjai egyenlők? A választ pedig a tényleges társadalmi egyenlőség értelmezésével adja meg.⁴ Formális (jogszabályi és semlegesnek hirdetett) egyenlőséggel szemben, tényleges egyenlőségről csak akkor beszélhetünk, ha minden egyén, a saját társadalmi/nemzeti kultúrájában élvezheti mindazokat a jogokat, amelyek őt állampolgárként megilletik. Ennek alapján az állam intézményeinek, az állam politikájának le kell képeznie a társadalom arculatát és, ha ez nyelvileg sokszínű, akkor az államnak is nyelvileg sokszínűnek kell lennie. Persze nem lehet minden, az országban akár egyetlen ember által beszélt nyelvet érvényesíteni. De ez a veszély nem is fenyeget komolyan.

A társadalmon belül egy nyelvi, kisebbségi közösség addig tartja fenn a saját külön kultúráját és nyelvét, ameddig arra képes. Nem egy példa van arra, hogy minden külső hatalmi kényszer nélkül egyes nyelvek, nyelvi közösségek meggyengülnek, eltűnnek, beolvadnak. Ez azt jelenti, hogy pl. amennyiben egy közösség túlzottan szétszórtan, apró csoportokban él, és létszámánál fogva sem képes az oktatási vagy közigazgatási intézményekben a saját nyelvi utánpótlását biztosítani, mert pl. nincs elég ereje az intézményeket működtető személyi feltételeket biztosítani, valószínű, hogy önkéntelenül is a többségi nyelvet vennék igénybe, mert a kisebbségi nyelv közösségi előnye már nem volna meg. De az államnak, az intézményi rendszer biztosításával, a közösség számarányától függetlenül egyenlő esélyeket kell adnia minden nyelvi közösségnek. Az államnak biztosítania kell az oktatási, közigazgatási, kulturális, politikai vagy igazságszolgáltatási intézmények anyanyelven való működtetését minden olyan nyelvi közösség számára, amely e feladatokat az adott nyelven el tudja látni.

Az állampolgárok között csak akkor lehet tényleges egyenlőség a nyelvhasználatban, ha egy állampolgárnak sem kell az anyanyelvén kívül más nyelvet azért megtanulnia, hogy alapvető állampolgári jogaival élhessen. Az államalkotó többség számára ez természetes, de ez a jog a kisebbségi nyelvet beszélőket is megilleti.

Ennek gyakorlati megvalósítása persze nem egyszerű, s minden országban más és más megoldást igényelhet, de nyilvánvalóan nem is lehetetlen.

Mindezek alapján, mit lehet elmondani a kisebbségi nyelvhasználat nemzetközi elismeréséről Európában? Mennyiben tükrözik ezt az egyenlőség-eszmét a nemzetközi kisebbségvédelmi kezdeményezések? Az ezzel kapcsolatos esetleges reményeinkkel ellentétben, ahogy látni fogjuk, igen kevésé.

A kisebbségi nyelvek nemzetközi elismerése szempontjából a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai Chartájának van a legnagyobb jelentősége. Az Európa Tanácsban (ET) már 1983-ban felmerült a kisebbségi nyelvek védelmének gondolata, de az ezt felvállaló nemzetközi dokumentum, a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai Chartájának (továbbiakban Charta) megszületésére 1992-ig várt kellett. Ráadásul a Charta 1992-es elfogadását követően, a szükséges számú aláírások miatt, az csak 1998. március 1-jén lépett hatályba. Mindenesetre, mára a dokumentum elterjedése és elfogadottsága jelentősnek mondható. (Annak ellenére is, hogy az aláíró 30 állam közül 13 még nem ratifikálta, nem illesztette be saját jogrendjébe azt.)⁵

⁴ Lásd pl. W. Kymlicka: *Multicultural Citizenship*. Oxford, 1995, Oxford University Press. A nyelvhasználattal kapcsolatban W. Kymlicka – F. Grin: 'Assessing the Politics of Diversity in Transition Countries' in: F. Daftary – F. Grin (szerk.): *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Budapest, 2003, LGI/ECMI. 8–15. o.

⁵ E.T.S. No. 148. Lásd.: Az ET szerződéstára <<http://www.conventions.coe.int>>

Érdekes módon a Charta nem a nyelvi egyenjogúság előfeltéveséből indult ki, hanem arra a felismerésre épített, hogy a kisebb nyelvek eltűnésével Európa kulturális öröksége kerülhet veszélybe. Tény, hogy részben az állami asszimilációs politikáknak, illetve az állami érdektelenségnek, részben azonban a Chartát idézve „*a modern civilizáció uniformizáló nyomásának és különösen a tömegtájékoztatásnak*” köszönhetően a nem-hivatalos nyelvek sok helyen végveszélybe kerültek.⁶ Ebből a megfontolásból a Charta, az Európa Tanácsban és az EBESZ-ben⁷ elfogadott nemzetközi kisebbségvédelmi dokumentumokkal szemben nem a kisebbség, így ebben az esetben a nyelvi kisebbségek védelmét tartja céljának, hanem magukat a *regionális vagy kisebbségi nyelveket* kívánja védelemben és támogatásban részesíteni. Az államok érzékenységére tekintettel, elég nyakatekert módon a kisebbségi nyelvek értékének elismerése nem mondja ki, hogy a kisebbségi nyelvekhez kisebbségi közösség, esetleg a nyelven kívül más, politikailag érzékenyebb (pl. nemzeti) identitásbeli különbség is társul egy adott országban.⁸

A Charta alapeszméje, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket az őket megillető helyen a nyelv kulturális funkcióját figyelembe véve, a többnyelvűség és a multikulturalitás szellemében részesítse védelemben.

A Charta három részre tagolódik, az első rész az általános rendelkezéseket, így pl. a kisebbségi vagy regionális nyelv definícióját tartalmazza, a második, általános rész a Charta „céljait és elveit” veszi sorra, amelyek minden aláíró állam számára egyformán kötelezőek, míg a harmadik rész a konkrét és egyes nyelvhasználati tevékenységekre lebontott kötelezettségvállalásokat tartalmazza.

A Charta konkrét rendelkezéseinek erejét ugyanakkor csökkenti a különböző kötelezettségek közötti „mazsolázási jog” (azaz az aláíráskor az államok, bizonyos feltételek mellett meghatározhatják, melyik rendelkezéseket tartják magukra nézve kötelezőnek) és a lépten-nyomon megjelenő, az államok mozgásterét bővítő gumiszabályok alkalmazása is.

A Charta konkrét rendelkezései között is visszatérően szerepelnek az „ésszerűen lehetséges” és az „amennyiben ezt létszámuk indokolja” kitételek, amelyek nagy szabadságot adnak az államoknak abban, hogy adott esetben milyen intézkedéseket hoznak a kisebbségi nyelvek tekintetében, és milyen kisebbségi követeléseket kívánnak elfogadni a nyelvhasználat terén.

Mint a legtöbb nemzetközi kisebbségvédelmi okmány esetében, az államoknak a Chartában vállalt kötelezettségeik alkalmazását semmilyen, nemzetközi bíróság előtt kikényszerítő, jogilag szankcionáló mechanizmus nem egészíti ki. Így annak végrehajtását csak politikailag lehet maximum az államokon számon kérni.

⁶ A Chartához fűzött hivatalos kommentár (továbbiakban: Kommentár) 2. o. 2. bek. Lásd: <http://www.coe.int/T/E/Legal_Affairs/Local_and_regional_Democracy/Regional_or_Minority_languages/>

⁷ Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet – 1994 előtti Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ). Különösen fontos a nyelvi jogok szempontjából az EBEÉ Emberi dimenzióval foglalkozó koppenhágai találkozásának záródokumentuma (1990) 32.1 és 34. bek. Az EBESZ egyéb kisebbségvédelmi dokumentumait lásd: Majtényi B. – Vizi B. (szerk.): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*. Budapest, 2003, Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet. 189–211. o.

⁸ A kisebbségi jelzők jelentőségéről vö.: P. R. Brass: *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. New Delhi, 1991, Sage. 11–41. o.

A Charta jelentőségét viszont az adja, hogy igen kreatív módon közelített a kisebbség kérdéséhez, maradéktalanul igyekszik a Charta szellemisége és szövege az államoknak a területi szuverenitásuk sérelmével kapcsolatos félelmeit tisztelben tartani, s emellett a kisebbségi identitás egyik leglényegibb elemét, a nyelvhasználatot megfelelő védelemben és támogatásban részesíteni. A Charta egész megközelítése a kisebbségi és a többségi nyelvet beszélők közötti kapcsolatok kiegyensúlyozott fejlesztését célozza. Egyszerre igyekszik a regionális és kisebbségi nyelveket beszélőket a többségi társadalomba való integrációban úgy támogatni, hogy ez ne nyelvük elvesztésével járjon. Ám rendelkezéseinek végrehajtásában a Charta igen nagy szabadságot ad a részes államoknak, így áttörést semmiképp nem tudott hozni: azok az államok tűnnek nagylelkűbbnek a Charta kötelezettségeinek vállalásában, amelyek amúgy is, saját jogrendjükben a kisebbségek jogainak védelmét hatékonyan támogatják.

A Chartának mindazonáltal különleges politikai jelentőséget kölcsönözhet az, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvekkel kapcsolatban alkalmazott megközelítése nagymértékben egyezik az Európai Unión belül felmerülő hasonló kezdeményezések felfogásával. Az Európai Uniónak az egyik legnagyobb kihívást az jelenti, hogy megtalálja az uniós hatáskörök és a nemzeti, tagállami szuverenitás közötti egyensúlyt. A nyelvi és kulturális sokszínűség kezelésének kérdése a keleti bővítéssel csak még nagyobb jelentőséget kapott. Az EU-n belül ma közel 50 nyelvi kisebbség él, akiknek száma a bővítéssel megduplázódik.⁹ Az Európai Unió hatásköre, ahogy azt látni fogjuk, már ma is egyre inkább bővül a kulturális politikák és az emberi jogok védelmének terén, s az Európai Parlamentben már ma is számos kezdeményezés született a kisebbségi nyelvek uniós támogatására (még ha ezek a kezdeményezések túlnyomórészt nem is váltak konkrét intézkedéssé).¹⁰ Minden ilyen kezdeményezésnek azonban lényegi problémát jelentett, hogy miként fogalmazza meg a kisebbségek iránt érzett felelősséget akkor, amikor egyes mai tagállamok (pl. Görögország és Franciaország) egyáltalán nem ismerik el, hogy területükön nemzeti, etnikai vagy nyelvi kisebbségek élnek.

Az EU keleti bővítése ugyanakkor megmutatta, hogy a kisebbségek problémái az európai integrációra is hatással lehetnek, ezért fontos eredmény, hogy már ma is létezik egy olyan nemzetközi dokumentum, amely Európa nyelvi sokszínűségének megőrzését célozza, s amely dokumentumot, a mai tagállamok nagy része és egyes országok esetében épp az Európai Unió politikai nyomásának hatására, de a legtöbb EU-tagjelölt állam is elfogadta. A Charta hatékonyabb alkalmazása szempontjából előremutató lehet, hogy a Chartával együtt az EU-n belül eddig született kisebbségvédelmi kezdeményezések is a *kisebbségi nyelvek* használatának és megőrzésének kérdéseire koncentrálnak.

⁹ Vö.: <<http://www.eblul.org>>

¹⁰ Az Európai Parlamentben elfogadott kisebbségvédelmi vonatkozású határozatok közül kiemelkedik a javaslat előterjesztője után Arfé-jelentésnek is nevezett, a „Regionális nyelvek és kulturális közösségi chartájáról és az etnikai kisebbségek chartájáról” szóló 1981. október 16-án elfogadott határozat, OJ 1981 No. C 287, p. 106.; a „Nyelvi és kulturális kisebbségek javára szolgáló intézkedésekről” szóló, 1983. február 11-én elfogadott határozat, OJ 1987 No. C 318, p. 160.; a „Regionális és etnikai kisebbségek nyelveiről és kultúráiról” szóló, 1987. október 30-án elfogadott határozat, OJ No. C 318, p. 160.; valamint „Az Európai Közösségben élő nyelvi kisebbségekről” szóló 1994-es határozat OJ 1994 No. C 61, p. 110.

Az EU kisebbségeket is érintő politikáiról általában

Az EU kisebbségpolitikai megközelítése több szempontból is ambivalens: annak ellenére, hogy az Unió, az Európai Unióról szóló maastrichti Szerződés (EUSZ) elfogadása (1992) óta különös figyelmet szentel a kulturális, nyelvi, regionális sokszínűségben rejlő egység kinyilvánításának, a gyakorlatban nehéz megítélni, hogy a brüsszeli politikák a nyelvi kisebbségeket érintő kérdésekben milyen mértékben érvényesülhetnek a tagállami politikák mellett.

Mivel az Európai Unió joga nem tesz említést a kisebbségekről, az Unió tagállamaiban élő kisebbségek szempontjából különösen fontos az EU diszkrimináció-ellenes politikája. A hátrányos megkülönböztetés tilalma az Unió gazdasági alapelveinek megfelelően a munkaerőpiac szabadságát, az egyenlő munkaerő-piaci esélyeket teremti meg, ugyanakkor a szociális jogok kiterjesztését is jelenti. Ezért több oldalról is nyomás nehezedett a Tanácsra, egy diszkrimináció-ellenes cikkely bevezetése érdekében, amire az 1999-ben hatályba lépett Amszterdami Szerződésben került sor végül. A szerződés 13. cikke felhatalmazza a Tanácsot, hogy „*megfelelő intézkedéseket tehet a nemen, faji vagy etnikai eredeten, valláson vagy más meggyőződésen, fogyatékoságon, életkoron vagy szexuális irányultságon alapuló diszkrimináció elleni küzdelem érdekében.*” [kiemelés tőlem] Érdemes megfigyelni, hogy a nyelvi közösséghez tartozáson alapuló diszkrimináció nem szerepel a felsorolásban, annak ellenére, hogy nagy számban élnek nyelvi kisebbségi közösségek az EU tagállamaiban, amelyek nyelvhasználatukban, anyanyelvük elsajátításában sokszor hátrányos megkülönböztetést szenvednek el.¹¹

Ugyanakkor a tagállamok kulturális és nyelvi sokszínűségét kimondottan támogatja a 2000-ben elfogadott és az EU készülő alkotmányába beillesztett Alapvető Jogok Európai Chartája, amely 22. cikkében kimondja: „*Az Unió tiszteletben tartja a kulturális, vallási és nyelvi sokszínűséget.*”¹²

Kisebbségi nyelvek és nyelvi kisebbségek

Az Unión belül már ma is a kisebbségek nyelvi jogaira (azaz pontosabban a kisebbségi nyelvekre) vonatkozóan lehet leginkább kedvező intézkedéseket találni.

¹¹ Vö.: *EUROMOSAIC Report*, Brussels, OOEPC, ISBN 92-827-5512-6 Ugyanakkor a 13. cikk jelentőségét mutatja, hogy a Bizottság 1999-ben egy diszkrimináció-ellenes csomagot terjesztett az Európai Parlament elé, amely három tanácsi irányelv kidolgozását célozta meg. Ezek közül az egyik, az ún. Faji Irányelv a faji vagy etnikai eredeten alapuló diszkriminációra összpontosít. Anélkül, hogy ezt az Irányelvet itt különösebben részletezném, meg kell említeni, hogy az Irányelv kimondja, hogy az egyenlő elbánás elve „*nem akadályozza a tagállamokat abban, hogy fenntartsák vagy meghozzák azokat a különleges intézkedéseket, amelyek a faji vagy etnikai eredettel összefüggő hátrányok megelőzését vagy kompenzálását szolgálják.*” (5. cikk) Ez azt jelenti, hogy a kisebbségek jogainak védelmére alkalmazott pozitív megkülönböztetés a Faji Irányelv értelmében sem sérti az egyének egyenlő elbánáshoz való jogát.

¹² A cikkelyt és a Charta egyéb lehetséges kisebbségvédelmi vonatkozásait elemzi Schweltnus, Guido: „*Much ado about nothing?*” *Minority Protection and the EU Charter of Fundamental Rights*. Constitutional Web-Papers, ConWEB No. 5/2001. <<http://les1.man.ac.uk/conweb>>

A kulturális politika területén az EU kiegészítő hatáskörrel rendelkezik a tagállamokkal szemben, azaz a tagállamok által nem szabályozott kérdésekben van lehetősége az uniós intézkedések megtételére. Az amszterdami szerződés 151. cikkelye felszólítja az EU-t, hogy járuljon hozzá „a tagállamok kultúrájának virágzásához, mindeközben tiszteletben tartva nemzeti és regionális sokszínűségüket.” A cikkely arra is kitér, hogy az Unió „a Szerződésen alapuló cselekvései során figyelembe veszi a kulturális szempontokat.” Ennek gyakorlati jelentésével és végrehajtásával szemben azonban sokan igen kritikusak, és sokan annak a véleményüknek adnak hangot, hogy a kulturális sokszínűség tisztelete nem egyértelműen foglalja magában a kisebbségi kultúrák tiszteletben tartását is.¹³ Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a több-kultúrájú Európa értékékként való politikai megjelenítése a kisebbségek számára is kedvező hatással lehet.

A kultúra területén (részben már Maastricht előtt is) számos program indult, amelyek egyebek mellett anyagi támogatást adnak a kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos kutatásokra, az ilyen nyelvek megőrzését, fejlesztését szolgáló oktatási-fordítási projektekre.¹⁴

Ma Európában a nyelvnek és a nyelvhasználatnak viszont nemcsak kulturális, hanem nagyon is komoly szociális és gazdasági jelentősége is van. Az államok relatív gyengülése mellett az egyének és a szervezetek, vállalatok megerősödő szerepe ezeken a területeken, különösen is fontossá tehetik a nyelvhasználatot érintő kérdések uniós szintű szabályozását.

Az EU-n belül eddig született kisebbségvédelmi kezdeményezések sikertelenségének okát egyesek nem egyszerűen a politikai akarat hiányában vélik felfedezni, hanem az e mögött rejlő érdektelenségben, ami szerint az EU lényegét jelentő gazdasági integráció szempontjából teljesen közömbös, ki milyen nyelvet használ. Ezzel szemben nem lehet elfelejteni, hogy a helyi közösségek egyre inkább közvetlenül kapcsolódnak bele az EU piaci hálózatába egy olyan korban, amikor a kommunikáció jelentősége erősen megnövekedett. Ahogy pl. az 1996-os *Euromosaic* jelentés¹⁵ kimutatta, a gazdasági kapcsolatoknak meghatározó hatása van a nyelvhasználatra, s ez különösen a veszélyeztetett kisebbségi és regionális nyelvek fennmaradásának lehetőségeit korlátozza. Mivel a tagállamok egyenként nem képesek ma már az integráció egyre fokozódó hatásainak kedvezőtlen következményeit kiküszöbölni, ezen a téren a legfőbb gazdasági szabályozó, az Unió közbelépése nem pusztán jó szándék, hanem jogi felelősség kérdése (amennyiben a nyelvi, kulturális sokszínűség megőrzését komolyan akarjuk venni).

¹³ Vö.: Biscoe: *i. m.* 92–93. A kultúra integrációs szerepéről lásd bővebben: Mitsilegas, Valsamis: *Culture in the Evolution of European Law: Panacea in the Quest for Identity?* In: Bergeron, J. H. – Fitzpatrick, P. (szerk.): *Europe's Other: European Law Between Modernity and Postmodernity*. Dartmouth, 1998, Ashgate. 111–129. p. és De Witte, Bruno: *The Cultural Dimension of Community Law*. In: *Collected Courses of the Academy of European Law*, 1995. Vol. 4. Book 1. 229–299. o.

¹⁴ Minderre a KULTÚRA 2000 Program keretében van lehetőség, amely magába foglalja ma a könyvkiadást és különösen a fordításokat támogató ARIANE, az európai kulturális örökség védelmét szolgáló RAPHAEL és az országok közötti művészeti-kulturális együttműködést támogató KALEIDOSCOPE programokat is. http://www.europa.eu.int/comm/culture/eac/c2000-index_en.html

¹⁵ European Commission, *Euromosaic: The Production and Reproduction of the Minority Language Groups in the European Union*. (Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 1996)

Ezen felül, az európai jog, az *acquis communautaire* alkalmazása olyan „mellékhatásokkal” is jár, amelyek az egyén életében korántsem tekinthetők mellékesnek. Ezek a területeken, ahol a közösségi politikák és a tagállami politikák egymás mellett, egymás kiegészítéseként élnek (pl. a kultúra terén), messze nem közömbös, hogy az Unió által deklarált célok hogyan érvényesülnek a tagállami politikákban. Nem minden tagállam jutott még el odáig, hogy a regionális és kulturális sokszínűség ápolásának felelősségét a nemzeti vagy nyelvi kisebbségekre is kiterjessze. Az EU-intézmények politikai közbeszédében ugyan már megjelent ez a kérdés, de az, hogy az Uniót jellemző folyamatos legitimációs és demokratikus hiányosságok milyen eszközök alkalmazását teszik majd konkrétan lehetővé, ma még nehéz volna megjósolni.¹⁶

Több kezdeményezés ellenére is, – mint amilyen az Európai Bizottság által finanszírozott Kevésbé Használt Európai Nyelvek Irodájának (EBLUL) létrehozása, vagy az olyan kutatási, oktatási programok beindítása, mint a kisebbségi nyelvek használatával foglalkozó MERCATOR program vagy a nyelvi kisebbségek helyzetét az Unióban felmérő Euromosaic program –, az EU intézményei nem állnak ki egyértelműen a kisebbségi nyelvek használata mellett.

A kisebbségi nyelveket érintő kérdésekben az alapvető probléma ugyanaz, mint az EU egész működésében megtalálható bizonytalanság: mi lesz az Unióból, mi lesz az integráció jövője? Tekintettel arra, hogy a „szuperállam”, az európai föderáció létrehozása hosszú távon is valószínűtlen, a fő kérdés megmarad: mire terjed az integráció, s hol marad meg a tagállami szuverenitás. A jelenlegi körülmények között az EU és a tagállamok közötti hatáskörmegosztás a kulturális és nyelvi politikák terén inkább zavaros, semmint hatékony és egyértelmű lenne. Ugyan közel tíz év telt el azóta, hogy az Európai Unióról szóló (Maastrichti) Szerződés bevezette a megosztott hatáskört a kulturális politikákban, az EU kezdeményezései ezen a területen a mai napig újdonságként hatnak és ritkaságszámba mennek. A Bizottság a szubszidiaritás elvére hivatkozik, míg a tagállamok örömmel rendelkeznek továbbra is a kulturális és nyelvi politikák döntő része felett. Ez azonban pusztán politikai megosztás, ugyanis a jog lehetőséget biztosítana az EU szerveinek a bátrabb és hatékonyabb fellépésre.

Hasonlóképp, bár volna lehetőség az EU-s állampolgársághoz kapcsolódó jogok kiterjesztésére a nemzeti állampolgárság intézményének lényegi változtatása nélkül is, az erre irányuló törekvések sem jártak sikerrel eddig. Bár az integráció érdekei azt kívánnák, hogy mindenhol, ahol erre lehetőségük van, az EU intézményei bátrabban fellépjenek a nyelvi sokszínűség támogatása mellett, azt láthatjuk, hogy a tagállamok politikai akaratukat akár az integráció érdekeivel és céljaival, illetve az ezeket követni és képviselni hivatott Bizottsággal és Parlamenttel szemben is sikeresen tudják érvényesíteni.

Kicsit elkanyarodtam a bevezetőben a nyelvi jogokról mondottaktól, de ez nem véletlen. Az Európa Tanács Nyelvi Chartája és az EU bizonytalan álláspontja a kisebbségek nyelvhasználatát illetően egyértelműen állam-centrikus modellt tükröznek. Ez természetesnek is tekinthető.

De ennek fontos következménye, hogy a nemzetközi szinten a kisebbségi nyelvek használatának támogatását nem az állampolgári egyenlőség, hanem legjobb esetben is kulturális sokszínűség alapján ítélik meg. Ez pedig nem lényegtelen különbség: a tényle-

¹⁶ Niamh Nic Shuibhne: *EC Law and Minority Language Policy*. The Hague, 2002, Kluwer Law International. 33–60. p.

ges állampolgári egyenlőség megteremtése, a modern democráciákban olyan lényegi és sérthetetlen alapelv, amelyet, ha a fentiekben elmondottak szerint egyértelműen kiterjesztenének a nyelvhasználatra is, minden magát demokratikusnak tartó államban a többnyelvű intézményrendszert biztosítaná. Ezzel szemben a nyelvi sokszínűség fogalmában valahol az a meglátás tükröződik, hogy a kisebbségi nyelvek csak annyira érdekelnek tiszteletet és védelmet, mint a kultúra egyéb területei, pl. a régészeti emlékek vagy a folklór. E tekintetben az államok szabad belátásán múlik, hogy ezt a tiszteletet és védelmet az élet milyen területein adják meg a nyelvi kisebbségeknek. Természetesen vitathatatlan eredmény, hogy ma már a nemzetközi közvélemény előtt is elfogadhatatlan volna a kisebbségi nyelvek használatának üldözése, betiltása, s ez, az elmúlt évszázad tapasztalatainak fényében nem is kevés. De messze állunk még attól, hogy a kisebbségek nyelvhasználati jogai az őket megillető helyre, az állampolgárok közötti tényleges egyenlőség alkotmányos biztosítékai közé kerüljenek.

Imre Anna

Nyelv, nyelvhasználat, identitás – nemzetiségi tanulók körében

Language, Language Use, and Identity – Among Ethnic Minority Students

According to the survey conducted in Hungarian schools, the chances for cultural survival greatly vary among students belonging to different ethnic minorities: Croatian and Serb children are most likely to preserve their native tongue, while Slovak children are the most disadvantaged group in this respect.

1999 őszén kérdőíves adatfelvételt végeztünk a kisebbségi önkormányzatok és oktatási intézmények körében. Az oktatási intézmények vizsgálata során kisebbségi és települési önkormányzati képviselőket, iskolaigazgatókat, pedagógusokat és általános, ill. középiskolai tanulókat kerestünk meg kérdőívvel, összesen 264 településen.¹ Jelen írásban csak a tanulók, közülük is csak 8. osztályos általános iskolai tanulók adatait elemezzük – együtt 2250 tanuló – elsősorban a nemzetiségi megmaradás esélyének szempontjából. Ennek megismerése érdekében elsősorban azt igyekeztünk megtudni, hogy milyen mértékben ismerik ma a nemzetiségi oktatásban részt vevő tanulók nemzetiségi nyelvüket, vállalják nemzetiségi identitásukat, s vélhetően milyen eséllyel tanulják, ill. tartják meg nyelvüket vagy sajátítják el, ill. tartják meg identitásukat hosszabb távon.

Vizsgálatunk mintája reprezentatív volt a kisebbségi lakossággal rendelkező települések szempontjából. Az elemzést már ezen a ponton nehezítette, hogy az egyes alminták – ezek az egyes településeken található nemzetiségi iskolák tanulóit tartalmazzák – keretében lekérdezett tanulók nem feltétlenül tartoztak mind adott nemzetiséghez, de a nemzetiségi származásuk sem feltétlenül vallották magukat minden esetben nemzetiségi csoporthoz tartozónak. A vizsgálat fő kérdéseinek megválaszolása érdekében az elemzésben elsősorban két szempontból igyekeztünk kérdezetteinket vizsgálni: a nemzetiségi nyelv és a nemzetiségi identitás szempontjából. A nemzetiségi nyelv mint anyanyelv, tulajdonképpen csak kevesek esetében volt alkalmazható: a kérdezettek csak 6,8%-ának nem magyar az anyanyelve, s csak 20%-uk (545 fő) vállalt valamiféle nemzetiségi identitást, ezek nagyobb része (60%-a) azonban magyarnak vallotta magát. Nem magyar, azaz nemzetiségi hovatartozást csak a kérdezettek 8,2%-a vállalt (*1. számú táblázat*). Ez a tendencia önmagában is jelzésértékű, az elemzés során azonban komoly módszertani nehézségeket is okoz: a kevés, nemzetiségi hovatartozást vállaló tanuló nehezíti a finomabb elemzések elvégzését, ill. egyes kérdések esetében óvatosságra int az adatok értelmezésénél. Ennélfogva a kis esetszámból adódó korlátok miatt, de a nemzetiségi hovatartozás elemzési nehézségei miatt is egyes kérdéseknél két lépésben igyekeztünk a válaszolókat körülhatárolni, s az alminták (az összes kérdezett tanuló) szerint való lekérdezését követően egyes kérdéseknél a magukat nemzetiségieknek vallókat elkülönítve is elemeztük a válaszokat. Ilyenformán a fontosabb kérdéseknél két körre: egy tágabb – a nemzetiségi oktatásban résztvevők – és egy szűkebb – a nemzetiségi származást vállalók – körre ki-

¹ Az általános iskolás tanulók közül két évfolyamot, az 5. és a 8. évfolyamos tanulókat is megkérdeztük.

terjedő csoport adatait elemeztük. (Az anyanyelv szempontjából egy még szűkebb csoport adatainak különálló elemzésétől el kellett tekintenünk a kis elemszám miatt.)

1. számú táblázat

A minta a 8. osztályos tanulók

	Nemzetiségi oktatásban résztvevők ²		Anyanyelv		Nemzetiségi hovatartozást vállalók ³		
	N	%	N	%	N	Kérdezettek %-a	Válaszolók %-a
Cigány ⁴	1176	47,6	50	2,0	18	0,7	3,5
Horvát	145	5,9	46	1,9	49	2,0	9,4
Német	698	28,2	10	0,4	83	3,4	16,0
Román	60	2,4	24	1,0	26	1,1	5,0
Szerb	79	3,2	11	0,4	13	0,5	2,5
Szlovák	314	12,7	7	0,3	11	0,4	2,1
Egyéb	–	–	19	0,8	3	0,1	0,6
Magyar	–	–	2305	93,2	316	12,8	60,8
Válaszhiány	–	–	–	–	1952	79,0	–
Együtt	2472	100,0	2472	100,0	2472	100,0	100,0

Az elemzést nagyobb témakörök mentén végeztük el, külön vizsgáltuk azokat a területeket, intézményeket, amelyeknek szerepe lehet a nemzetiségi nyelv és identitás megtartása szempontjából: a *családot*, az *iskolát*, a *vallást*, ill. külön a *tanulók véleményét* és hosszabb távú *terveiket*.

1. Család, nyelv, identitás

A család a nyelvelsajátítás és a szocializáció legfontosabb terepe, ennél fogva a nemzeti léte történő szocializációnak is ez a legfontosabb területe. A család vonatkozásában azt vizsgáltuk, hogyan alakul a *családszerkezet*, azaz hány generáció él együtt, hogy a

² A nemzetiségi oktatásban részt vevő tanulókra a rövidség kedvéért a nemzetiségi megjelöléssel fogunk a továbbiakban utalni, tudomásul véve azonban, hogy köztük számosan lehetnek nem nemzetiségi származású tanulók is.

³ A nemzetiségi hovatartozást vállalók alacsony esetszáma következtében az elemzésben csak jelzésértékűként ajánlatos kezelni, ezeket elsősorban ott közöljük, ahol a tendenciák érzékeltetése szempontjából ez indokoltnak látszott.

⁴ A cigány tanulók esetében az almintába került tanulók és a nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók száma közötti különbség még szembeszökőbb, írásunkban ezért elsősorban a nemzetiségi tanulók adatait elemezzük, itt a cigány tanulók vonatkozásában az adatokat csak érintőlegesen – s részletesen csak később – elemezzük.

szülők *nemzetiségi hovatartozása* hogyan alakul az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulók esetében, s mi jellemzi a *családi nyelvhasználatot*. A tanulók esetében külön is megvizsgáltuk a nyelvhasználatot, ill. hogy milyen mértékben vállalják *nemzetiségi identitásukat*.

A kérdezettek körében a *családszerkezetet* tekintve a többgenerációs együttélés nem jellemző, a tanulók családjának csak egyötödében fordul elő, ennél gyakrabban a horvát és cigány alminta esetében, legritkábban a román tanulók esetében (2. számú táblázat).

2. számú táblázat

**A nagyszüleid együtt élnek veletek?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 1168	Horvát N = 145	Német N = 688	Rómán N = 58	Szerb N = 78	Szlovák N = 309	Együtt N = 2439
Igen	28,2	29,0	18,6	13,6	21,8	23,3	20,5
Nem	79,8	71,0	81,4	86,4	78,2	76,7	79,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A tanulók származását tekintve a *szülők nemzetiségi hovatartozása* kiemelt jelentőségű. Kérdezetteink körében mind az apák, mind az anyák esetében körülbelül kétharmada a magyar, s egyharmada a nemzetiségi származásúak aránya. Mind az apákra, mind az anyákra jellemző, hogy közöttük a magyar származásúak aránya a legalacsonyabb – s a nemzetiségi származás a legmagasabb – a horvát és a román családokban, s a magyar a legmagasabb – és a nemzetiségi származás a legalacsonyabb – a cigány és a szlovák tanulók körében. (Más nemzetiség említése a magyar és a saját nemzetiségen kívül ritkán fordult elő.) (3. számú táblázat).

3. számú táblázat

**A szülők nemzetiségi hovatartozása
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Édesanya			Édesapa		
	Nemzetiségi ¹	Nemzetiségi ²	Magyar	Nemzetiségi ¹	Nemzetiségi ²	Magyar
Cigány N = 139	12,2	9,4	78,4	10,4	8,9	80,6
Horvát N = 42	76,2	–	23,8	71,4	7,2	21,4
Német N = 168	35,2	1,2	63,6	35,1	1,8	63,1
Rómán N = 28	71,4	3,6	25,0	74,1	3,7	22,2
Szerb N = 33	21,9	12,5	65,6	24,2	9,0	66,7
Szlovák N = 101	13,9	3,0	83,2	15,8	3,0	81,2
Átlag	29,3		66,6	29,1		65,9

Nemzetiség¹ = a besorolással egyező, saját nemzetiség

Nemzetiség² = a besorolással nem egyező, más nemzetiség

Mivel a kérdezett tanulók szülei számára, akik az '50-es és '70-es évek között születtek, nagy valószínűséggel a városiasodó, iparosodó, modernizálódó társadalomban, már nem lehetett feltétlenül természetes a nemzetiségi származás vállalása, a családi nemzetiségi nyelvhasználat fenntartása. Ennélfogva feltehetően már ezen időszakban szerepe lehetett a családi szocializáció mellett az iskolában. Ezért igyekeztünk megtudni azt is, hogy a kérdezett tanulók szülei jártak-e *nemzetiségi iskolába*. A nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók szüleinek fele járt, fele nem járt nemzetiségi iskolába. Az átlagnál nagyobb arányú a nemzetiségi iskolába járás a horvát és a román szülők esetében, az átlagnál alacsonyabb arányú a német, a szerb családok esetében (4. számú táblázat).

4. számú táblázat

**Édesanyád járt-e nemzetiségi iskolába?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)**

	Cigány N = 105	Horvát N = 42	Német N = 152	Román N = 30	Szerb N = 30	Szlovák N = 101	Együtt N = 460
Nem járt	48,6	16,7	59,2	20,0	60,0	43,6	47,0
Járt	42,9	81,0	32,9	76,7	36,7	50,5	46,5
Egyéb	8,6	2,4	7,9	3,3	3,3	5,9	6,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A *családban használt nyelv* is sokat elárulhat a nemzetiségi tanulók nyelvi szocializációs esélyeiről. A magyar nyelvet használják a nemzetiségi oktatásban részt vevő kérdezettek 83%-ának családjában, ez leginkább a cigány és a német családokra jellemző, legkevésbé a román és a horvát családokra (5. számú táblázat). A nemzetiségi hovatartozást vállalók között sem általános a nemzetiségi nyelv használata, 43%-uk nem beszél más nyelven otthon, csak magyarul. (A beszélt nyelv jellemzően a saját nemzetiség nyelve, egy-egy esetben fordult elő a szerb és a román tanulóknál a német nyelv használatának említése, s a szlovákoknál az egyéb nyelv.) (6. számú táblázat).

5. számú táblázat

**Beszéltek-e más nyelven a magyaron kívül?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 1159	Horvát N = 143	Német N = 692	Román N = 68	Szerb N = 78	Szlovák N = 313	Együtt N = 2446
Igen	11,1	50,3	13,9	46,7	26,6	20,4	16,8
Nem	88,9	49,7	86,1	53,3	73,4	79,6	83,2
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

**Beszéltek-e más nyelven a magyaron kívül?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)**

	Cigány N = 18	Horvát N = 49	Német N = 83	Román N = 26	Szerb N = 13	Szlovák N = 11	Együtt N = 200
Igen	66,7	69,4	39,8	73,1	83,6	63,6	57,5
Nem	33,3	30,6	60,2	26,9	15,4	36,4	42,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A családi nyelvhasználatban mindenekelőtt az anya által a gyerekekkel szemben használt nyelv tűnik fontosnak a nemzetiségi szocializáció szempontjából. A tanulók többségének édesanyja magyarul beszél gyermekeihez, csak töredéknyi a két nyelvet használók aránya, s elenyésző a nemzetiségi nyelveket használóké (7. számú táblázat). Nemzetiségi nyelven, ill. két nyelven a román és a horvát tanulókkal beszélnek az édesanyák, az egyéb nyelv is náluk fordul elő viszonylag nagyobb, 3% körüli arányban. A nemzetiségi hovatartozást vállaló gyerekek háromnegyedének az édesanyja szintén magyarul beszél a tanulóhoz, csak közel negyede az, aki két nyelven (8. számú táblázat).

7. számú táblázat

**Milyen nyelven beszél hozzád az édesanyád?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 1163	Horvát N = 145	Német N = 690	Román N = 68	Szerb N = 76	Szlovák N = 312	Együtt N = 2446
Magyarul	95,5	77,9	96,5	63,3	93,4	97,8	94,2
Egyéb nyelven	1,1	2,9	0,1	3,3	1,3	0,6	0,9
Mindkét nyelven	3,4	19,3	3,3	33,3	5,3	1,6	4,9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

8. számú táblázat

**Milyen nyelven beszél hozzád az édesanyád?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)**

	Cigány N = 18	Horvát N = 49	Német N = 82	Román N = 26	Szerb N = 13	Szlovák N = 11	Együtt N = 199
Magyarul	66,7	65,3	90,2	53,8	61,5	90,9	73,8
Egyéb nyelven	–	–	1,2	3,8	15,4	–	2,5
Mindkét nyelven	33,3	34,7	8,5	42,3	23,1	9,1	23,6
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Érdekes a nyelvhasználatot *generációk szerint* elkülönítve is elemezni: a kérdezett anyjával, nagyanyjával és testvérével való beszélgetésben használt nyelvet elemezni (bár a kis elemszám itt nem kevésbé jelent korlátot, mint a korábbi esetekben, a tendenciákat jól érzékelteti). A nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók 50%-a használja a nemzetiségi nyelvet a *nagyanyjával* (harmada két nyelvet használ a nagyszülővel folytatott beszélgetésekben, 14% csak nemzetiségi nyelven beszél). A tanulók egyharmada, 30,5%-a használja *édesanyjával* (egynegyede két nyelven, 4,3%-a nemzetiségi nyelven beszél), s 18,4%-a *testvérével* folytatott beszédben a nemzetiségi nyelvet (9. számú táblázat).

9. számú táblázat

**Milyen nyelven beszélsz az alábbiakkal?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)**

		Cigány	Horvát	Német	Román	Szerb	Szlovák	Együtt
Édesanyjával N = 187	Nemzetiségi	–	2,3	1,3	–	41,7	9,1	4,3
	Vegyese	29,4	47,7	12,8	32,0	25,0	18,2	26,2
	Más nyelv	–	4,6	1,3	–	8,3	–	2,1
	Magyarul	70,6	45,5	84,6	68,0	25,0	72,7	67,4
Nagyamamával N = 180	Nemzetiségi	7,1	15,4	6,3	16,0	41,7	27,3	13,9
	Vegyese	21,4	46,2	32,9	36,0	25,0	27,3	35,5
	Más nyelv	–	–	–	–	16,6	–	1,1
	Magyarul	71,4	38,5	60,8	48,0	16,7	45,5	51,1
Testvérével N = 169	Nemzetiségi	5,9	2,6	1,4	–	30,0	–	3,6
	Vegyese	35,3	15,4	1,4	37,5	30,0	–	14,8
	Más nyelv	–	–	–	–	10,0	–	1,6
	Magyarul	58,8	82,1	97,1	62,5	30,0	100	80,4

A kérdezett *tanulók* szempontjából az *anyanyelv*, a *beszélt nyelv* és az *identitás* kérdéseit vizsgáltuk meg közelebbről. Az összes kérdezettet tekintve *anyanyelv* szempontjából a kérdezett tanulók túlnyomó többsége magyar anyanyelvűnek mondta magát, csak 6,2% mondta, hogy más az anyanyelve, a tanulók 5,2%-ának anyanyelve volt azonos az almintával. A magyar anyanyelv különösen a német, a szlovák és a cigány tanulóokra volt jellemző, nemzetiségi anyanyelv leggyakrabban a román és a horvát tanulók esetében fordul elő (10. számú táblázat). A nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulóknak is átlagosan csak egyharmada, aki anyanyelvként beszél a nemzetiségi nyelvet, legjellemzőbben a román, a horvát és a szerb tanulók, legkevésbé a német és a szlovák tanulók (11. számú táblázat).

Arra a kérdésre, hogy *beszéli-e* a tanuló a nemzetiségi nyelvet, a nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók közel háromnegyede válaszolta, hogy igen (a beszélt nyelv jellemzően a saját nemzetiség nyelvét jelenti). Közel hasonló arányban nem beszélnek, de értik a nyelvet, ill. nem is beszélnek, és nem is értik. (A megnevezett nyelvek a horvát és a szerb esetében nem volt csak teljes egybeesés három és egy esetben a csoport-hovatartozás és a beszélt nyelv között, azaz a beszélt nyelv a nemzetiségi nyelvet jelentette) (12. számú táblázat).

Mi az anyanyelv?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 1166	Horvát N = 145	Német N = 698	Román N = 58	Szerb N = 79	Szlovák N = 312	Együtt N = 2458
Nemzetiségi ¹	3,7	29,7	0,7	34,5	12,7	1,9	5,1
Nemzetiségi ²	0,9	2,1	0,2	5,2	4,2	0,6	1,1
Magyar	95,2	68,3	99,0	60,3	83,5	97,4	93,8
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Nemzetiségi¹ = a besorolással egyező, saját nemzetiség

Nemzetiségi² = a besorolással nem egyező, más nemzetiség

Mi az anyanyelv?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	Cigány N = 18	Horvát N = 49	Német N = 83	Román N = 26	Szerb N = 13	Szlovák N = 10	Együtt N = 199
Nemzetiségi ¹	27,8	59,2	4,8	57,7	69,2	10,0	31,6
Nemzetiségi ²	–	–	–	–	15,4	–	1,0
Magyar	2,2	40,8	95,2	42,3	15,4	90,0	68,3
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Nemzetiségi¹ = a besorolással egyező, saját nemzetiség

Nemzetiségi² = a besorolással nem egyező, más nemzetiség

Beszéled-e valamelyik nemzetiségi nyelvet?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	Cigány N = 17	Horvát N = 44	Német N = 80	Román N = 23	Szerb N = 11	Szlovák N = 11	Együtt N = 186
Igen	52,9	68,2	75,0	78,3	90,9	72,7	73,7
Értem, de nem beszélem	17,6	15,6	10,0	21,7	9,1	27,3	12,9
Nem	29,4	15,9	15,0	–	–	–	13,4
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A nemzetiségi hovatartozást vállaló kérdezetek esetében a nyelvismeret szintje már erősebben szór: a tanulók valamivel több, mint fele (54,8%) beszéli anyanyelvüként vagy jól

a nyelvet, ennél valamivel kevesebben (45,2%) közepesen vagy rosszul. Nemzetiségenkénti különbségek itt is megjelennek: anyanyelvi szintű nyelvtudás a szerb tanulók esetében fordul elsősorban elő, de a horvát és a román tanulók is nagy valószínűséggel beszélnek a nyelvet anyanyelvként, míg a német és a szlovák tanulók nagy részének nemzetiségi nyelvtudása közepes.

13. számú táblázat

**Milyen szinten?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)**

	Cigány N = 11	Horvát N = 35	Német N = 62	Román N = 20	Szerb N = 11	Szlovák N = 9	Együtt N = 148
Anyanyelv	27,3	40,0	4,8	35,0	81,8	22,2	25,7
Elég jól	18,2	20,0	46,8	20,0		11,1	29,1
Közepesen	36,4	34,3	43,5	40,0	9,1	55,6	38,5
Rosszul	18,2	5,7	4,8	5,0	9,1	11,1	6,7
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A *nemzetiségi identitás*, a nemzetiségi csoport-hovatartozás vállalása a nyelv mellett a másik legfontosabb tényező vizsgálatunkban. A kérdezett tanulók egyharmada vállalta nemzetiségi hovatartozását, legjellemzőbben a horvátok és a románok, magyarnak legnagyobb arányban a szlovákok és a cigányok vallották magukat (14. számú táblázat).

14. számú táblázat

**Nemzetiségi csoport-hovatartozás vállalása
az egyes almintákban (%)**

	Cigány N = 145	Horvát N = 44	Német N = 168	Román N = 30	Szerb N = 35	Szlovák N = 98	Együtt N = 52
Nemzetiség ¹	11,0	88,6	44,0	76,7	31,4	8,2	32,9
Nemzetiség ²							6,3
Magyar	74,5	9,1	54,2	16,7	60,0	88,8	60,8
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Nemzetiség¹ = a besorolással egyező, saját nemzetiség

Nemzetiség² = a besorolással nem egyező, más nemzetiség

Még többet elárul azonban megítélésünk szerint a nemzetiséghez való kötődés mértékéről, ha egy nemzetiségi származású tanuló akkor is nemzetiségi csoportját választaná, ha szabad választása lenne csoport-hovatartozásának eldöntésében. Ami a szabadon választott identitás esetében minden csoportnál meghatározó, az a magyar nemzetiség választása, átlagban a kérdezettek háromnegyede választaná ezt a nemzetiséget. Legtöbbben a szlovákok, németek, átlagos arányban a cigányok és annál kevésbé a szerbek, románok,

horvátok. Az alminta nemzetisége és a választott nemzetisége a kérdezettek 14,2%-a esetében esik egybe. A legnagyobb az egybeesés a románok és a horvátok és (kisebb mértékben) a szerbek esetében, a legkisebb a szlovákok esetében. Sokan választanák még a német és egy másik, egyéb nemzetiséget a sajátjukon kívül (15. számú táblázat).

15. számú táblázat

**Ha szabadon dönthetnél, milyen nemzetiséghez tartoznál?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 828	Horvát N = 144	Német N = 681	Román N = 59	Szerb N = 77	Szlovák N = 304	Együtt N = 2364
Nemzetiség ¹	10,1	16,8	12,8	20,3	14,3	1,6	14,2
Nemzetiség ²	15,3	13,8	7,8	10,2	27,3	9,9	9,3
Magyar	74,6	69,4	79,4	69,5	58,4	86,2	76,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Nemzetiség¹ = a besorolással egyező, saját nemzetiség

Nemzetiség² = a besorolással nem egyező, más nemzetiség

A nemzetiségi hovatartozást vállalók esetében a tendencia hasonló, de a horvátok kisebb arányban választanák a saját nemzetiségüket. További szembeszökő tendencia, a román és a szerb tanulónak magyar hovatartozást inkább elutasító beállítódása: a román és a szerb kérdezettek a saját nemzetiség választását követően nem vagy nem csak a magyart nevezték meg nagy számban (16. számú táblázat).

16. számú táblázat

**Ha szabadon dönthetnél, milyen nemzetiséghez tartoznál?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)**

	Cigány N = 17	Horvát N = 48	Német N = 81	Román N = 25	Szerb N = 13	Szlovák N = 9	Együtt N = 193
Nemzetiség ¹	47,1	41,7	44,4	52,0	61,5	44,4	41,3
Nemzetiség ²	17,7	6,3	4,9	20,0	30,8	–	14,7
Magyar	35,3	52,1	50,6	28,0	7,7	55,6	44,0
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Nemzetiség¹ = a besorolással egyező, saját nemzetiség

Nemzetiség² = a besorolással nem egyező, más nemzetiség

Összességében a család szerepe nemzetiségi (nyelvi) szocializációban meghatározó – akár annak megerősítése, akár gyengítése irányába hat. Adataink alapján a család révén átörököített nemzetiségi, ill. nyelvi folytonosság nem látszik minden csoport esetében biztosítottan: viszonylag alacsony a nemzetiségi származású szülők aránya (feltehetően a tiszta nemzetiségi családok aránya még inkább), s a családban a nyelvhasználat domi-

nánsan a magyar, mely tendencia a fiatalabb generációk között erősödni látszik. A tanulók háromnegyede ugyan beszél, de nem anyanyelvi szinten a nyelvet, identitásukat tekintve is ellentmondásos némileg a helyzet: a vágyott és a tényleges nemzetiségi hovatartozás nem esik egybe, még a nemzetiségi hovatartozást vállalók esetében sem. *Nemzetiségenként* azonban nem azonos a fenti esély: úgy tűnik, a leginkább a románoknak és a horvátoknak van esélyük a nemzetiségi lét továbbörökítésére a család közvetítésével, mind a szülők származását, mind nemzetiségi iskolázását tekintve (s a többgenerációs együttélés is a horvátok esetében jellemző elsősorban). A nyelv szempontjából is hasonló a helyzet: a román tanulók mellett a horvátok beszélik a legnagyobb arányban anyanyelvként, ill. használják a nemzetiségi nyelvet a családon belüli érintkezéshez. A másik póluson a német és a szlovák származású tanulók vannak, ők azok, akik esetében már nem jellemző más nyelv a családban (németek), ill. az anyák által használt nyelvek között (német, szlovák családok), mint a magyar használata.

2. Iskola

A nemzetiségi nyelv és lét fenntartásában a család mellett az iskolának lehet fontos szerepe. Az iskola vonatkozásában a 8. évfolyamra járó tanulókat a tanulásról, az erre fordított időről, tanulmányi eredményeikről s az iskolai nyelvtudásról kérdeztük elsősorban. Feltevésünk szerint a családi nemzetiségi szocializáció esélyeinek csökkenésével párhuzamosan az iskola szerepe értékelődik fel, s ez részben akkor tud érvényesülni, ha a tanulók magához az iskolához is pozitív módon viszonyulnak. *Iskolatípus* szerint a nemzetiségi tanulók túlnyomó többsége nyelvet oktató, ill. normál iskolába jár, az utóbbi a cigány tanulókra jellemző, a többi nemzetiségi kisebbségi tanulókra. Kéttannyelvű iskola elsősorban a románokra jellemző, jóval kevésbé a horvátokra, s a többiek esetében inkább csak elvétve fordul elő (*17. számú táblázat*).

17. számú táblázat

Milyen iskolába jársz?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 1169	Horvát N = 145	Német N = 696	Román N = 60	Szerb N = 79	Szlovák N = 314	Együtt N = 2463
Tannyelvű ált. iskola	1,3	–	0,1	11,7	–	–	0,9
Kéttannyelvű	0,1	17,2	11,6	50,0	10,1	5,1	6,5
Nyelvet oktató	0,3	47,6	70,3	38,3	53,2	56,1	34,0
Normál ált. iskola	80,2	35,2	9,9	–	36,7	38,9	49,0
Egyéb	18,2	–	–	–	–	–	8,6
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A nemzetiséghez való viszony alakulásában a nemzetiségi nyelv és kultúra tanulásának lehet közvetlenül szerepe. Az iskolai nyelvtanulást – különösen a nemzetiségi tanulók esetében – jelentős mértékben befolyásolja, hogy a tanulók az iskola előtt jártak-e óvodába, s különösen, hogy jártak-e nemzetiségi óvodába, s hogy ott tanultak-e nemzetiségi nyelven. Mivel a családban egyre kevesebb tanulónak van esélye anyanyelvként elsajátí-

tani a nemzetiségi nyelvet, a nemzetiségi óvodának nagy szerepe lehet az iskolai nemzetiségi oktatás sikerességében. *Óvodába* a nemzetiségi oktatásban résztvevők (ill. az e kérdésre válaszolók) 99%-a járt, s itt több mint kétharmad arányban tanultak nyelvet is (18. számú táblázat). A tanult nyelvek jellemzően nemzetiségi nyelvek (a horvátok 83,9%-a horvátot, a németek 98,4%-a németet, a románok 85,7%-a románt, a szerbek 71,4%-a szerbet és a szlovákok 87,5%-a szlovákot tanult az óvodában), más nyelvek tanulása valamivel ritkábban fordul elő (ezek a német és az angol több esetben, ill. a szerb és a horvát egy-egy esetben).

18. számú táblázat

Tanultál-e nyelvet az óvodában?
(Nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	Cigány N = 17	Horvát N = 43	Német N = 80	Román N = 25	Szerb N = 12	Szlovák N = 11	Együtt N = 188
Igen	5,9	74,4	77,5	84,0	58,3	72,7	69,7
Nem	94,1	25,6	22,5	16,0	41,7	27,3	30,3
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Az általános iskolai nyelvvoktatásban egy vagy két nyelv tanulására van lehetőség, s gyakori a választás lehetősége több nyelv kínálata esetében. A nyelvvoktatásban részt vevő tanulók kb. felének volt *nyelvválasztási lehetősége*, legkevésbé a horvátoknak és a németeknek, leginkább a szlovákoknak és a szerbeknek (19. számú táblázat).

19. számú táblázat

Volt-e nyelvválasztási lehetőség?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 1093	Horvát N = 127	Német N = 685	Román N = 59	Szerb N = 75	Szlovák N = 308	Együtt N = 2347
Igen	52,3	49,6	49,2	52,5	61,3	60,4	52,6
Nem	47,7	50,4	50,8	47,5	38,7	v39,6	47,4
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A *nyelvtanulásra* feltett kérdésekre első nyelvet a kérdezett tanulók döntő hányada tanult (néhány, nyelvtanulás alól felmentett tanuló kivételével), második nyelvet már csak kisebb részük tanult a 8. évfolyamon. Az első nyelv tanulásáról a *döntés* döntő mértékben az 'iskolahasználók', azaz a szülők és a tanulók kezében van, 60,6%-ban döntöttek az elsőként tanult nyelvről (33,2% szülők, 27,4% a tanuló döntött), 16,7% esetében a tanárok vagy az igazgató, a fennmaradó esetekben egyéb dolgok (pl. körülmények). Az *elsőként tanult nyelvet* tekintve a nemzetiségi oktatásban részt vevő tanulók egyharmada tanulja a nemzetiségi nyelvet első nyelvként, kétharmaduk az angol és a német valamelyikét ta-

nulja. A nemzetiségi nyelvet a német és a román tanulók tanulják magas arányban (az előbbi csoport esetében természetesen itt sem tudjuk elkülöníteni a nemzetiségi és az idegen nyelvként tanult nyelveket). A németet a horvát és a szerb és a szlovák, az angolt a szlovák és a szerb tanulók tanulják első nyelvként nagy valószínűséggel. (A cigányoknál az egyéb az első nyelv esetében az oroszot jelentette.) (20. számú táblázat). A második nyelv tanulásában is döntő az iskolahasználók választása (21,5%-ban a szülő, 38,3%-ban a tanuló döntött a másodikként használt nyelvről), csak 14%-ban játszott az iskola (tanár, igazgató) nagy szerepet benne. A második nyelvként tanult nyelv itt nagy valószínűséggel az angol, mellette a német és a nemzetiségi nyelv tanulása kb. hasonló arányban fordul elő. A nemzetiségi nyelv a horvátoknál, a szlovákoknál és a szerbeknél, a német a cigányoknál és a szlovákoknál, az angol a németeknél és a szerbeknél fordul elő az átlagosnál magasabb arányban (21. számú táblázat).

20. számú táblázat

**Első nyelv tanulása
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 844	Horvát N = 106	Német N = 533	Román N = 54	Szerb N = 62	Szlovák N = 276	Együtt N = 1875
Nemzetiségi ¹	–	29,2	87,6	70,4	6,5	22,1	33,5
Nemzetiségi ²	–	0,9	0,2	–	–	–	0,1
Német	–	54,7	–	24,1	54,8	38,0	32,4*
Angol	–	15,1	12,0	–	37,1	39,9	33,0
Egyéb	4,6	–	0,2	5,6	1,6	–	1,0
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* a német nemzetiségi tanulók adatai a nemzetiségi¹ nyelv alatt szerepelnek.

21. számú táblázat

**Második nyelv tanulása
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 70	Horvát N = 75	Német N = 138	Román N = 52	Szerb N = 12	Szlovák N = 114	Együtt N = 461
Nemzetiségi ¹	1,4	53,3	6,5	19,2	25,0	33,3	21,7
Nemzetiségi ²	–	–	0,7	–	–	–	0,4
Német	42,9	26,7	–	25,0	8,3	34,2	22,3*
Angol	52,9	20,0	83,3	38,5	58,3	32,5	50,1
Egyéb	2,9		2,9	17,4	–	–	5,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* a német nemzetiségi tanulók adatai a nemzetiségi¹ nyelv alatt szerepelnek.

Az iskolának a nemzetiségi szocializációban a családot kiegészítő szerepe adataink szerint *összességében* úgy tűnik, hogy csak kis eséllyel tud érvényesülni. Nem kedvez a nemzetiségi nyelvi szocializációnak a domináns iskolatípus sem (nyelvoktató iskolába jár a nemzetiségi tanulók nagy része, s normál általános iskolába a cigány tanulók túlnyomó többsége), s a nyelvtanulás tényleges gyakorlata sem. A nyelvtanulásban a nemzetiségi nyelvek pozíciója, úgy tűnik, nem jobb a nagy nyelvek pozíciójához viszonyítva, s mivel a nyelvtanulás alakulásában az iskolahasználók tűnnek elsősorban meghatározónak, nem valószínű e tendencia megváltozása a jövőben sem. A fentiekben is jelen van a *nemzetiségek közötti* különbség: a horvátok és a románok között nagyobb arányban vannak a tan nyelvű iskolába járók, ill. a nemzetiségi nyelvet első vagy második nyelvként tanulók.

3. Vallás

A *vallás/egyház* szintén fontos szerepet játszhat a nemzetiségi lét megőrzésében, különösen az általunk vizsgált nemzetiségek esetében, mivel közöttük jelentős felekezeti különbségek is fennállnak, ezáltal nemcsak a nyelvi, hanem a vallási különállás hangsúlyozásán keresztül is megkülönböztetheti önmagát egy-egy nemzetiségi csoport. A vallási és nemzetiségi hovatartozás tényét elősegíti a vallásosság és a vallásgyakorlás, azaz a templomba járás – a valláshoz kapcsolódó kérdéseink ezeket vizsgálták. *Felekezeti hovatartozás* tekintetében a kérdezettek kétharmada katolikus, közel egyötöde református, de több más felekezetet is képviseltek. A katolikusok minden csoport esetében többségben vannak, a románok kivételével. A katolikus vallás dominál egyértelműen a horvátok és a németek esetében, a többi csoportnál a katolikus mellett számottevő a más felekezetbe tartozók aránya is: a katolikus mellett a szerbeknél a görög katolikus, a református és az ortodox, a románoknál az evangélikus és az ortodox, a szlovákoknál az evangélikus és a református jelenik meg (22. számú táblázat).

22. számú táblázat

**Milyen felekezethez tartozol?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 577	Horvát N = 122	Német N = 460	Román N = 56	Szerb N = 70	Szlovák N = 275	Együtt N = 2098
Római katolikus	60,0	88,4	77,1	7,3	51,4	55,6	64,4
Görög katolikus	4,3	–	1,7	5,4	15,7	6,2	3,9
Református	24,2	3,6	11,1	37,5	18,6	13,8	17,9
Evangélikus	4,6	4,3	3,9	–	–	17,9	5,8
Ortodox	0,2	–	–	20,6	4,3	0,4	1,8
Egyéb	6,8	3,6	6,4	21,4	10,0	6,9	6,9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A felekezeti hovatartozás mellett a vallásosság és a tényleges vallásgyakorlást jelző templomba járás lehet az, amely valóban közvetíti a vallás vagy az egyház befolyását, s ezen keresztül esetlegesen hozzájárul a kisebbségi közösségi integráció erősítéséhez. A

vallásosság a tanulók felét jellemzi egyértelműen, különösen jelentős mértékű a horvátok esetében. (23. számú táblázat) A legkevésbé a cigányok vallották vallásosnak magukat. Templomba a tanulók közel fele jár, legjellemzőbben a horvát tanulók, legkevésbé a cigány alminta tanulói (24. számú táblázat).

23. számú táblázat

Vallásos vagy-e?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 1114	Horvát N = 144	Német N = 677	Román N = 60	Szerb N = 75	Szlovák N = 308	Együtt N = 2378
Igen	46,5	76,4	55,7	56,7	44,0	57,5	52,5
Nem	27,8	9,0	20,8	13,3	16,0	22,1	23,2
Bizonytalan	25,7	14,6	23,5	30,8	40,0	20,5	24,3
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Bár templomba a tanulók tekintélyes része jár, a *szertartások nyelve* csak elvétve nemzetiségi nyelv, az összes válaszoló 4,8%-a válaszolta, hogy nemzetiségi nyelven folyó szertartásokra jár. (Ez leginkább a román, a horvát és a szerb almintába tartozó gyerekek esetében fordult elő.) (Lásd 23. táblázat)

24. számú táblázat

Jársz-e templomba?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 402	Horvát N = 145	Német N = 681	Román N = 60	Szerb N = 77	Szlovák N = 305	Együtt N = 1670
Igen	35,9	81,4	50,4	46,7	45,5	50,2	45,2
Nem	64,1	18,6	49,6	53,3	54,5	49,8	54,8
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

25. számú táblázat

Milyen nyelven folynak ott a szertartások?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 618	Horvát N = 123	Német N = 478	Román N = 37	Szerb N = 47	Szlovák N = 193	Együtt N = 1430
Nemzetiségi ¹	0,3	22,8	2,4	51,4	14,9	0,5	5,5
Nemzetiségi ²	0,7	–	0,2	5,4	2,1	0,5	0,6
Magyar	98,7	75,6	97,4	40,5	80,9	97,9	93,9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A *vallásosság* bár nagymértékben jellemzi a tanulókat, s nagy arányú a templomba járók aránya is, *összességében* úgy tűnik, mivel jellemzően nem nemzetiségi nyelven folynak a szertartások, a nyelv megmaradását a vallás közvetlenül nem tudja segíteni, inkább csak a közösségi intézmények, ill. identitás erősítésén keresztül. Itt is megfigyelhetők azonban különbségek az egyes *nemzetiségek között*: a horvátok és a románok azok, akiknél a vallásgyakorlás inkább hozzájárulhat a nemzetiségi lét hosszabb távon történő megmaradásához, mivel ezekben a csoportokban a legnagyobb a misét (istentiszteletet) anyanyelven hallgatók aránya. A másik póluson ez esetben is a szlovák és a német tanulók (valamint a szerbek) vannak – a németek esetében azonban ezúttal is nehéz a tényleges tendenciákat megítélni.

4. Tervek, vélemények

A jövőbeli tervek és a nemzetiségi léttel kapcsolatos beállítódások szintén jelentős hatással lehetnek a nemzetiségi megmaradásra. Ha egy nemzetiségi származású fiatal – a körülmények vagy ambícióinak alakulásától függően – akár szociális, akár földrajzi értelemben távol kerül lakóhelyétől, a családi és a nemzetiségi közegetől, a nemzetiségi lét fontossága nagy eséllyel szorul háttérbe. Ha eleve kevésbé fontos számára a nemzetiségi hovatartozás, könnyebben válik meg a körülményektől függetlenül is nyelvétől és identitásától.

A *jövő terveket* vizsgálva a kérdezett tanulók terveit a továbbtanulás, a pályaválasztás szempontjából vizsgáltuk, ill. azt is szeretnénk volna megtudni, hogy a tanulók hol szeretnének élni felnőtt korukban. Az *általános iskola utáni továbbtanulást* tekintve a tanulók többsége (59,4%) szakma tanulására készül, legtöbbször szakközépiskolába szeretnének menni, kevesebben szakmunkásképző, ill. szakiskolába. A tanulók egynegyede (25,6%) gimnáziumba szeretne menni – ez az az iskolatípus, ahol a nemzetiségi nyelvek tanulására egyáltalán megvan az elvi lehetőség. A gimnáziumba törekvők között nagy számban vannak a román, a német és a szerb almintába tartozók, szakközépiskolába leginkább a szlovákok szeretnének menni. A szakmunkásképzőt választók között viszonylag sokan vannak a cigány és horvát almintába tartozók (26. számú táblázat).

26. számú táblázat

Mit szeretnél csinálni az általános iskola után? (Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 1157	Horvát N = 145	Német N = 690	Román N = 59	Szerb N = 78	Szlovák N = 78	Együtt N = 2436
Gimnázium	19,0	20,7	34,3	47,5	30,8	16,6	25,6
Szakközép	37,4	38,6	39,7	25,4	41,0	50,8	39,7
Szakmunkás	20,6	23,4	11,4	13,6	15,4	19,5	17,7
Szakiskola	3,8	2,1	1,0	6,0	2,8	2,3	2,8
Még nem tudom	13,1	11,7	7,2	1,7	7,7	7,8	10,2
Nem	1,0	3,1	–	–	–	–	0,7
Nem tudom	4,7	1,4	0,9	1,7	2,8	2,8	2,8
Egyéb	0,4		0,4	3,4			0,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Lakóhelyre vonatkozó kérdésre, azaz arra a kérdésre, hogy hol élnének szívesen felnőtt korukban, a kérdezett tanulók közel kétharmada (60%-a) válaszolta, hogy ugyanazon a településen, ahol jelenleg, és egyötöd (20%) körüli arányban, hogy valahol a környéken, bár nem ugyanazon a településen. Másutt csak szintén egyötöd arányban (21,7%) szeretnének élni, közülük 15% Magyarországon, 6,7% külföldön. Nemzetiségenként legjellemzőbben ugyanazt a települést választaná, ahol él, a román és a szlovák tanulók legnagyobb aránya, a horvát és a román alminta tanulói élnének másutt a környéken szívesen, Budapesten leginkább a cigány alminta tanulói élnének, külföldön a német és a szerb tanulók (27. számú táblázat).

27. számú táblázat

**Hol élnél felnőttkorodban?
(Nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)**

	Cigány N = 1126	Horvát N = 143	Német N = 671	Román N = 56	Szerb N = 73	Szlovák N = 298	Együtt N = 2367
Ugyanazon a településen	54,8	58,7	64,8	48,2	58,9	60,7	58,6
Nem ugyanazon a településen	18,3	28,0	17,3	32,1	21,9	15,4	18,7
Budapesten	4,7	3,5	2,4	1,8	1,4	3,4	3,6
Magyarországon	10,7	4,9	6,4	14,3	8,2	13,1	9,4
Külföldön	6,7	4,9	7,9	1,8	9,6	5,4	6,7
Egyéb	4,9	–	1,2	1,8	–	2,0	3,0
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A *vélemények* elemzése elsősorban a nemzetiségi nyelvvel kapcsolatos vélemény megismerését célozta, illetve a tanulók szempontjából a nemzetiségi lét megőrzésének fontosságát szerettük volna megismerni – mindkettőt több más nyelv, ill. több más fontos dolog, cél összefüggésében, azokkal összevetve.

A *nyelvekről* alkotott vélemény megismerése érdekében három nyelvre kérdeztünk rá oly módon, hogy ötfokú skálán mértük a nyelvek hasznosságáról alkotott véleményt olyan területekkel kapcsolatosan, amelyeknél felmerülhet az idegen, illetve a nemzetiségi nyelvek értéke, illetve különbsége. (Az elemzést némileg nehezíti, hogy a nyelvek között átfedést jelent a nemzetiségi és az idegen nyelv dimenziója a német esetében.) A felsorolt területek között mindegyik esetben az angol és a német nyelv hangsúlyozódik, többé-kevésbé hasonló arányban, a tv-nél, videónál az angol valamivel, a számítógép- és internethasználatnál jelentősen megelőzi a németet.

A nemzetiségi nyelv a fentiekben többnyire háttérbe szorul, hasznosnak inkább az általános műveltség megszerzésében és az utazásnál bizonyul, jelentős szerepe van azonban két másik nyelvvel összevetésben az identitás kialakításában és megőrzésében (a német esetében az átfedést is figyelembe véve: a német itt különösen átfedi a nemzetiségi és az idegen nyelveket, magas értékét ebben a dimenzióban egyértelműen a nemzetiségi nyelvként kaphatott.) (28. számú táblázat)

**Az egyes nyelvek hozzájárulása az alábbiakhoz...
(1–5 közötti skála átlagértékei)**

	Angol	Német	Nemzetiségi
Továbbtanuláshoz	3,8	3,8	2,8
Elhelyezkedéshez	3,8	3,8	2,9
Általános műveltség elsajátításához	3,6	3,6	3,1
Utazáshoz	3,9	3,8	3,1
Tv, video használatához	3,6	3,4	2,9
Számítógép, internet használatához	4,2	3,1	2,5
Identitás kialakításához, megőrzéséhez	2,8	3,8	3,1
Személyiség teljességéhez	3,3		3,1

A tanulók *nemzetiségi léthez* fűződő viszonyát két évfolyamon, az 5. és 8. évfolyamon, több más kérdés kontextusában vizsgáltuk, ötfokú skála segítségével. A felsoroltak között legfontosabbnak tartott dolgok mind a két évfolyamon a jó szakma megszerzése, ezt követően a középiskola elvégzése volt a tanulók számára, a pénz és a család, ill. az egyetem elvégzése a fontosságuk hátrébb sorolódik mind a 11, mind a 14 éves tanulók számára – az előbbiekhöz képest a nemzetiségi vonatkozású célok hátrébb sorolódnak a tanulók véleményében. A nemzetiségi lét megítélésében a két évfolyam között a felsorolt célok sorrendjében nem volt lényeges különbség, bár a magasabb évfolyamon kissé minden érték vesztett fontosságából, különösen sokat a cigány és a szlovák tanulók esetében. A magasabb évfolyamon egy csoport esetében fordul elő egy érték megerősödése: a cigányok számára a családalapítás jelentősége a 8. osztályra nagymértékben megnőtt. Szembeszökő azonban az egyes évfolyamok között a nemzetiségi vonatkozású célok erőteljesebb háttérbe szorulása, ami arra enged következtetni, hogy az iskolai oktatás során a nemzetiségi kötődés nem erősödik, hanem inkább gyengül, azaz az iskola a nemzetiségi szocializációs hatása a magasabb korcsoportok esetében háttérbe szorulni látszik (29–30. számú táblázat).

**Mennyire fontosak számodra az alábbi dolgok?
(5. osztályosok) (1–5 skála átlagértékei)**

	Cigány N = 37	Horvát N = 42	Német N = 92	Román N = 21	Szerb N = 14	Szlovák N = 30	Magyar N = 227	Együtt N = 463
Jó szakmát szerezni	4,3	4,7	4,7	4,8	5,0	4,7	4,7	4,7
Középiskolát elvégezni	4,0	4,6	4,6	4,6	4,9	4,2	4,5	4,5
Egyetemet végezni	3,9	4,2	4,5	4,5	4,9	3,9	4,3	4,3
Sok pénzt keresni	4,1	4,6	4,6	4,6	4,9	4,7	4,5	4,5

	Cigány N = 37	Horvát N = 42	Német N = 92	Román N = 21	Szerb N = 14	Szlovák N = 30	Magyar N = 227	Együtt N = 463
Családot alapítani	3,2	4,7	4,7	4,8	4,8	4,3	4,4	4,4
Kisebbségi nyelvem megőrzése	3,8	4,6	4,5	4,8	4,8	4,2	3,9	4,2
Kisebbségi csoportomhoz tartozni	3,7	4,4	3,9	4,4	4,5	3,6	3,4	3,7

30. számú táblázat

**Mennyire fontosak számodra az alábbi dolgok?
(8. osztály) (1–5 skála átlagértékei)**

	Cigány	Horvát	Német	Román	Szerb	Szlovák	Együtt
Jó szakmát szerezni	4,6	4,7	4,7	4,8	4,7	4,7	4,7
Középiskolát elvégezni	4,3	4,5	4,5	4,4	4,5	4,4	4,4
Egyetemet végezni	3,4	3,7	3,8	4,0	3,7	3,5	3,5
Sok pénzt keresni	4,3	4,1	4,3	4,1	4,3	4,2	4,3
Családot alapítani	4,1	4,3	4,2	4,4	4,1	4,2	4,2
Kisebbségi nyelvem megőrzése	2,9	3,4	3,2	3,6	3,4	2,9	3,1
Kisebbségi csoportomhoz tartozni	2,7	3,0	2,6	3,2	3,1	2,7	2,7

Egy másik kérdésben szintén a kisebbségi léthez kapcsolódó célok fontosságát vizsgáltuk két más, rivális céllal, a továbbtanulással és az idegennyelv-oktatással összefüggésben. Ebben az összefüggésben a továbbtanulás bizonyult a legfontosabbnak, ezt követően az idegen nyelvek ismerete. Csak ezeket követték a nemzetiségi vonatkozású célok, ezeken belül a nyelv megtanulása tűnik fontosabbnak, ezt követően a kisebbségi csoporthoz tartozás, végül a kultúra megismerése (31. számú táblázat).

**Mennyire tartod a magad számára fontosnak az alábbiakat?
(1–5-ös skála átlagértékei)**

	Cigány	Horvát	Német	Román	Szerb	Szlovák	Együtt
Hogy jól megtanuljam a kisebbségi nyelvet	2,4	3,9	3,8	3,9	3,1	2,8v0	3,1
Hogy megtanuljak egy élő idegen nyelven	4,1	4,4	4,3	4,1	4,3	4,2	4,2
Hogy továbbtanulhassak	4,5	4,6	4,7	4,6	4,6	4,4	4,6
Hogy megismerjem a kisebbségi kultúrát	2,5	3,7	3,2	3,4	3,1	2,8	2,9
Kapcsolatban maradjak kisebbségi csoportommal	2,4	3,8	3,1	3,8	3,0	2,9	3,0

A továbbtanulási tervek, úgy tűnik, *összességében* középfokon már nem igazán támogatják a nemzetiségi nyelvi megmaradást. A tanulók terveiket tekintve reálisan szakmát szeretnének tanulni, gimnáziumi továbbtanulást csak kevesen terveznek. A gimnáziumi továbbtanulók között a nemzetiségi gimnáziumot választók feltehetően csak kis arányban vannak, a többiek számára a középfokú továbbtanulásban már nem lesz adva a nemzetiségi nyelvtanulás lehetősége. A lakóhelyre vonatkozó tervek ugyanakkor nem tennék lehetetlenné a nemzetiségi identitás és nyelv megtartását, különösen mivel sokan maradnának helyben a tervek szerint. A tanulók véleményét közelebbről megvizsgálva a nemzetiségi hovatartozást illetően összességében úgy tűnik, hogy saját nemzetiségi hovatartozásuk nem tartozik a legfontosabbnak tartott dolgok közé számukra. A többi nyelvvel összevetve a nemzetiségi nyelv kevésbé bizonyul hasznosnak gyakorlatiasabb célok elérésében, s az életcélok között is természetesen előbbre sorolódnak az egzisztenciateremtéssel összefüggő célok. A *nemzetiségi különbségek* itt ismét tetten érhetők: a horvát és a szerb, ill. a román nemzetiséghez tartozó tanulók számára nagyobb fontosságú nemzetiségi létük és csoport-hovatartozásuk megőrzése, a legkevésbé ez a szlovákok számára fontos.

6. Összegzés

A nemzetiségi tanulók megkérdezése alapján adatainkból úgy tűnik, a nemzetiségi kulturális és nyelvi megmaradás esélye esetükben a család, az iskola és a vallásyakorlás közvetítésével nincs hosszú távon biztosítva. A család által használt nyelv jellemzően inkább a magyar, s ez a tendencia erősödik a fiatalabb generációk esetében. Az iskolában a nemzetiségi nyelv mellett az idegen nyelvek oktatása tölt be fontos szerepet, s mivel ez az iskolahasználók igényeihez igazodik, feltehetően az arányok nem a nemzetiségi oktatás irányába változnak. A tanulók nemzetiségi identitása megragadhatóan jelen van, de nem nagyon erőteljes, s az életkorral gyengülni látszik. Összességében a fentiek arra engednek következtetni, hogy amennyiben külső meggyőző erő vagy anyagi támogatás nem befolyásolja más irányba a fenti tendenciákat, azok önmagukban inkább a nemzetiségi nyelvi megmaradás ellen hatnak. Nagy különbségek vannak azonban *nemzetiségenként* a fenti általános tendencián belül: úgy tűnik, elsősorban a horvát, a román és a szerb nemzetiségi csoportokhoz tartozó tanulók őrizhetik meg nagyobb eséllyel nyelvüket és identitásukat, – erre a legkevesebb esélyük a szlovák tanulóknak van. A német tanulók szintén az erősen asszimilálódni látszó szlovákokhoz esnek közel, az ő esetükben azonban nehéz a valós helyzetet megállapítani, két okból is. Egyrészt, mivel a német nemzetiségi tanulók számára saját nemzetiségi nyelvük tanulása egyaránt jelentheti a nemzetiségi léthez való közeledést és egy élő idegen nyelv tanulását, másrészt a német nyelv oktatásában résztvevők között különösen nagy arányban vannak nem nemzetiségi származásúak.

Veszélyeztetett nyelvek.
A magyar nyelv Burgenlandban

On Endangered Languages.
The Hungarian Language in Burgenland

The educational system in Austria (in Burgenland) is not suited to provide for the preservation of the Hungarian tongue: ethnic Hungarian students study the Hungarian language in 1 to 4 hours weekly, they have no adequate textbooks, their teachers have no reference books, and teacher training is not satisfactory either. [Given that the Austrian language policy does not seem to be planning to remedy the situation, and that Hungarians in Burgenland have not outlined their objectives and expectations, the Hungarian language has become an endangered tongue in the area.]

I.

1. Miért aktuális a veszélyeztetett nyelvek kérdése?

Az UNESCO által közzétett adatok szerint a világon lévő kb. hatezer nyelv 52%-át tízezernél kevesebben, 28%-át ezernél kevesebben, 10%-át száznál is kevesebben beszélik.

A nyelvek 83%-a egy-egy ország területére esik, és a jövője az adott kormány politikájától függ. Megjegyzendő az is, hogy a Föld lakosságának 49%-a a tíz nagy nyelv egyikét beszéli anyanyelveként (angol, spanyol, német, francia, arab, kínai stb.).

A veszélyeztetett nyelvek problematikája tehát időben nem új jelenség, mégis folyamatosan aktuális. Bár a történelem során haltak már ki nyelvek (sumér, hettita stb.), olyan mértékű pusztulással még soha nem találkoztunk, mint napjainkban. A folyamat visszafordítására nincs esély, bár az UNESCO szerint jó szándékkal a veszélyeztetett nyelvek is megmenthetők a kihalástól. Ezt példákkal is igazolni tudjuk, bár a negatív esetek száma sokkal nagyobb.

A Hokkaidó szigetén is használt *ainu* nyelvet a '80-as évek végére mindössze nyolc idős ember beszélte. Az azóta beindított támogatási programmal meg tudták menteni a kihalástól. Sikeres állami nyelvpolitikai intézkedések mentették meg a kelta eredetű ír nyelvet is. Miután a diploma megszerzését ír nyelvvizsgálathoz kötötték, mára a korábbi 3% helyett a lakosság 11%-a beszél írül is.

2. Mit nevezünk veszélyeztetett nyelvnek?

A veszélyeztetett nyelvek kategóriájába azok a nyelvek tartoznak, amelyeknek kis számú, alacsonyabb társadalmi státusú és megbecsülésű idős beszélői vannak, anyanyelv-ként iskolai oktatásban nem szerepelnek, csökken a használati területük, presztízsük, állami támogatásuk.

A továbbiakban vizsgáljuk meg az alábbi veszélyeztetett nyelvekről alkotott teóriákat:

Dorian (1980) a nyelv halálának három jellemzőjére mutat rá:

- egyre kevesebben beszélik,
- fokozatosan csökken annak a területnek a nagysága, ahol a nyelvet használják,
- valamint a strukturális egyszerűsödés jellemzi.

Krauss (1992) a nyelveket veszélyeztetett biológiai fajokhoz hasonlítja, s szintén három kategóriába sorolja:

1. *haldokló nyelvek* csoportjába azokat sorolja, amelyeket anyanyelvként a gyerekeknek már nem örökítenek át a szülők.
2. A *veszélyeztetett nyelvek* csoportját azok a nyelvek alkotják, amelyeket jelen pillanatban ugyan még anyanyelvként tanulnak a gyerekek, de a jelen feltételek mellett a következő évszázadban erre már nem lesz igényük és lehetőségük.
3. a *biztonságos nyelvek* nagy állami támogatással és nagy számú beszélővel rendelkeznek (pl.: angol, spanyol, német, francia, arab, kínai stb.)

Fishman egy nyolcfokozatú skálát használ, amelynek 1-es fokozatán azok a legveszélyeztetettebb nyelvek foglalnak helyet, amelyeket már csak szociálisan izolált, idős emberek használnak. A 2. fokozat olyanokra vonatkozik, akik szociálisan integrált csoportot alkotnak ugyan, de már túlépték a szülőképes kort. A skála 3. fokozatán olyan nemzedékek helyezkednek el, akik beszélnek ugyan a nyelvet, de írásban már nem használják, de lehet, hogy nem is volt az adott nyelvnek írásbelisége.

3. Mít tehetünk a veszélyeztetett nyelvek megmentéséért?

A fenti kérdés több további kérdést és számtalan problémát vet fel. Meg kell-e menteni a haldokló nyelveket? Meg kell-e menteni a legkisebb nyelveket is, vagyis azokat, amelyeket 100-nál is kevesebben beszélnek? Szükség van-e arra, hogy mesterségesen beavatkozzunk egy nyelv életébe?

Egyes kutatók, köztük **Edwards** (1985:86) azt vallja, hogy ne tegyünk semmit, fogadjuk el a nyelv változásait, akár a kihalását is normális jelenségként, hiszen nyelvek születnek és kihalnak. Más vélemények szerint, különösen a haldokló nyelvek esetében minél több dokumentációt és anyagot kell összegyűjteni. Ezt a véleményt képviseli **Sarah Gudschinsky** (1974), aki pl. együtt dolgozott az utolsó ofaiéi nyelvet beszélő emberrel, és ezáltal értékes információkhoz juttatta a nyelvtudományt. Szerinte azért van szükség minél több információ összegyűjtésére a kihalóban lévő nyelvekről, mert így meg tudjuk őrizni a nyelvi sokszínűséget az utókor számára, bővítjük a nyelvekről szóló tudásunkat, s nem utolsósorban továbbvisszük azt a nyugati filozófiákban elfogadott attitűdöt, hogy a tudás érték.

A különböző vélemények ellenére azt gondolom, hogy meg kell kísérteni a nyelvmentést, és programot kell kidolgozni minden nyelv újraélesztésére. Elsődleges feladata tehát a tudománynak és a kutatóknak, hogy dokumentálják a veszélyeztetett nyelveket, és próbálkozzanak a megmentésükkel, illetve a nyelv kihalási folyamatának lassításával. Ez nagyban függ az adott ország hozzáállásától és a mentésre fordítható anyagi források nagyságától! Szükség van lelkes kutatók kitartó munkájára és egy hatékony, a helyi viszonyoknak megfelelő nyelvmentési program kidolgozására is. Ebben figyelembe kell venni, hogy egy nyelv kihalásának milyen okai lehetnek: egy ország kormányának kisebbségellenes politikája, amely előbb vagy utóbb asszimilációhoz vezet, az elvándorlás, a természeti katasztrófák, a gazdasági asszimiláció stb. Tudvalévő, hogy egy nyelv sorsa nemcsak a beszélők számától függ, azaz nemcsak a beszélők kis száma miatt válhat egy nyelv veszélyeztetetté, hanem az alacsony társadalmi státus miatt is. Ha a beszélők társadalmi megbecsültsége alacsonyabb, mint a többségi nyelvet beszélőké, akkor az anyanyelv presztízse csökken. Nem szabad megfeledkezni arról a tényről sem, hogy a szembenálló nyelvek közül mindig az lesz a túlélő, amelynek a használója több és jobb társadalmi és gazdasági lehetőséghez jut.

4. Küzdelem a nyelvek kihalása ellen

A nyelvek megmentéséért több szervezet, kutatócsoport dolgozik világszerte, ezek közül most csak hármat említünk meg:

Az egyik legjelentősebb, az ICHEL (International Clearing House for Endangered Languages) 1993-ban alakult meg a Tokiói Egyetem Kultúráközi Tanulmányok Intézetében működő Ázsiai és Csendes-Óceáni Nyelvészeti Tanszék részeként. A tanszék célja a veszélyeztetett nyelvek kutatása a világon, de elsősorban az ázsiai és csendes-óceáni régióban. A tanszék tagjai terepmunkát végeznek, valamint összegyűjtik a már kiadott, illetve kiadatlan anyagokat (szövegek, szótárak, fonetikai anyagok), elemzik és elektronikus formába öntik őket. Egyik legfontosabb feladatuknak a nyelvészeti adatok tárolását tekintik olyan formában (html), hogy az mindenki számára elérhetővé váljon. Munkájukról hírlevelekből tájékozódhatunk. A japán központú társaság fontos koordinációs szerepet tölt be,¹ s együttműködik minden olyan szervezettel, mely hasonló célokért küzd.²

Az ICHEL adatbázisa jelenleg tartalmazza:

- „A veszélyeztetett nyelvek vörös könyvét”³
- különböző nyelvek corpusait (szövegek, terepgyakorlati jegyzetek, hangfelvételek, stb.),
- szövegszerkesztő programokat,
- különböző nyelveken történő szövegek kinyomtatásához szükséges betűkészleteket.

A FEL (The Foundation for Endangered Languages), azaz a Veszélyeztetett Nyelvek Alapítványa populárisabb célokat tűzött ki: támogatja és segíti a nyelvek dokumentálását, megővését és népszerűsítését, valamint tudatosítani kívánja az emberekben minden lehetséges csatornán keresztül, hogy léteznek veszélyeztetett nyelvek. Támogatni akarja a nyelvhasználatot minden kontextusban (otthoni nyelvhasználat, oktatás, média, szociális, kulturális, gazdasági szféra). A szervezet figyeli a nyelvpolitikát és a politikai döntéseket, és ha szükségesnek ítéli, megpróbálja befolyásolni az érintett hatóságokat. A veszélyeztetett nyelvek dokumentálását nem csak anyagilag, hanem képzéssel és publikációs lehetőségek megteremtésével is támogatja. Figyelmet fordít ezeknek az adatoknak az összegyűjtésére és minél szélesebb körben történő terjesztésére.

A TERRALINGUA Társaság célkitűzései nem sokban térnek el az előzőektől, ők a nyelvészeti és biológiai változatosság megmaradásáért küzdenek. Terveik között az szerepel, hogy segítsék megőrizni a világ nyelvi sokszínűségét és annak minden formáját, politikai, demográfiai vagy besorolási státusra való tekintet nélkül.

¹ A veszélyeztetett nyelvekkel kapcsolatos ismeretek terjesztésében a központ szorosan együttműködik a Veszélyeztetett Nyelvek világszerte kialakult hálózatával, amely dr. T. Matthew Ciolek irányítása alatt működik a canberrai Ausztrál Nemzeti Egyetem keretében létrehozott Csendes Óceáni és Ázsia Kutatóintézet számítógépes központjában.

² Japán Nyelvészeti Társaság, az Amerikai Nyelvészeti Társaság, a Német Nyelvészeti Társaság stb.

³ „Red Book on Endangered Languages”

5. A „Vörös Könyv”

1993-ban a Veszélyeztetett nyelvek programot UNESCO programként fogadták el Párizsban.

A „Veszélyeztetett Nyelvek Vörös Könyve” gyűjtőnév, amely a veszélyeztetett nyelvekkel kapcsolatos minden tevékenységet magába foglalja. Ez olyan közös munka, amelyben a világ több pontján működő kutatóközpontok vesznek részt. Jelenleg számos nyelvről vannak adataik: ázsiai és csendes-óceáni terület nyelveiről⁴ (S. A. Wurm és S. Tsuchida kutatásai alapján), afrikai nyelvekről⁵ (B. Heine és M. Brenzinger gyűjtései), dél-amerikai nyelvekről⁶ (Mily Crevels és Willem Adelaar munkái), északkelet-ázsiai nyelvekről⁷ (Juha Janhunén és Tapani Salminen dokumentációi) és az európai nyelvekről (Tapani Salminen anyagai). Az adatokhoz az egyes kutatóközpontokon keresztül juthatunk el, pl. Európa veszélyeztetett nyelveinek adatait Finnországban tárolják.⁸

A Vörös Könyv hat kategóriába sorolja a nyelveket:⁹

1. **kihalt nyelvek** (nem az ókoriak): *gót, dalmát, cornwalli kelta, Mán-szigeti kelta* stb.
2. **csaknem kihalt nyelvek**, maximum néhány tíz idős nyelvhasználóval: *krími tatár*
3. **komolyan veszélyeztetett nyelvek**, lényegesen több nyelvhasználóval, melyek között gyakorlatilag nincsenek gyermekek: *vepsze, lív, jiddis* stb.
4. **veszélyeztetett nyelvek**, néhány gyermek nyelvhasználóval, akik legalább a saját körükben részben használják a nyelvet, de ezt is csökkenő mértékben: *burgenlandi horvát, ír kelta, skót kelta* stb.
5. **potenciálisan veszélyeztetett nyelvek** nagy számú gyermekhasználóval, de hivatalos vagy egyéb módon elismert státusa nincs a nyelvnek: *korzikai, lombard* stb.)
6. **nem veszélyeztetett nyelvek**, ahol a nyelv továbbadása az új generációknak biztosított: *horvát, szlovén, szlovák, magyar, német, francia* stb.

Stephen Wurm ausztráliai magyar származású professzor kezdeményezésére 1993 decemberében felkérték Tapani Salminent, hogy az UNESCO veszélyeztetett nyelvekről készülő Vörös Könyvének európai szekcióját állítsa össze. A kutató 94 nyelvet számlált Európában, s ezeket három csoportra osztotta:

A. őshonos európai nyelvek, összesen 77:

- a. 25 finnugor (uráli): *lapp nyelvek: déli, umei, északi, lulei, pitei, inari, koltta, kolai, ter, kildini, akkalai, ... stb.*
- b. 43 indoeurópai: *ruszin, fríz, gót, kelta ... stb.*
- c. 6 török nyelv: *csuvas, baskír, karaim, krími tatár, nogaj, gagauz,*
- d. *kalmük v. kalmyk*
- e. *ciprusi arab*
- f. *baszk*

⁴ www.tooyoo.l.u-tokyo.ac.jp/Redbook/AsiaPacific/index/html

⁵ www.tooyoo.l.u-tokyo.ac.jp/Redbook/Africa/index/html

⁶ www.tooyoo.l.u-tokyo.ac.jp/Redbook/SAmerica/SA_index.cgi

⁷ www.helsinki.fi/~tasalmin/nasia_index.html

⁸ www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html

⁹ Az adatok lelőhelye: www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_report.html

B. Egyéb, Európához közeli (Európával határos) nyelvek, összesen 8:

- a. roma
- b. 7 zsidó (jiddis) nyelv

C. Diaszpóra dialektusok (szórvány nyelvjárások), összesen 9¹⁰: burgenlandi horvát, molisei horvát, kaukázusi türkmén, fekete-tengeri görög, itáliai görög, arberesh albán, arvanitakai albán stb.

A következőkben a Vörös Könyv felépítését és tartalmának főbb összetevőit vizsgáljuk meg, így többek között azt, hogy milyen adatokat gyűjtöttek össze a kutatók a világ nyelveiről, mielőtt levonták volna a következtetéseiket.

A nyelvekről összegyűjtött adatokat hét pontba sűrítették. Az első három pontban általános információkat közölnek: variánsok, hol beszélik a nyelvet, mely nyelvcsaládba tartoznak. A legfontosabb adatokat a 4-es pontból tudhatjuk, pontosabban: tudhatnánk meg. Ezekből derül ki, hogy a vizsgált nyelv a hat kategória közül melyikbe sorolható (*kihalt nyelvek, csaknem kihalt nyelvek, komolyan veszélyeztetett nyelvek, veszélyeztetett nyelvek, potenciálisan veszélyeztetett nyelvek, nem veszélyeztetett nyelvek*). Noha a kérdések minden lényeges adatot lefednének, mégis sajnálatos tény, hogy a legtöbb nyelvnél nem áll rendelkezésre minden információ, azaz a „kérdőívek” nincsenek kitöltve.¹¹ Az sincs pontosan megjelölve, hogy honnan származnak az adatok.

A következőkben a „Vörös Könyv” adatainak formátumát tekintjük át, azaz a kutató milyen adatokra kérdezett rá, ugyanakkor a lábjegyzetben követjük azokat az információkat is, amelyeket Salminen a burgenlandi horvát¹² nyelvváltozatról összegyűjtött:

¹⁰ Az A és B csoportba sorolt nyelvek egymástól nincsenek megkülönböztetve az indexben, míg a C (szórvány nyelvjárások) számozás nélkül és jelölés nélkül szerepelnek, kivéve az országoknál található indexben, ha az adott országban kizárólagos nyelvhasználoknak számítanak.

¹¹ Megjegyzem, hogy ebben az esetben is azokról a már korábban is megjelölt internetes honlapokról vettem az adataimat, ahol Európa veszélyeztetett nyelveinek adatait tárolják, azaz: www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_report.html

¹² Burgenlandi horvát

1. Variánsok:
2. Földrajzi elhelyezkedés: *Ausztria: Burgenland*
3. Kapcsolatok: *a horvát nyelv nyelvjárása/délszláv / indoeurópai*
4. A nyelv jelenlegi állapota: *veszélyeztetett*
 - (a) a nyelvet beszélő gyerekek: *számos gyerek tanulja, de nem valószínű, hogy aktív beszélők lesznek*
 - (b) a legfiatalabb nyelvi beszélők átlagéletkora: –
 - (c) nemek megoszlása: –
 - (d) anyanyelvi beszélők száma, az etnikai csoport tagjainak összlétszáma: *Az 1970-es években kb. 28 000 beszélő, most valószínűleg sokkal kevesebb.*
 - (e) a beszélők kompetenciájának mértéke: *nem lehet tudni pontosan, területenként és korcsoportonként változó.*
5. Források: –
 - (i) a nyelvvel kapcsolatos információk:–
 - (ii) publikált és még nem publikált anyagai a nyelvnek: *kevés*
 - (iii) kompetens tudósok és intézmények: –

A „Vörös könyv” adatainak formátuma:

A nyelv neve:

- 1) **Variáns/ok:**
- 2) **Földrajzi elhelyezkedés:**
- 3) **Kapcsolatok** (izolált, távoli rokonságban áll ismert nyelvvel/nyelvekkel, közeli rokonságban áll ismert nyelvvel/nyelvekkel. Dialektus stb.)
- 4) **A nyelv jelenlegi állapota:**
 - a) A nyelvet beszélő gyerekek:
 - b) A legfiatalabb anyanyelvi beszélők átlagéletkora:
 - c) Nemek megoszlása:
 - d) Anyanyelvi beszélők száma, az etnikai csoport tagjainak összlétszáma:
 - e) A beszélők kompetenciájának mértéke:
- 5) **Források:**
 - i) A nyelvvel kapcsolatos információk:
 - ii) Publikált és még nem publikált „anyagai” a nyelvnek:
 - iii) Kompetens tudósok és intézmények:
- 6) **Megjegyzések:**
- 7) **Gyűjtő:**

II.

1. Ausztriai helyzetkép

Az UNESCO „Vörös könyvében” az országok indexében Ausztria neve alatt fel van sorolva a magyar, a cseh, a szlovén, a burgenlandi horvát, aleman vagy svájci német Vorarlbergben, a bajor vagy ausztriai német és a roma nyelv. (A szlovákok nyelve, noha a népcsoportot 1992-ben ugyancsak őshonos kisebbségként ismertek el, kimaradt, annak ellenére, hogy Salminen professzor 1993-ban végezte a gyűjtést.) Ezek közül csak a roma és a burgenlandi horvát nyelv van veszélyeztetett nyelvként feltüntetve. A „Vörös Könyv” adatainak olvasása után automatikusan felmerült bennem a kérdés: vajon miért veszélyeztetett a burgenlandi horvát, s miért nem az a burgenlandi magyar? Bár a horvát és a szlovén népcsoport sokkal határozottabban kiáll a jogaiért, sokkal jobban tárja a közösség elé problémáit, mint a többi őshonos kisebbség, de valószínűleg a kérdésre nem ez a megfelelő magyarázat.

2. Földrajzi elhelyezkedés

Az Ausztriában őshonosként számom tartott hat népcsoport (szlovén, szlovák, cseh, horvát, magyar, roma) közül Burgenlandban horvátok (16 283) és magyarok (6641) élnek legnagyobb számban. Erre a burgenlandi horvátok elnevezése nyíltan utal is. Földrajzi elhelyezkedésüket tekintve mindkét népcsoport zömmel Burgenlandban és Bécsben él, csak éppen fordított arányban. A magyarok (15 435) nagyobb számban, mint a horvátok (2456).¹³

6. Megjegyzések: *A burgenlandi horvátok azt mondják, hogy jelentősen különbözik a horváttól, a két nyelv között az érthetőség nehéz.*

7. Gyűjtő: Tapani Salminen, Helsinki, 31 Dec. 1993.

¹³ In.: www.statistik.at

A magyar nyelvszigetek lakosait a X–XII. században telepítették Burgenlandba a magyar királyok azért, hogy határőri feladatokat lássanak el. Már a XVI. században is külső nyelvjárásszigetet alkottak, szókincsükben aránylag magas volt a német jövevényszavak használata.

Néhány kisebb észak-burgenlandi szórványtól¹⁴ eltekintve, ma a burgenlandi magyarság két fő nyelvszigeten él: a közép-burgenlandi Felsőpulyán (Oberpullendorf) és a kb. 40 km-re lévő Dél-Burgenlandban elhelyezkedő három településen: Felsőőrten (Oberwart), Alsőőrten (Unterwart) és Őriszigeten (Siget in die Wart). Kis számban találkozhatunk az ún. „magyarón” lakossággal, akik általában polgári családból származó német ajkú osztrákok voltak, s a századfordulón váltak magyarrá. Ennek oka, hogy magyar iskolákba jártak, s számukra a magyar nyelv ismerete a polgári kultúrát testesítette meg.

A zömmel Bécsben és környékén, valamint a tartományi székhelyeken élő magyarok különböző időszakokban vándoroltak vagy menekültek a köztársaság területére. Jelentősebb számban a második világháborút, illetve az 1956-os forradalmat követően, de ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a közeli osztrák fővárosban a Monarchia óta jelentős számban élnek magyarok. Manapság, ha a bécsi magyarokat említjük, akkor automatikusan az 56-os emigránsokra asszociálunk, noha éppen erre a tényre hivatkozva sikerült a bécsi magyar közösséget is autochton népcsoportként elfogadtatni Ausztriában.

A horvátok 1533 és 1584 között vándoroltak az akkori Nyugat-Magyarország és Alsó-Ausztria keleti területére Horvátországból, Dalmáciából és Szlovéniából, főleg az oszmán előrenyomulás, illetve az osztrák és magyar földesurak betelepítési szándékai miatt. Ma zömmel a következő településeken élnek: *Kelénpaták (Klingendorf)*, *Darászfalu (Trausdorf)*, *Mosomújfalú (Neudorf)*, *Füles (Nikitsch)*, *Szabadbáránd (Grosswarasdorf)*, *Oszlop (Oslip)*, *Cinfalva (Siegendorf)*, *Zárány (Zagersdorf)*, *Frankafalva-Alsópulya (Frankenau-Unterpullendorf)*, *Csajta (Schachendorf)* és *Csém (Schandorf)*, *Bándolon (Weiden bei Rechnitz)*. *A lista nem teljes.*

Nyelvük, az ún. gradistyei horvát egy XVI. századi archaikus nyelvallapotot tükröz, és nyelvjárásszigetet alkot. A burgenlandi horvátok ezt az évszázadok során kialakult regionális nyelvet használják az iskolákban és a médiában egyaránt. Az ellenreformáció és a barokk ideje alatt kialakult a horvát regionális nyelv írott változata. Ma a nyelv modernizálására való törekvésben nagy szerepet játszik a média, ugyanakkor a nyelvváltozatot lexicográfiai feltáró burgenlandi horvát szótár (I. kötet: 1982) is ezt a célt szolgálta. Emellett különböző szakszótárak elkészítését is tervezik.

3. Politikai és jogi helyzet

A kisebbségi nyelvek válsághelyzetének vizsgálatakor mindig figyelembe kell vennünk a politikai háttérrel. A XX. század történelmi eseményei vitathatatlanul veszélyt jelentettek a kisebbségek számára. A burgenlandi kisebbség életében bekövetkező első jelentős politikai változást az hozta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a trianoni békeszerződés értelmében megszűnt, és a határok átrajzolásával az Őrvidék egy része az Osztrák Köztársasághoz került. Az itt rekedt őshonos magyarság kisebbségi helyzetben találta magát, az ugyancsak itt élő horvátok számára azonban a kisebbségi lét már nem jelentett újdonságot. A térség magyar értelmisége az anyaországba menekült. A magyar kisebbségnek évtizedeken át nem volt politikai képviselője az osztrák parlamentben, érdekei mindig háttérbe szorultak.

¹⁴ A hajdani 8 major maradék magyar ajkú lakossága. Szinte teljesen asszimilálódtak, mert számukra a magyar a cselédség nyelve volt.

Az „etnikailag és nyelvileg homogén nemzetállam filozófiája” itt is érvényesült, az állam hivatalos nyelve a német volt, annak ellenére, hogy az ország multinacionális és többnyelvű volt. Az elméletben biztosított kisebbségi jogok a gyakorlatban nem valósultak meg – legtöbbször anyagi okokra hivatkozva.

Ma Ausztriában nem ismeretes kifejezetten horvát vagy magyar politikai párt, de a kisebbség képviselői kis számban ott vannak a pártok soraiban. (Több horvát politikus pl. a Zöld Pártban tevékenykedik.) 1968-ban megalakul a BMKE (Burgenlandi Magyar Kultúregyesület), ez első olyan civil szerveződés a magyar kisebbség körében, amelyet az osztrák parlament is elismert. A Burgenlandi Horvát Kultúregyesület pedig már 1934 óta tevékenykedik.

A 80-as évek elején megalakult az Osztrák Kisebbségek Információcentruma, amely a politikai munka koordinátora is egyben.

A hatályos jogszabályokat megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy ugyanazok a törvények vonatkoznak a horvátokra és a magyarokra egyaránt.¹⁵ Mégis kiemelhető egy fontos kivétel, amely a horvátoknak előnyt, a magyaroknak hátrányt jelentett: Az 1955-ös Államszerződés (1955/152) 6-7. tc. a horvátok és a szlovének jogait rendezi, de a többi népcsoportról megfélemedezik. A magyar népcsoport kéréseit és követeléseit a hivatalos szervek pont erre a tc.-re hivatkozva utasítják vissza, miszerint a törvény róluk mint őshonos kisebbségről nem tesz említést. A 7. tc. a horvátok számára olyan pénzügyi támogatást jelentett, amely a magyaroknak nem volt elérhető.

Csak 21 évvel később, Az **1976-os Népcsoporttörvény (1976/396)** nevezi meg népcsoportként a magyar és a cseh kisebbséget, és a kisebbségek számára népcsoporttanácsok felállítását javasolja. Elsőként alakul meg a magyar népcsoporttanács 1979-ben. Ez a törvény sem beszél azonban hozzászólási jogról, csak a javaslatlétel lehetőségéről: „a nemzetiségi tanácsosok helyzetük javítására javaslatokat tehetnek...”¹⁶ A törvény rendelkezései és hiányosságai a '80-as években erőteljesen megerősítették a kisebbségi öntudatot.

¹⁵ *A Saint-Germain-i Államszerződés 1920/303. törvény, 66- 69.tc.*

Szövetségi –Alkotmány 1930/1.törvény, 8.tc., újabb változata 2000/68 8.tc.

Az 1955-ös Államszerződés 1955/152. törvény 7.tc.

Burgenlandi kisebbségi iskolatörvény 1994/641 1. tc

1976-os Népcsoporttörvény 1976/396 (július 7.)

A Szövetségi Kormány rendelete a népcsoporttanácsokról 1977/38, 1993/895

A Szövetségi Kormány rendelete a horvát nyelvhasználatról közhivatalokban 1991/6

Burgenlandi Topográfia Rendelet 2000/170

Rendelet a magyar hivatali nyelvről 2000/229

Rendelkezés a népcsoporttanácsok tagjainak járandóságáról 1979, 2002

Burgenlandi kisebbségi iskolatörvény 1998/136

Burgenlandi óvodatörvény 1990/7

¹⁶ Részlet Kreisky '79-es beszédéből. „...a nemzetiségi tanács nem földiek vagy honfitársak egyesülete, hanem olyan személyekre vonatkozik, akik generációk óta Ausztria területén élnek; ez a magyar népcsoport” In: *Őrségi füzetek*. 14 p.

Kezdetben 8-an, ma már 16-an képviselhetik a magyarság érdekeit; négy kormánypárti, négy egyházi és nyolc egyesületi tag. Ezek közül nyolc a bécsi magyarság, nyolc a burgenlandi magyarság soraiból kerül ki. Az 1999-ben két év szünet után újra megalakult Népcsoporttanács elnöke Kulmann Ernő, Felsőpulya polgármestere. A Népcsoporttanács azért fontos a magyarság számára, mert mint szervezet kapcsolatot tart a kancellári hivatallal, amely a kisebbségek anyagi támogatásáról dönt.

Természetesen a jogi lehetőségek és a gyakorlati élet eseményei között óriási a különbség, de erre a jelen tanulmányban nem szándékozom kitérni. A gyakorlat az, hogy egyetlen állam és önkormányzat sem kínálja tálcán a kisebbségi jogokat. Ezek vagy belső nyomás hatására valósulnak meg, azaz ha a kisebbség saját jogaiért kész harcolni, vagy külső, nemzetközi ráhatásra. Ez a külső hatás 1989 után ismét megmutatkozott. Az évtizedekig zárt határok megnyitása a kisebbségi nyelvek iránti felfokozott érdeklődéshez vezetett. Azonban a közép- és kelet-európai országokban végbement kormányváltások hatással voltak az osztrák kisebbségpolitikára is. 1989-ben a szlovén szervezetek megalapították a népcsoporttanácsukat. 1992-ben a bécsi magyarokat is elismerték a magyar népcsoport részeként. Ebben az évben, Csehszlovákia szétválását követően, a szlovák népcsoporttanács is létrejött ugyancsak Bécsben. Meglepő volt a romák és a szintik népcsoportként való elismerése 1993-ban. Ezt követően a kisebbségek relatív konfliktusmentes együttélésének az 1994–1995-ös bombamerényletek vetettek véget.¹⁷

4. Társadalmi – szociológiai jellemzők

A XX. századot, de leginkább a II. világháborút követő időszakot jellemző társadalmi változások – iparosodás, állami központosítás, a tömegkommunikáció fejlődése stb. – Burgenlandban is felgyorsították a nyelvi kisebbségek asszimilációját. Bár vallási szempontból az őrvédeli települések magyar lakossága különböző felekezetekhez tartozik: Alsóőr és Felsőpulya katolikus, Felsőőr református, Órisziget lutheránus, a horvátok pedig katolikusok – társadalmi rétegződésüket tekintve azonos szinten foglaltak helyet. A földművelő (a munkát, a kisnemesi büszkeséget nagyra becsülő), valamint az értelmiségi réteg (állami hivatalnokok, ügyvédek, tanítók) főleg a magyar kisebbség közül került ki, a polgárosult és pénzhez értő iparos és kereskedő réteg zömmel német ajkú volt. A magyarok lenézték a németeket, a németek a magyarokat (vö. Susan Gal 1979, 1984, 1989). Általában sem a különböző felekezetek, sem a különböző etnikumok tagjai nem házasodtak egymással.¹⁸ Az értelmiség a trianoni határátrendezések miatt Magyarországra menekült, s helyüket németek töltötték be. A paraszti gazdaságok a II. világháborút követően kialakult versenyben tönkrementek. A hagyományörző paraszti közösségek felbomlásával a magyarság zöme közelebb került az államnyelvhez. A megélhetésüket vagy egy távolabbi gyárban, vagy tanulva valamilyen hivatalban találták meg. A mindennapok nyelve a német lett, a magyar háttérbe szorult, a család nyelve lett. A családok viszont egyre gyakrabban gondolták úgy, hogy a gyerekeik érdekében a németet kell előtérbe helyezniük otthon is, s lassan már nem érezték azt sem fontosnak, hogy átadják az anyanyelvet a gyerekeknek. Az ingázás következtében, illetve a hagyományok bomlásával kötetett egyre több vegyes házasság, ami ugyancsak nyelvcserehez és asszimilációhoz vezetett.

A horvát népcsoport élete hasonlóan alakult, a trianoni békek után ők is új államban találták magukat. Sopron, Győr és Szombathely a horvátok számára is fontos közigazgatá-

¹⁷ A klagenfurti kétnyelvű iskola ellen követtek el '94-ben bombamerényletet, és számos kisebbségi képviselő kapott levélbombát. A horvát faluban (burgenlandi Stinaczbán) és a felsőőri romatelepen elkövetett bombamerénylet – ez utóbbi 4 halálos áldozatot követelt – egy teljesen új, eddig ismeretlen, a kisebbségekkel szembeni erőszak jeleit mutatták.

¹⁸ Pulyai gyűjtésem alapján kiderült, hogy házasságban a szülők inkább elfogadták a más etnikumhoz tartozót, mint a más felekezetűt.

si központnak számított, mert itt végezték tanulmányaikat a fiatal horvát tanárok és a papok, s ezekben a városokban nyomtatták a horvát nyelvű újságokat és tankönyveket. A paraszti gazdaságok felbomlásával sokan Bécsben találták meg a túléléshez szükséges pénzforrásokat, ami szintén felgyorsította az asszimilációt.

5. A kisebbségi nyelvek a hétköznapi életben

A horvátok korábban felismerték, hogy kisebbségi jogaikért, noha a törvények azokat elméletben biztosítják, külön kell harcolni. Mint már korábban említettem, az 1955-ös Államszerződés számukra jogi keretet is biztosít. A horvát nyelv és kultúra fennmaradásáért mindvégig az egyesületek, magánszemélyek küzdöttek, és nem kifejezetten a politikusok támogatásával értek el eredményeket. Az egyesületeket politikai kérdésekben is elismerték a kisebbségek képviselőiként. Ezek a civil szervezetek¹⁹ – amelyeknek a száma nagyobb, tevékenységük sokkal aktívabb és szerteágazóbb, honlapjaik naprakészek és hasznosabb információkat közvetítenek, mint a burgenlandi magyar szervezeteké –, foglalkoznak a különböző publikációk kiadásával, a folklorisztikus hagyományok megőrzésével és gyűjtésével, a kulturális és tudományos programokkal, a gyerekeknek és felnőtteknek szóló nyelvtanfolyamok szervezésével, a kisebbségi jogok megvalósításával és szórakoztató horvát rendezvények szervezésével. Noha a népszámlálási adatokból azt láttuk, hogy a magyar népcsoport száma 2001-es adatok szerint a horvátokénál nagyobb, országos viszonylatban mégis arányaiban kevesebb állami támogatásban részesülnek. Mint fentebb olvashattuk, a magyarok első civil szervezete Burgenlandban csak 1968-ban alakult meg. Ekkorra a horvát civil szerveződés már komoly eredményeket tudott felmutatni.

A horvát ma Burgenland hat járásában hivatalos nyelv, s a 2000-es Topográfia-rendelet kiadása után 47 kétnyelvű helységnévtábla került ki a települések szélére. Ugyanez a törvény tette lehetővé 4 magyar–német kétnyelvű helységnévtábla kihelyezését is. Ma a gradistyei horvát a Kismartoni Püspökség egyházi nyelve is. Az ORF burgenlandi stúdiójában 1978-tól működik horvát szerkesztőség, amely ma már naponta 50 percnyi horvát nyelvű adást sugároz, és vasárnaponként félórás adással jelentkezik. Ezen a szerkesztőségen belül kaptak helyet azok a magyar szerkesztők, akik az ORF honlapjának magyar nyelvű híreit írják, illetve a rádió és TV műsorait készítik és szerkesztik. Évente hat alkalommal fél órában sugározza az ORF az *Adj Isten, magyarok* című magyar nyelvű műsort, valamint négy alkalommal három nyelvű műsort „Servus-Zdravo-Szia”.

1910-ben indult először Győrben, majd Bécsben, ma pedig Kismartonban szerkesztett *Hrvatske novine* hetilap. A Püspökség adja ki a *Glasnik* vallásos horvát lapot. Ezenkívül jelentős a *PUT* és a *Novi Glas*, valamint egyéb lokális kiadványok. A magyar kisebbség legjelentősebb kiadványa a mára évente esetlegesen megjelenő *Őrség*. Egyéb kiadványok: *Hirhozó*, *Őrvidéki Hírek*.

6. Az oktatás kérdése

Trianon után a horvát és magyar nyelvű oktatás egészen a nemzeti szocializmus időszakáig működött, majd azt követően sem tiltották. Napjainkban a Burgenlandi Iskolatörvény ga-

¹⁹ A legfontosabbak: Kultúregyesület Nagybaránd (KUGA), Burgenlandi Horvát Kultúregyesület, Horvát kulturális és Dokumentációs Intézet, Horvát Sajtóegyesület, Pannon Intézet, Tambura Csoportok stb.

rantálja a kétnyelvű oktatást, illetve ennek több variációját. A törvény egynyelvű osztályok indítását is engedélyezi, amely esetben heti hat órában kell az állam nyelvét tanulni. Erre az oktatási formára nincs példa Burgenlandban. A kétnyelvű oktatás több településen lehetséges, ez azonban mindössze azt jelenti, hogy a különböző nyelvi kompetenciájú gyerekek heti négy órában tanulják az anyanyelvüket idegen nyelvként. A jelentkezők kevés száma miatt a differenciált oktatásra nincs lehetőség. Fakultatív tantárgyként bármely iskolában taníthatják a magyart mint idegen nyelvet (heti 1-2 órában),²⁰ ha legalább öt jelentkező ezt kéri. Sajnos pontos adat nem áll rendelkezésünkre arról, hogy 2003-ban hány gyerek tanult magyarul vagy horvátul. Becslések szerint a magyarul tanulók száma kb. 6-700.

III.

1. Miért veszélyeztetett nyelv a magyar Burgenlandban?

Egy kisebbség vagy nyelv veszélyeztetettségének elsődleges mércéje a lélekszáma. A burgenlandi (osztrák állampolgárok) magyarok létszáma 4704, a horvátoké 16 245. Van ugyan gyermekek, akik legalább a saját körükben részben használják a nyelvet, de csökkenő mértékben, s nem valószínű, hogy felnőttként aktív magyar beszélők lesznek, mert nyelvi kompetenciájuk alacsony. Burgenlandban a 2001/2002-es tanévben 660 gyerek tanult magyarul. Ennek kb. 20%-a tanulja kétnyelvű iskolákban heti 4 órában a magyart, a többiek ennél alacsonyabb óraszámokban. Bár csak részadatok állnak rendelkezésünkre, de ezekből is lehet következtetni a nyelvi kompetenciára. A felsőpulyai óvodában 2000-ben a 110 gyerek közül 75-80 járt magyarra órákra. Ők 90%-ban német ajkúak voltak; osztrák gyerekek vagy olyan magyar szülők gyermekei, akik már nem beszéltek magyarul. A magyar presztízse az államnyelvhez képest lényegesen alacsonyabb, a nagy többség számára a magyar nyelviség nem jelent gazdasági, társadalmi előnyöket. A mindennapi megélhetéshez a németre van szükségük. Az utóbbi évtizedekben azért történtek pozitív változások, mert a vasfüggöny eltűnésével olyan gazdasági lehetőségek adódtak, amelyek arra indították a német ajkú osztrák és az anyanyelvről megfelelőkéző burgenlandi magyar polgárt is, hogy újra megszólaljanak magyarul.

Az Ausztriában jelenleg működő oktatási forma nem alkalmas a nyelvmentésre, a magyar idegen nyelvként tanuló gyerekek nyelvi kompetenciája nem is lehet magas, mert a heti 1-4 óraszám erre nem elégséges. A kisiskolásként kezdő magyar nyelvtanuló érettségig így alapszintű nyelvtudást tud produkálni. (A két állam között eddig semmilyen vonatkozó államközi szerződés nem jött létre, azaz a külső nyomás sincs meg, amely elősegítené a változást.)

Sem az oktatási törvény (azaz az osztrák nyelvpolitikának nem áll szándékában), sem a magyar kisebbség nem fogalmazta meg semmilyen előterjesztésben, hogy milyen célokat akar elérni a kisebbségi oktatással. Nincsenek megfelelő tankönyvek, a differenciált oktatásra pedig egyáltalán nem készültek tananyagok. Nincsenek tanári segédkönyvek, s a központi tanmenetek nem a valóságos nyelvtudást veszik figyelembe. Nincs összehangolt, összefogott tanári munka sem. Az sem mellékes, hogy a tanító tanároknak sincs magyar mint idegen nyelv/hungarológiai tanári képesítésük. Ehhez szükségük lenne az anyaország segítségére. Bár a törvény lehetővé tenné az egynyelvű oktatást is, erre, úgy látszik, nincs igény. A burgenlandi őshonos magyarság köréből alig-alig jelenik meg iro-

²⁰ Érdemes elgondolkodni a következő adaton: Egy észak-burgenlandi tanítónő heti 22 órában tanít magyart összesen 9 település között ingázva immáron tíz éve.

dalmi vagy egyéb magyar nyelvű kiadvány.²¹ A nyelv használati területe mára négy településre szűkült, és általában csak idős aktív beszélőkre szorítkozik.

Végül gondolkodjunk el azon, kellően dokumentáltuk-e a burgenlandi magyar nyelvet. A felsőőri születésű neves nyelvész, Imre Samu: *Felsőőri Tájszótár*ában (1973) leírta a jellegzetes vonásokat. Susan Gal 1974–1975-ben kutatott Felsőőrben, számos tartalmas munka született tollából, s azóta a magyar nyelvtudomány Burgenlanddal kapcsolatban egy mondatban rá hivatkozik. Bár vitatkozni azzal a megállapításával, miszerint a nyelvcsere lezárult Burgenlandban, sajnos nem tudok, de el kell ismerni, hogy azóta – igaz, hogy az utolsó pillanatban – pozitív változások is történtek a nyelvterületen. Közös akaratral a burgenlandi magyar nyelv is megmenthető lenne a kihalástól, hiszen a nyelvek csak addig élnek, amíg az emberek használják azokat.

Demográfiai adatok:

Burgenland népessége számokban

	Népesség összesen	Német	Magyar	Horvát	Egyéb
1920	294 849	221 185	24 867	44 753	4 044
1923	286 179	226 995	15 254	42 011	1 919
1934	299 447	241 326	10 442	40 500	7 179
1951	276 139	239 687	5 251	30 599	599
1961	271 001	235 491	5 642	28 126	1 742
1971	272 119	241 254	5 673	24 526	666
1981	269 771	245 369	4 147	18 762	1 493
1991	263 092	237 516	6 763	19 109	1 494
2001	277 569	242 458	6 641*	16 283	

* Ebből 4407 ausztriai, ebből 3274 született Ausztriában. (1937 külföldi)

A 2001-es népszámlálási adatok (csak az osztrák állampolgárságúak!):

	Horvát	Roma	Szlovén	Szlovák	Cseh	Magyar
Ausztriában	19 374	4 348	17 953	3 343	11 035	25 884
Burgenlandban	16 245	263	70	108	189	4 704
Bécsben	2 456	1 806	2 396	4 741	7 769	15 435

²¹ Kivételek: 2001 februárjában zenei cd jelent meg „Wir singen ungarisch” címmel, amelyen az óvodás gyerekek magyar dalokat énekelnek Karal Viola és Kóger Katalin vezényletével.

2002: Ugyancsak az ő munkájuk eredménye egy háromnyelvű (német, magyar, horvát) énekeskönyv kisgyerekeknek.

Felhasznált irodalom

- Bartha Csilla, 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bauböck Rainer, Baumgartner Gerhard, Perchinig Bernhard, Pintér Karin, 1988 ... *und raus bist du! Ethnische Minderheiten in der Politik*, Wien,
- Baumgartner, Gerhard 1995: *Österreich. Gesichte und Aktuelle Situation der Volksgruppen*. Hrsg. Von Ursula Hemetek für Initiative Minderheiten. Drava Verlag, Klagenfurt, Celovec,
- Baumgartner, Gerhard: *Ausztria magyar nyelvű lakossága a 2001-es népszámlálások tükrében* (kézirat)
- Baumgartner Gerhard, Müllner Eva, Münz Rainer 1989: *Identität und Lebenswelt, Ethnische, religiöse und kulturelle Vielfalt im Burgenland*, Eisenstadt
- Borbély Anna szerk. 2000: *Nyelvek és kultúrák a Kárpát-medencében* Budapest Burgenländische Ungarn In: *Österreichische Volksgruppenzentrum Burgenländisches Jahrbuch 2001*, Eisenstadt.
- Dalby, Andrew 2002: *Language in Danger*. Allen Lane, The Penguin Press
- Dorian, Nancy C. 1980. Language shift in community and individual: The phenomenon of the laggard semi-speaker. *International Journal of the Sociology of Language* 25. 85–94.
- Edwards, John. 1985. *Language, society and identity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Éger György–Szesztay Ádám (2002): Alsóór In: *Száz magyar falu* sorozat, Botlik József (szerk.)
- Fishman, Joshua A. 1991: *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Für Lajos 1988: A kisebbségi jogvédelem történetéből In: *Magyarok a Kárpát-medencében* 320–324. p. Budapest: Pallas
- A gradistyei horvátokról és nyelvükről I.: Tóth János: Szentpéterfa. Kisebbségkutatás Könyvek, Lucidus Kiadó Budapest, 2000. 190 p.
- Gudschinsky, Sarah C. 1974: Fragmentos de Ofaié: A descrição de uma língua extinta. *Série Lingüística* 3. 177–249.
- Henke Reinhold 1988: *Leben lassen ist nicht genug – Minderheiten in Österreich*, Kremayr & Scheriau
- Holzer Werner, Münz Rainer (Hg) 1993: *Trendwende? Sprache und Ethnizität im Burgenland*, Passen Verlag
- Kárpáti Eszter, Szücs Tibor szerk. 2002: A nyelv nevelő szerepe. *A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*, Pécs
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó
- Kovács Péter (1996): *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem* Budapest: Osiris Kiadó
- Krauss, Michael. 1992. The world's languages in crisis. *Language* 68 (1). 1–42.
- „*Magyarok a Világban – Kárpát-medence*” – Ceba kiadó, Budapest 2001 (A Burgenlandi részt: Csoknyai Péter, Galambos Iréneusz, Kelemen László szerkesztették)
- Martti Asari, Prof. Dr. Jochen Abr. Frowein und Dr. Marcelino Oreja (2000): *Zur Lage der ethnischen Minderheiten in der Republik Österreich*, NGO-Report Wien: Österreichischen Volksgruppenzentrums
- Molnár Margit (1994): *Általános jogi és alkotmányjogi ismeretek* JPTE, Pécs
- Nádor Orsolya – Szarka László (szerk.) (2003): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Péntek János (1999): *A megmaradás esélyei*. Budapest: Anyanyelvi Konferencia.

- Pfeil, Beate Sybille 1999: Die Erhaltung von Minderheitensprachen in Europa und das aktuelle Europarat-Instrumentarium. = *Europa Ethnica*. Vierteljahresschrift für Nationalitäten-fragen 56. Jg. 2–18. p.
- Randy J. LaPolla: Handout on Endangered Languages In: www.personal.cityu.edu.hk/~trandyl/el
- Roland Widder Hrsg. 2000: *Geschichte der Österreichischen Bundesländer seit 1945 – Burgenland*, Böhlau Verlag, Köln–Weimar
- Somogyi László 2001: „Die Burgenländischen Magyaren” – saját kiadás, Felsőlövő
- Susan Gal 1991: *Kódváltás és öntudat az európai periférián*
- Susan Gal 2002: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény* Tinta Könyvkiadó, Budapest,
- Szeberényi Lajos 1988: Örvidéki magyarok In: *Őrségi füzetek*, Felsőőr
- Szépe György 2001: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Iskolakultúra Pécs
- Szépfolusi István 2002: A magyar nyelv egész Ausztriában In: Maróti István – Székely András Bertalan (szerk.): *Küzdelem a magyar nyelvért a három régióban* Anyanyelv-ápolók Szövetsége
- Szépfolusi István 1991: Magyarul beszélők az egész Ausztriában. In: Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarágkutató Intézet
- Tasaku Tsunoda 2002: *Bibliography on Language Endangerment*
- Thomas Burgenthal 2001: *Nemzetközi emberi jogok*. Budapest: Helikon
- UNESCO Red Book of Endangered Languages
- Veither Theodor 1970: *Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich*, Wien
- Veither Theodor 1979: *Das österreichische Volksgruppenrecht seit dem Volksgruppenengesetz 1976*, Wien
- www.aeiou.at
- www.zigh.at/bk/rechte/htm
- www.umiz.at
- www.volksgruppen.orf.at/orf
- Volksgruppenreport 1996, 1997, 1998, 1999 – Österreichisches Volksgruppenzentrum

Csiszár Rita

A kétnyelvűség szociolingvisztikai dimenziói a bajorországi Európai Magyar Gimnáziumban (Kastl)

Sociolinguistic Dimensions of Bilingualism in the Hungarian High School in Kastl, Bavaria

The student body of the high school founded in 1946 by Hungarian refugees has undergone profound changes in the past 15 years: besides Hungarian students living in Western Europe, increasingly more Hungarians from Hungary and Bavarian youths from the surrounding area attend the school. In a given situation, the participants of a conversation and the discussed topics influence the language use of the bilingual student community.

A kétnyelvűség¹ főbb típusai

A kétnyelvűség-kutatással foglalkozó szakirodalom egyik szembevetendő jellegzetessége, hogy a tudományterület főbb kategóriáit bináris rendszerben helyezi el, amelyhez többnyire valamely jelzőt is társít (vö. Bartha, 1999: 34). Mivel azonban a klasszifikáció mindig egy vizsgált aspektustól függ, az egyes típuspárok (vö. Göncz, 1985: 12–15; 1999: 1
9
–
27 és Bartha, 1999: 34–40; 1993.) képtelenek felölelni a kétnyelvűségi helyzetek sokféleségét, ugyanakkor átfedéseket is produkálnak. Ezen dichotómiák közül az empirikus kutatásom eredményeinek megjelenítése szempontjából relevánsakat ismertetem a következőkben.

Amennyiben a kategorizálás alapjának a *nyelvismeret fokát (kompetenciát)* tekintjük, *domináns* és *balansz* kétnyelvűeket különböztethetünk meg. A nyelvi dominancia az egyik nyelv lényegesen jobb ismeretét feltételezi, míg a nyelvi egyensúly (balansz) a két nyelv közel egyforma (alacsony vagy magas szintű) ismeretét jelzi. A *nyelvszajátítás idejétől* függően különbséget tehetünk *korai* (óvodáskor idején kialakított) és *késői* (iskolás kort követően kialakított) kétnyelvűség között. A két nyelv elsajátításának egymáshoz viszonyított időpontjától függően *egyidejű (szimultán)* és egymás utáni (*szukcesszív*) kétnyelvűségről beszélhetünk. Míg az előbbi esetben a két (vagy több) nyelv egyszerre kerül elsajátításra, az utóbbinál időbeni eltolódás figyelhető meg. Amennyiben a *kétnyelvűvé válás kontextusa* szerint kategorizáljuk a kétnyelvűségi helyzeteket, a nyelvtanulási környezet lehet *természetes* (intézményi felügyelet nélkül, pl. családi nevelés által kialakított), illetve *ellenőrzött* (oktatási-nevelési intézményben szerzett). A környezet pozitív viszonyulása *additív* kétnyelvűségi helyzetet eredményez, amelyben az új nyelvi szoká-

¹ A tanulmányban használt kétnyelvűségfogalom nem korlátozódik két nyelv elsajátítására és használatára, hanem tetszőleges számú nyelvre vonatkozatható. Mackey szavaival élve: „Nyilvánvalónak tűnik, hogy ha a kétnyelvűség jelenségét vizsgáljuk, tekintetbe kell vennünk annak teljes mértékben viszonylagos jellegét, sőt mindebbe nemcsak két nyelv használatát kell belevennünk, hanem tetszőleges számú nyelvet. Ezért a kétnyelvűséget úgy kell tekintenünk, mint két vagy több nyelv váltakozó használatát ugyanazon beszélő által.” (Mackey, 1968: 555 idézi: Bartha, 1999: 38)

sok kiegészítik a régieket, míg kedvezőtlen környezeti viszonyok között *szubtraktív* két-nyelvűségről beszélünk, mely mindkét nyelv hiányos ismeretét eredményezi. Szervesen kapcsolódik az utóbbi dichotómia-pár az *elit*, illetve *népi* kétnyelvűség-típus párhoz; az elit kétnyelvűség kategóriájába tartozók világnyelveket sajátítanak el, és nyelvtanulásuk nem „létszükséglet” számukra, szemben a kisebbségi csoportok képviselőivel, akiknek a többségi nyelv ismerete a „túlélés” zálogát jelenti (vö. Göncz, 1985: 16).

A kutatás során alkalmazott módszerek

Az anyaggyűjtést négyféle – a szociolingvisztikai, illetőleg az antropológiai nyelvészeti kutatásokban megszokott – módszerrel végeztem:

1. passzív megfigyeléssel,
2. résztvevő megfigyeléssel,
3. kérdőíves megkérdezéssel,
4. tematikus interjú és kötetlen beszélgetéssel, melyet magnetofonszalagra is rögzítettem.

Passzív megfigyelést elsősorban az iskolai tanórákon végeztem, résztvevő megfigyelést a tanórákon kívüli, kollégiumi informális csoportos rendezvényeken alkalmaztam. A megfigyelések alkalmával feljegyzéseket készítettem, amelyeket szintén beépítettem az elemzésbe. A felsőbb éves gimnazisták megkérdezésére kétnyelvű kérdőívet használtam, amely lehetővé tette a problémamentes megértést a nem balasz kétnyelvű diákok számára is. A megkérdezettek tetszőleges nyelv választása és nyelvváltása (a kérdőíven belül is!) további érdekes információkkal szolgált.

Az egymást szervesen kiegészítő módszerek alkalmazásával gyűjtött nyelvi korpusz jobb betekintést enged a gimnáziumi közösség valós kommunikációs helyzeteibe, hiszen más stratégiákat alkalmaznak a beszélők a terepmunkással végzett formálisabb interjúhelyzetben, mint az egymás közötti mindennapi érintkezés során. A passzív és résztvevő megfigyeléssel lehetővé válik a kutató „beépülése” a vizsgálandó közösségbe, amely által jelentősen kiküszöbölhető a beszélt nyelv vizsgálatát nagyban akadályozó „megfigyelői paradoxon”² jelensége.

A bentlakásos gimnáziumban eltöltött két hetes anyaggyűjtés során 49 önként jelentkező 10–20 éves diák (18 fiú és 31 lány) töltötte ki a kérdőívet, továbbá interjúhelyzetben 15 gimnazistával készítettem beszédfelvételeket. Jelen elemzésből azonban kizártam azt a három adatközlőt,³ akik röviddel a vizsgálat előtt kerültek az Európai Magyar Gimnáziumba.

² A William Labov (1972b, 209–210) Idézi: Wardhaugh, 1995: 22) által megfogalmazott „megfigyelői paradoxon” megállapítja, hogy az adatközlők másként beszélnek egy gyűjtő jelenlétében, amikor tudják, hogy figyelik őket. Ennek az ún. „kísérleti effektusnak” a kiküszöbölésére kell törekednie a nyelvi adatokat gyűjtő kutatónak.

³ Nem vettem tekintetbe egy Amerikában született első generációs fiú adatait, akinek szülei magyar anyanyelvűként Magyarországról vándoroltak ki a Tengerentúlra. Bár a fiú kétnyelvűnek (angol–magyar) tekinthető, német tudása a felmérés idejében csak néhány kifejezésre korlátozódott. Hasonló okokból döntöttem egy Erdélyből Németországba vándorolt román–magyar kétnyelvű lány adatainak kizárása mellett. Harmadik adatközlőm egy németországi, német szülők fia volt, aki a szomszédos településről mindössze két hónapja látogatta az iskolát.

ziumba, és az oktatási intézmény tannyelvei (magyar–német) közül csak az egyiket ismerték. Így a továbbiakban 46 kollégista adatközlőtől (30 lány, 16 fiú) származó adatokat elemzem. Az összes adatközlő és az egyes alcsoportokat alkotók nem túl nagy száma, a kutatási kérdések jellege, továbbá a kérdőíves gyűjtés melletti három másik módszer eredményeinek alkalmazhatósága érdekében a kvalitatív elemzés mellett döntöttem.

Az adatközlők összetétele

A meglehetősen heterogén családi és nyelvi háttérű diákok általam felmért csoportja a *születési hely, a szülők anyanyelve és az iskolai tanulmányok tannyelve* alapján az alábbi kategóriákba sorolható:

1. Első generációs emigránsok, akik magyar anyanyelvű szüleik Magyarországról történő kivándorlása révén gyermekkorban kerültek német nyelvterületre és iskolai tanulmányaiknak legalább egy részét (többségében az egészet) ott végezték.
2. Első generációs emigránsok, akik vegyes házasságba (egyik szülője magyar anyanyelvű) születtek, a szülők a történelmi Magyarország területéről történő kivándorlása révén gyermekkorban kerültek német nyelvterületre, és iskolai tanulmányaiknak legalább egy részét (többségében az egészet) ott végezték.
3. Második generációs emigránsok, akik magyar anyanyelvű szülők gyermekeként német hivatalos nyelvű országban (Németország, Ausztria, Svájc) születettek, és iskolai tanulmányaikat is ott végezték.
4. Vegyes házasságba (magyar–német), német hivatalos nyelvű országban (Németország, Ausztria, Svájc) született fiatalok, akik iskolai tanulmányaikat is ott végezték.
5. Magyar anyanyelvű szülők Magyarországon született és iskolázott gyermekei, akik kizárólag a két tannyelvű gimnáziumban végzett tanulmányaik miatt tartózkodnak Németországban. A szülők továbbra is Magyarországon élnek.
6. Német anyanyelvű szülők Németországban született és iskolázott gyermekei, akik magyar nyelvi tanulmányaikat a kéttannyelvű gimnáziumban kezdték.

Iskolaválasztási motivációk

A kéttannyelvű 9 osztályos gimnáziumba való beiratkozás *motivációi* között az idegen nyelvek ismeretének fontossága kiemelkedő szerepet játszik. A diákok életkora miatt – a tanulók az általános iskola 4. osztályát követően jelentkezhetnek az intézménybe – a választások háttérének többségében a szülők döntése áll. Bár a családok iskolaválasztását egyéni tényezők is befolyásolják (pl. a szülők foglalkozása következtében bentlakásos iskola hiányában a gyermek felügyelete nincs megoldva, nyugat-európai viszonylatban kedvező tandíj, tradicionális értékek és nevelési elvek igénye stb.), ezek többségében három nagy csoportba sorolhatók:

- A magyar nyelv és kultúra megőrzésének igénye és a diákok ilyen irányú ismereteinek bővítése. Ez a motiváció húzódik meg az első négy kategóriába tartozó diákok esetében.
- A német nyelv természetes környezetben és magas szinten való elsajátításának reményében kerülnek a kastli gimnáziumba a magyar anyanyelvű magyarországi diákok (5. kategória).
- Az iskola és a lakhely földrajzi közelsége, valamint az oktatási intézménynek széles körben elismert magas szintű nyelvi képzése miatt választják a kastli gimnázium-

mot a német anyanyelvű szülőkkel rendelkező, Németországban született és iskolázott fiatalok (6. kategória).

A magyar kötődéssel rendelkező diákok számára az iskola további előnye, hogy mindkét országban elismert érettségi bizonyítványt állít ki, amely tehát mind a magyarországi, mind pedig a németországi felsőoktatási intézményekbe felvételi lehetőséget biztosít.

A gimnázium pedagógiai koncepciójáról ismertetőjükben a következő olvasható: „Az iskolában és az internátusban a magyar szokások és hagyományok ápolása áll a középpontban, különös tekintettel a magyar nyelv és irodalom, történelem és honismeret fejlesztésére. Az iskola különben szervesen épül be Bajorország és Németország nyelvi és nevelési közegébe, és mint találkozási hely nemzetközi célokat is követ. Az iskolai munkán kívül még a magyar nyelv és kultúra terjesztésének, valamint a Délkelet- és Közép-Európa közötti kapcsolatteremtésnek a központjaként működünk. Mindemellett mérvadó számunkra a tantárgyválasztás és a vizsgarendszer szempontjából a bajor iskolarendszer. (...) Az oktatás nyelve magyar és német”⁴.

Kétnyelvűek a kétnyelvűségről

A kétnyelvűségi szakirodalomban fellelhető definíciók tradicionálisan kompetencia-központúak; a „bloomfieldi örökség” szellemében „két nyelv anyanyelvi kontrollját” (Bloomfield, 1933: 56) várják el a kétnyelvű egyéntől. A korai meghatározások tükrében Göncz szerint „az ideális kétnyelvű tökéletesen uralja mindkét nyelvet lingvisztikai szempontból, de elsajátította és összehangolta azokat a gyakran különböző viselkedési formákat, szokásokat, amelyek az adott kultúrát jellemzik és a nyelvben sürítve vannak” (1985: 14). A későbbi meghatározások jelentős része szintén a kompetencia oldaláról közelíti a kétnyelvűséghez, és azt próbálja meghatározni, hogy az egyén nyelvtudása mikor éri el azt a szintet, hogy kétnyelvűnek lehessen nyilvánítani. A jelenséget ugyanannak a dimenzióknak a másik végpontja felől közelíti meg Diebold, amikor a passzív megértést is elegendő kritériumnak tekinti a kétnyelvűség definíciója szempontjából (Diebold, 1961 idézi: Göncz, 1985: 12).

A nyelvismeret szintjének szubjektív meghatározásából adódó túlzottan szűk, illetve tág értelmezések helyett a Grosjean által megfogalmazott, a nyelvhasználat *gyakoriságát* (vö. Weinreich, 1953, Mackey, 1968, Romaine, 1989/1995, Hoffmann, 1991 idézi: Bartha, 1999: 38) és *szükségességét* hangsúlyozó definíciót alkalmazom: „A kétnyelvűség két (vagy több) nyelv rendszeres használata, kétnyelvűek pedig azok az emberek, akiknek mindennapi életük során szükségük van két (vagy több) nyelvre, és ezeket használják is” (Grosjean, 1992: 51 idézi Bartha, 1999: 38).

Grosjean a kétnyelvűségről szóló definíciók tucatját áttanulmányozva a bennük fellelhető kritériumok közül az alábbi ötöt vélte a legfontosabbnak: mindkét közösségben anyanyelvüként funkcionál; folyékonyan beszél mindkét nyelvet; folyamatosan beszél és ír mindkét nyelven; mindkét nyelvet rendszeresen használja; valamint két különböző kultúrához tartozik (vö. Grosjean, 1982: 5. fejezet). Amikor válaszadóimat arra kértem, hogy a fenti definícióteredékeket értékeljék egy ötfokozatú skálán (5 = nagyon fontos, 1 = egyáltalán nem fontos) az alábbi eredmények születtek: A válaszadók – nyelvi és családi háttértől tulajdonképpen függetlenül – az első helyre a „mindkét nyelv rendszeres használatát” tették (4,68), melyet a „folyékonyan beszél mindkét nyelvet” (4,56), majd a „folyamatosan beszél és ír mindkét nyelven” (4,38) követett. A sort a nyelvismeret szintjére utaló

„mindkét nyelvi közösségben anyanyelviként funkcionál” kritérium (3,93) és a „két különböző kultúrához való tartozás” feltétele (3,14) zárta.

Az instrumentális szempont előnyben részesítése a diákok mindennapi iskolai gyakorlatával és személyes tapasztalatával hozható összefüggésbe; a kétnyelvűség kialakításának és fenntartásának módja a rendszeres nyelvhasználat. A diákok választása egybecseng az elsőként Weinreich által megfogalmazott nyelvhasználat-központú definícióval, mely szerint „két nyelv váltakozó használatának gyakorlatát kétnyelvűségnek, az ebben részt vevő egyént pedig kétnyelvűnek nevezzük.” (Weinreich, 1953: 1. Idézi: Bartha, 1999: 38) A diákok választásában tehát háttérbe szorult az egyéni kétnyelvűséggel foglalkozó szakirodalom tradicionálisan kiegyenlítetttség és kompetencia központú szemlélete („mindkét nyelvi közösségben anyanyelviként funkcionál”), mely szerint az „igazi” kétnyelvű nyelvi kompetenciája két egynyelvű nyelvi kompetenciájának összessége. A választásnak feltehetően az a saját tapasztalaton alapuló, sokak által megjegyzett megfigyelés az oka, hogy „nem lehet két nyelven minden szempontból egyformán jól tudni.” Meglepető azonban a kulturális kötődés(ek)nek a kétnyelvűség szempontjából való alacsonyra értékelése egy olyan iskolában, amelyben a magyar szokások és hagyományok ápolása a középpontban áll. Ennek oka részben abban keresendő, hogy a fiatalokban feltehetően még nem tudatosodott a nyelv és a kultúra kapcsolata, másrészt úgy vélhetik, hogy a kultúra ismeretétől függetlenül is eljuthatnak egy magas nyelvi szintre egy adott nyelvben.

Mérlegen a kétnyelvűség

A kétnyelvűség előnyeinek és hátrányainak tárgyalásakor a válaszadók abszolút többsége csak pozitívumokat említ, illetve kimondja, hogy a jelenségnek nem látja semmilyen hátrányát. A kétnyelvűség pozitív velejárójaként tartják számon, hogy az egynyelvűekhez viszonyítva kommunikációs hatókörük kiterjedése miatt személyes kapcsolatépítési lehetőségeik megduplázódnak, amely mind objektív („*jobb karrierlehetőségeim lesznek*”; „*az embert nehezebben vágják át*”), mind pedig szubjektív, érzelmi előnyökkel jár. („*két országban is otthon érezheti magát az ember*”; „*több kultúrához tartozik az ember; többet ismer; nagyobb a látóköre*”; „*sokan irigyelnek vagy tisztelnek érte*”) A bourdieui értelemben vett kulturális, szociális vagy szimbolikus tőkeként (Bourdieu, 1991) értékeli kétnyelvűségét a diákok jelentős része, amely jelenleg bármely formát is ölt, a későbbiekben gazdasági tőkévé konvertálható a munkaerőpiacon.

Hátrányként néhányan a kétnyelvűség fenntartásával járó többlet energia befektetésének szükségességét hangsúlyozzák („*a hátránya csak az, hogy az egyik nyelv egy kicsit mindig a háttérbe szorul*”; „*mindig kell használni, különben elfelejti az ember hol egyiket, hol másikat*”). Esetleges negatívumként merül fel a kódkeverés lehetősége („*Nachteile sind, dass ich beim häufigem Sprachwechsel am Ende die Sprachen mische*”) [Hátrányai, hogy a gyakori nyelvváltásnál a végén keverem a nyelveket], valamint a nemzeti identitás meghatározásának kérdésessége („*néha viszont az elé a kérdés elé állítják az embert, hogy kétnyelvűként milyen nemzetiségűnek érzi magát*”). A kétnyelvűség negatívumaként fogja fel két adatközlőm, hogy nem tudja használni román, illetve szerb nyelvtudását ezen nyelvek alacsony németországi presztízse miatt. („*A hátrány az, hogy van aki kinéz, valamelyik nyelvi miatt.*” „*Bei der Nicht-Akzeptanz der Sprache kann man diese nicht einsetzen, gegebenenfalls vergessen.*”) [Ha a nyelvet nem ismerik el, nem lehet hasznosítani, adott esetben el is lehet felejteni.]

Nyelvi attitűdök

A nyelvi attitűdök vizsgálatánál azt a szociolingvisztikai kutatások által alátámasztott nézetet tekintem kiindulópontul, miszerint a nyelvi attitűdök társadalmi eredetűek, és „velük elsősorban tehát nem nyelvi vagy esztétikai minőségét, vonatkozásokat tükrözünk, hanem a beszélőközösség társadalmi szokásait, viselkedési szabályait, beleértve előítéleteiket is.” (Kiss, 1995: 136) A társadalmi eredetű nyelvi előítéletek egy adott közösségen belül egyfelől presztízst, tekintélyt kölcsönöznek az egyik nyelvnek, másfelől leértékelik, adott esetben stigmatizálják a másik nyelvet (vö. Grosjean, 1982: 121). Ebben az értékelő jellegű viszonyulásban, az egyént érő presztízshatások közül Angelusz és Tardos a következő három fő tényezőt emeli ki: gazdasági helyzet; a tudások, kulturális készségek, jártasságok stílusa, irányultsága és a társas-társadalmi környezet, kapcsolathálózat (Angelusz–Tardos, 1987: 211 idézi: Kiss, 1995: 135).

A nyelvi attitűdök feltérképezésénél elsősorban a magyar és a német nyelvhez való viszonyulást, a róluk kialakított értékítéleteket vizsgáltam. „*Melyik nyelvet szereti jobban? Miért? / Welche Sprache bevorzugen Sie? Warum?*” kérdésre a válaszadók preferenciáját többségében a *nyelvi kompetencia* határozta meg: az adatközlők leginkább a domináns nyelvüket választották („*A magyar nyelvet jobban szeretem, mert sokszor jobban tudom kifejezni magam.*” „*Deutsch, weil ich es besser kann.*” [A németet, mert azt jobban tudom.]) Azok a diákok, akik úgy érzik, mindkét nyelvet közel egyformán birtokolják, mindkét nyelvhez egyformán erős szállal kötődnek („*Ich spreche beide Sprachen gleich, deshalb ist es mir egal.*” [Mindkét nyelvet egyformán beszélem, ezért nekem mindegy.]) A kompetencia mellett a választásban az *anyanyelvhez* és/vagy az adott országhoz fűződő *ézelmi kötelékek* meglétének hangsúlyozása is szerephez jut („*Deutsch, weil sie meine Muttersprache ist.*” [A németet, mert az az anyanyelvem.] „*A magyar nyelvet, talán azért is, mert a magyar nyelvet tanultam meg először és Magyarországon, „nöttem” fel.*”) Ugyanakkor a nyelvhasználat *kontextusa és funkciói* is meghatározhatják az adott nyelv preferenciáját. („*Beszélni magyarul, de írni inkább németül.*”)

A magyar és német nyelv németországi társadalmi elismertségét és tekintélyviszonyait nem tükrözik az attitűdválasztás eredményei; az államnyelv választását mindössze egy fiatal indokolta a német nyelv európai presztízisével. Nem meglepő ez az arány – a (nemcsak nyelvi) hatalmi viszonyok eme ellensúlyozása – egy olyan nyelvi környezetben, ahol mindkét nyelvi az iskola egyenjogú, hivatalos nyelve, és a diákok többsége rendelkezik valamilyen magyar kötődéssel.

A megkérdezettek közül néhányan minősítéssel is indokolták választásukat; mindannyian pozitív tulajdonságokkal ruházták fel a magyar nyelvet (pl. szebb, fejlettebb, nagyobb a szókincse, dallamosabb), és ellentétes értelmű negatív jelzőkkel illették a német nyelvet (pl. keményebb, hidegebb). Ebben az esetben azonban a nyelvi kompetencia szintje nem játszott szerepet a meglehetősen sztereotipikus értékítéletek megfogalmazásában, mert a válaszadók – saját bevallásuk szerint – egyformán jártasak mindkét nyelvben, és Németországban nevelkedtek.

Bár a német és a magyar köznyelv egyforma presztízssértékkel bír a kastli beszélőközösségben, ez a megállapítás nem érvényes a két nyelv regionális változataira és nyelvjárársaira. A társadalmi eredetű nyelvi előítéletek megbélyegzik a két nyelv nem köznyelvi változatait. Különösen igaz ez az iskola környékén beszélt bajor dialektusra. („*A bajor nagyon csúnya, kimondottan paraszti nyelv. Olyan, mint aki nem tudná elmondani, amit akar, csak valami hasonlót odavág a beszélőnek.*”) A diákok jelentős része által megfogalmazott negatív értékítélet összecseng a sváb általános iskolások között végzett kér-

dóíves felmérés eredményeivel, amelyben a tanulók a nyelvjárási megnyilatkozásokhoz „az alacsony társadalmi réteg, fizikai munkakör, kevésbé intelligens, kevésbé teljesítőképes az iskolában, nem annyira ószinte, nem annyira bizalomgerjesztő” jegyeket rendelték (idézi Kiss, 1995: 145).

A bajor dialektus(ok) leértékelése azonban kizárólag az azt nem beszélők közül kerül ki, függetlenül attól, hogy a megkérdezett melyik nyelven végezte iskoláit és mi az otthon használt családnyelv: „*A németeknél sohasem voltam hajlandó megtanulni egyik vagy másik tájszólást. Én maradok a rendes németnél. A bajortól Isten ments, miért is rontsam el azt, ami megvan?*”, mondta egy magyar–francia–német–angol nyelvű 18 éves fiú. Ugyanakkor a dialektust ismerők is inkább a német köznyelvhez közelebb álló változatokat részesítik előnyben a kastli környezetben, és otthoni német nyelvű barátaik között használják az adott régió nyelvváltozatát. A nem köznyelvi formák negatív megítélésén kívül a német köznyelv választásában szerepe lehet a kommunikáció megkönnyítésének is, hiszen a Magyarországról, Ausztriából vagy Svájcából érkezők – de a Németország távolabbi vidékein felnőttek is – adott esetben nehezen értenek meg a nyelvjárási beszélőt.

A magyar, illetve német köznyelvhez⁵ való pozitív képzetek társításával párhuzamosan megfigyelhető az egyén saját anyanyelvi nyelvjáráshoz való leértékelő viszonyulása. Ez a jelenség különösen a magyar nyelvnek a kisebbségi regionális változatát beszélői között érzékelhető. A nyelvjárást szégyenlő attitűd mutatkozik meg egy Erdélyből származó magyar származású fiatal lány vallomásában: „*Úgy szeretnék magyarul beszélni, mint akik Magyarországon élnek. Nálunk Erdélyben elmaradottabb a nyelv. Előfordul, hogy mikor többen beszélgetünk, a többiek nem értenek meg szavakat, amiket én mondok. Ilyenkor rákérdeznek, ez engem nagyon zavar.*”

A fokozott nyelvi alkalmazkodás valós vagy vélt kényszere nemcsak az anyanyelvi nyelvjárást negatív megítéléséhez vezethet, hanem adott esetben önstigmatizációval is járhat, mint azt egy Svájcban felnőtt fiatal lány esete mutatja: „*Kastliba érkezésemkor nehézségeim voltak, mert Svájcban nem beszélünk német németül. Az iskolában is mindig „svájciul” beszélünk. Németül csak írtam, meg olvastam. Így aztán „nagyon szép” (ironikus hangnemben, a szerző) kiejtésem volt. Ezért meg sem szólaltam pár hónapig, csak hallgattam, hogy a többiek hogyan beszélnek. Órán a lehető legkevesebbet beszéltem. Hallottam, hogy mindenki milyen szépen beszél. Amikor én elkezdtem beszélni, mindenki csak úgy nézett: amikor egy svájci kezd el németül beszélni az iszonyúan borzasztóan hangzik. A TV-ben is láttam az embereket, hogy hogyan beszélnek németül rendszeren. Amikor a svájci adón kezdenek el németül beszélni, pl. a napi hírekben, az valami borzasztó. Elképzelttem, hogy én is olyan vagyok és erről gyorsan le kell szoknom.*”

A nyelv választást befolyásoló fő tényezők: a kommunikáció résztvevői, elrendezés, téma

Az Európai Magyar Gimnázium két nyelvű diákközösségének intézményen belüli nyelv választását – más többnyelvű beszélőközösséghez hasonlóan – egymástól nehezen elválasztható változók összjátéka határozza meg. A nyelv választásban legdominánsabb szerepet játszó tényezőnek – passzív és aktív megfigyeléssel, valamint szisztematikus rákérdezéssel nyert adatok alapján – az interakcióban résztvevők személye, továbbá a beszél-

⁵ A nyelvi attitűdről, valamint a nyelvjáráshoz és a köznyelvhez való viszonyulásról bővebben ld. Kiss, 2001: 4. fejezet.

getés *témája* mutatkozott mind a szigorú értelemben vett iskolai környezetben (tanórák és szünetek alatt), mind pedig a kollégiumi életben.

A társalgás alapkódjának kijelölésében elsődleges rendezőelv a kommunikációban résztvevőkkel kapcsolatos változók összessége, amelyek közül kiemelkedő szerephez jut a *nyelvtudás foka*. Hamers és Blanc szerint „a társalgás alapkódja többnyire az, amelyen a beszédpartnerek kommunikatív kompetenciájának összege a legnagyobb.” (Hamers és Blanc, 1989, idézi Bartha, 1999: 122) A nem balansz kétnyelvűek domináns nyelvüket részesítik előnyben a tanárokkal és tanuló társakkal folytatott beszélgetésekben. Ezzel szemben a balansz kétnyelvűek nyelv választása a társalgás kezdeményezésekor többnyire a kommunikációs partner vélt vagy valós nyelvi dominanciájához igazodik.

A kommunikációban részt vevő partnerek nyelvi kompetenciája ellenkező előjellel is meghatározóvá válhat a nyelv választásban: „*nyelvygyakorlási célzattal*” az egyik diák gyengébb nyelve (akár magyar, akár német) is lehet a kommunikáció közös nyelve. Ez a nyelv választási stratégia viszont csak diákok között alkalmazott, többségében előzetes megállapodást és baráti kapcsolatot feltételez a beszélők között. Általában rutin jellegű kommunikációs szituációkban működőképes, annak meghaladásakor a megállapodást a résztvevők felfüggesztik, és új vagy kevert kódot használnak. A nyelv választás nyelvpedagógiai színezetű stratégiája az iskola nyelvpolitikai koncepciójának ismeretében nyeri el értelmét, amely mindkét nyelv magas fokú ismeretét szorgalmazza. Ezek a törekvések összecsengnek az iskolaválasztás bevezetőben ismertetett motivációival.

A gimnáziumi környezetben a nyelv választást azonban az is meghatározhatja – adatközlőimét idézve, – hogy „*az illető német vagy magyar nemzetiségű-e*”. Ez a választási lehetőség azonban csak akkor szolgálhat egyértelmű támpontul, ha kölcsönös megfelelés van a beszélőpartner nemzetisége, származása és első (adott esetben domináns) nyelve között; tehát Magyarországon (esetleg a történelmi Magyarország területén), magyar anyanyelvű szülők gyermekként felnőtt diákokra, valamint a Németországban született és nevelkedett, német anyanyelvű szülők gyermekeire vonatkozik. Ugyanakkor ezen két kategóriába tartozó diákok a gimnáziumi tanulóközösségen belül csak kisebb csoportot alkotnak. Így a kevésbé egyértelmű esetekben a kétnyelvű diák szubjektív elgondolása vagy a kommunikációs partner önbesorolása alapján azonosítja társát egyik vagy másik nyelvvel, és az így

⁶ A szokásként rögzült nyelv választás viszonylag gyakori a kétnyelvű beszélők kommunikációjában, akkor is ha balansz kétnyelvűként mindkét nyelv birtoklása fennáll mindkét kommunikációs partner részéről. Egy Svájcban felnőtt magyar–német kétnyelvű lány így nyilatkozik a testvérével kapcsolatos nyelv választás miatt: „*Hozzászoktunk. Kiskorunk óta magyarul beszélünk egymással. Ha otthon (Svájcban) magyarul beszéltem vele, akkor most miért beszélne vele másként, csak azért, mert idejöttünk.*” A jól körülhatárolt szabályokkal leírható kétnyelvű környezetben felnőtt gyermekek különösen érzékenyek a megszokottól eltérő nyelvhasználatra és többségében határozott (ellen)reakciókat fogalmaznak meg, amennyiben a „nyelvi szabályok” megsértését tapasztalják. Egy emigráns kisebbségi szituációban nevelkedett, ma négy nyelvű (magyar–francia–német–angol) fiatal ember így emlékezik: „*Kisgyerekként bizonyos embereket bizonyos nyelvekkel azonosítottam. Kizárásos alapon, aki nem az édesanyám vagy nagymamám volt, azokat franciáknak tekintettem. Négy éves lehettem, amikor magyarországi látogatásra indulva utunkat megszakítva megálltunk Németországban, és bementünk egy étterembe. Ekkor hirtelen elnémultam, mert mindenki németül beszélt. Nem tudtam felfogni, hogy most mi történt, mert ez nem passzolt bele sem egyik, sem másik skatulyába, hanem*

kiválasztott nyelv – amennyiben az nem ütközik a kommunikációs partner ellenállásába – válik hosszú távon az általuk használt jelöletlen nyelvvé. A spontán módon vagy tudatos megegyezés által kialakított nyelvválasztás tehát *szokásként*⁶ rögzül, és az attól való eltérés válhat Gal megnevezését használva „jelölt” szituációvá (Gal, 1979: 9).

A nyelvválasztásban szerepet játszó másik döntő fontosságú tényező a kommunikáció *témája*, amely az iskolai tantárgyakkal összefüggő témakörök esetében akár érvénytelenítheti is a kommunikációban részt vevő beszédpartnernek különböző koordinátái alapján meghatározott nyelvválasztási alternatívákról mondottakat. Egymás közötti beszélgetésekkor a diákok nyelvválasztását nyelvi dominanciától függetlenül az adott tantárgy számonkérési nyelve határozza meg. A földrajzzal kapcsolatos dolgokat például akkor is németül igyekeznek megbeszélni, ha adott esetben mindkét beszélőnek könnyebb lenne ezt magyarul megtennie. A német anyanyelvű, magyarul nem beszélő francia tanárnál értelemszerűen a német a fordítás nyelve, és a magyar domináns diákok is a német közvetítőnyelven keresztül tanulják a franciát. Hasonlóképpen igaz ez a magyar nyelven oktató tantárgyakra is. Érthető a megkérdoztetek által alkalmazott stratégia, hiszen a számukra addig ismeretlen szakkifejezéseket a diákok kizárólag az egyik nyelven sajátítják el, és ugyanazon a nyelven kerül a tudásuk is ellenőrzésre. Összetettebb a helyzet, ha egy adott tantárgyon belül – a tanár nyelvi kompetenciájától és pedagógiai meggyőződésétől függően – lehetőség nyílik mindkét nyelven történő beszámolóra. Ilyenkor a diákok az adott témáról beszélgetve általában az általuk használt tankönyv nyelvét, vagy ún. kevert – tehát mindkét nyelv elemeiből merítő – kódot alkalmaznak.

A tanár–diák kommunikáció során feltétlenül érvényesül a *kölcsönösség elve*; a társalgás azon a nyelven folytatódik, ahogyan a beszélőt megszólították (vö. Bartha, 1998c, Borbély, 1996a idézi Bartha, 1999: 98–105). Diák–diák kommunikációs relációban azonban a nyelvi alkalmazkodás nem kötelező érvényű; adott esetben megszeghető, anélkül, hogy a beszélgetőtársból ez nemtetszést váltana ki. Az asszimetria különösen olyan szituációkban érvényesül, amikor az egyik nyelvet (még) kevésbé birtokló beszélő, – bár érti a hozzá intézett kérdést – saját beszédfordulóiban inkább a domináns nyelven válaszol.

A gimnáziumon belüli⁷ nyelvválasztást befolyásoló objektív és szubjektív tényezők összjátékát egy beszélgetőpartnerem így foglalta össze:

„Attól függ, hogy a tanár milyen. És a körülményektől is függ. Ha egy kétnyelvű személlyel beszélek, de ha körülöttünk pl. németek vannak, akkor németül, hogy azok is értsék. A diákoktól is függ, de a hangulatomtól is. Van, hogy jobban esik németül és jobban is fejezem ki magam, de van ugyanez magyarul is. Vannak olyan tárgyak, amiket csak németül tanulok, tehát nemcsak a könyv német, de a tanár is. Ilyenkor a szakszavakat, kifejezéseket csak németül tanuljuk, de ha tudjuk is magyarul, akkor is németül használjuk, mert így használjuk gyakrabban. Ilyenkor pl. ha osztálytár-

ez valami nagyon érthetetlen nyelv volt számomra. Nagyon megdöbbenett, hogy én most nem értek valakit. Az én világom két nyelvre volt berendezve, és nekem senki sem mondta, hogy több van, mint kettő. Olyannyira, hogy egy teljes hónapig teljesen elnémultam. Nem voltam hajlandó beszélni, sőt még a nekem feltett kérdésekre sem válaszoltam. Édesanyám teljesen kétségbe volt esve, még pszichológus is foglalkozott velem. Később aztán belenyugodtam, mikor elmagyarázták, hogy mi történt.”

⁷ Az intézményen kívüli nyelvválasztásban fokozott szerepe van a helyszínnek, az adott közösségtől való elhatárolódásnak, vagy éppen azzal való közösségvállalásnak.

sakkal beszélek, nem fáradozom a fordításon, úgyis értik ők is. De van olyan is, hogy észre sem veszem, hogy németül mondtam egy szót.”

Kódváltás

A kódváltás mint a választott alapkódtól való eltérés (vö. Gumperz, 1982 idézi Bartha, 1999: 122) nehezen különíthető el a nyelvválasztástól. A társalgás alapkódjának rövidebb-hosszabb időre történő megváltoztatása lehet tudatos döntés eredménye, ám bekövetkezhet „véletlenszerűen” is pl. fáradság, stresszhelyzet, felfokozott érzelmi állapot esetén. A nem tudatos kódváltás felléphet akkor is, ha a kétnyelvűnek váratlanul kell egyik vagy másik nyelvét használnia a kommunikációs szituáció bizonyos elemeinek váratlan megváltozása esetén. Ilyen helyzet áll elő a Clyne (1967, 1987: 755, 1992: 27 idézi Bartha, 1993: 126) által „trigger words”-nek („hívószónak”) nevezett lexikai elemek előfordulásakor is, amelyek a nyelvi orientáció elbizonytalanodását okozzák, és a beszélőt önkéntelenül is kódváltásra sarkallják. Egyes lexémák előfordulása esetén tehát a beszélő egy megnyilatkozáson belül automatikusan átvált a másik nyelvre. (Stolt, 1964 idézi Saunders, 1982: 86) A kétnyelvű kérdésfeltevést tartalmazó kérdőívek mintegy 30%-ában tetten érhető a kódváltásnak ez a formája, amelyet a magyar/német nyelvvel asszociált személyek vagy helyszínek (pl. apa/anya anyanyelve, Magyarország, Németország stb.) jelenléte váltott ki.

Megfigyeléseim szerint gyakran folyamodnak a kétnyelvű diákok önkéntelenül is a kódváltáshoz, amikor valakit azon a nyelven *idéznek* amelyiken a kijelentés elhangzott, függetlenül attól, hogy az idézet elbeszélésekor mi a társalgás alapnyelve. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a beszélő úgy érzi, így rekonstruálta legegyszerűbben a felidézett szituációt.⁸

A kódváltás kétségkívül legszembetűnőbb módja, amikor a kétnyelvű diák azért vált át – különösen mondat közben – az egyik nyelvről a másikra, mert a társalgás alapnyelvében átmenetileg nem hívható elő, vagy teljesen hiányzik egy adott lexikai elem. („*Ha valamit el akarok magyarázni és pontos szavakat keresek, ami hirtelen, vagy egyáltalán nem jut eszembe.*” „*Főleg ha sakkifejezésekről van szó.*”) Különösen jellemző – bár nem korlátozódik – ez az iskolai tantárgyakhoz kötődő szakszókincsre.

A kódváltások előfordulásának gyakorisága, valamint a nyelvhasználat rendszeressége és időbelisége között is látnak összefüggést a diákok. Elmondásuk szerint sokkal gyakrabban „keresik a szavakat”, vagy váltanak át egyik nyelvről a másikra, miután hosszabb időn át a másik nyelvet használták. („*Ha hosszú otthonlét (Heidenheim) után hazamegyek Magyarországra.*” „*Ha rövid időn belül két különböző személlyel beszélek, a másodiknál belekeverem az előző nyelv szavait.*”)

Gal (1988: 247 idézi Wardhaugh, 1995: 89) megközelítésében „a kódváltás társalgási stratégia, amelyet a csoporthatárok kijelölésére, áthágására vagy lerombolására használnak; arra, hogy megteremtsék, előhívják vagy megváltoztassák az interperszonális viszonyokat a velük járó jogokkal és kötelezettségekkel együtt.” A csoportok közötti választóvonalak kijelölése és időnkénti újradefiniálása különös jelentőséggel bír egy bentlakásos

⁸ Jól illusztrálja az idézéses kódváltás jelenségét egy Németországban felnőtt, német anyanyelvű szülők lánya: „*Az ismerősöknek nagyon furcsa volt, hogy én magyar iskolába járok. Vannak, akik nem értik meg, és nem tudják megszokni. Ötödikben mondták, hogy milyen anya, aki internátusba teszi a gyerekeit. Mondtam anyukámnak: Lass Dich nicht verrückt machen! [Ne hagyj magad megbolondítani!]*”

középsiskolában. Kétnyelvű környezetben a kódváltás pedig a csoportból való szándékos kirekesztés vagy éppen befogadás egyik eszközévé válhat. A csoporthatárok nyelvi eszközökkel történő módosítására azoknak áll a legtöbb lehetőség a rendelkezésére, akik mindkét nyelvet magas és megközelítően azonos szinten birtokolják; ebből következően a kódváltással megteremtett kirekesztés az egynyelvűekkel szemben a legsikeresebb. Mivel azonban az egynyelvűek aránya a gimnázium létszámán belül elenyésző, és többnyire csak a Magyarországról vagy Németországból érkező diákok tanulmányainak kezdeti időszakára tehető, a két nyelvnek a sztenderd változatai viszonylag korlátozottan alkalmasak ennek a funkciónak a betöltésére. (Bár a beszédtempó erőteljes felgyorsítása viszonylag hosszú távon hatásos módszernek bizonyul a domináns kétnyelvűekkel szemben, amennyiben az üzenet a „gyengébb nyelven” érkezik.) A különböző dialektusok, illetve helyi sztenderdek, mint például a svájci vagy az ausztriai német azonban jól alkalmazhatók a kirekesztés és a csoportsszolidaritás hangsúlyozására. („*A szobámban van egy másik fiú is, aki Svájcból jött. Vele mindig átváltunk svájci németre, ha nem akarjuk, hogy más is megértse, mit beszélünk. De most már vigyázni kell, mert egyre többet értenek belőle mások is.*”)

Az interperszonális viszonyok módosulását jól illusztrálja, amikor a kétnyelvű diákok egymás társaságában az iskola falain kívül önkéntelenül is a hivatalos államnyelvre váltanak, amint a szimbolikus hatalmi viszonyok változását érzékelik. Az iskolában érvényben lévő nyelvi presztízsvizonyok érezhetően hatályukat veszítik a gimnázium falain kívül; egy magas presztízszű államnyelv kerül szembe egy alacsonyabb presztízszű kisebbségi nyelvvél. („*Tavaly a szünet elején vonattal utaztunk haza egy-két osztálytársammal. Vicceket meséltünk magyarul, amikor pár skinhead bejött a kocsiba. Automatikusan átváltottunk németre és egész végig németül beszélünk anélkül, hogy megbeszéltük volna.*”)

A gyakori kódváltással szembeni attitűdök

Informális helyzetekben a gyakori kódváltás – „két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (Grosjean, 1982: 145 idézi Bartha, 1999: 119) – nyelvhasználati norma az Európai Magyar Gimnázium kétnyelvű diákjainak beszélőközösségén belül. Ennek oka részben a gimnázium nyelvpolitikájával magyarázható, amely mindkét nyelv elsajátításának egyforma fontosságot tulajdonít, részben pedig az ehhez szorosan kapcsolódó iskolaválasztási motivációval. Úgy tűnik, hogy ez az internalizált értékrend egy speciális formában, a kódváltáson keresztül jelenik meg, amely alkalmas *mindkét nyelv ismeretének egyidejű demonstrálására*, így adott helyzetekben *presztízshordozóvá* válik. Hiszen a mindkét nyelvet magas szinten beszélők képesek csak rugalmasan élni a kódváltás nyújtotta lehetőségekkel.

A gyakori kódváltásnak, kódalternációnak (Bartha, 1999: 89) azonban van egy praktikus aspektusa is; minimális erőfeszítést igényel a (kompetens) beszélő részéről, gondolatait kontrolálatlanul öntheti szavakba anélkül, hogy a sikeres kommunikációt akadályozná. Ez a „kevert kastli nyelv” – ahogy a fiatalok jelentős része az általuk széles körben használt nyelvváltozatra utal – remekül alkalmas a csoport-szolidaritás kifejezésre juttatására; a „mi” (kastli diákok) és „ők” (kastlin kívüliek) határvonalainak kijelölésére. („*Az itteni barátaimmal leginkább keverten beszélünk. Ez senkit nem zavar, mert mindenki megérti mind a két nyelvet, és attól sem kell félni, hogy valaki ránk szól ezért. Szóval jó buli.*”.) A diákok által használt, két nyelvből merítő nyelv a nyelvi humor és változatos nyel-

vi játékok forrása is egyben. A kódváltás gyakori használatával a nyelv egy sajátos színezetet nyer; érzelmileg és stílusosan egyaránt telítette válik.

Szülőkkel vagy egynyelvűekkel való kommunikáció során, továbbá a formalitás nagyobb fokán álló szituációkban (hivatalos regiszter használatakor) felfüggesztődnek a közösségben széles körben legitim kódkeverési szabályok. A diákok kódkeveréssel szembeni attitűdjére legerősebben a szülői házban alkalmazott nyelvhasználati normák hatnak, ti. az egynyelvűek körében széles körben elterjedt attitűd, amely a kétnyelvűekre jellemző nyelvhasználatot rosszállóan „keveréknyelvnek” bélyegzi. (vö. Bartha, 1999: 116) Különösen magyar anyanyelvű emigráns szülők gyermekeinél – első és másodgenerációsnál egyaránt – figyelhető meg a szülői értékrendet átvevő, a kódváltást megbélyegző attitűd, amelynek hátterében számos esetben a hangsúlyozott magyarságtudat és az annak megfelelő, „tiszta” magyar nyelvhasználat húzódik meg. („*Miután idekerültem Kastlbe, egy jó darabig nagyon gyakran váltottam át, amikor nem találtam a megfelelő kifejezést, vagy amikor olyan társaságban voltam, ahol mind a két nyelvet beszéltek. Otthon a szüleim mindig rám szóltak, hogy döntsem el, hogy így, vagy úgy beszéljek. Így hozzászoktam, hogy csak az egyik nyelven beszéljek, és ne keverjem a kettőt. Hiszen tényleg elég csúnyán hangzik.*”) Bár beszélgetőpartnerem verbálisan elutasítja a kódkeverést, és beszélgetéseink során kerüli is, társaival való kommunikációjában él vele. Határozottan liberálisabbak a kódváltás megítélésében a vegyes házasságból származók, vagy akiknek szülei maguk is kétnyelvűként nőttek fel.

A szigorúbb értelemben vett iskolai környezet – különösen a tanórák – a formalitás fokának növekedése miatt a kódváltások számának csökkenésével jár együtt. A tanórai környezetben leginkább a tanár „irányítja” többé-kevésbé tudatosan a kódváltást; nyelvtudása, személyisége, a tanóra és a számonkérés nyelve egyaránt hathat fékezően vagy bátorítóan a kódváltás szabad alkalmazására.

Kétnyelvűség és identitás

A következőkben azt vizsgálom, hogy miként alakulnak a közösségi kötődés formái egy olyan kéttannyelvű bentlakásos intézményben, ahol a diákok mindennapi élete – többségüknek családi és iskolai egyaránt – két nyelv és két kultúra metszéspontjában zajlik, és ennek ténye egyben a mindennapi diskurzus szerves része.

Arra a kizárólagosságot sugalló kérdésre, hogy „*Ön magyarnak vagy németnek tekinti magát? / Fühlen Sie sich eher als Ungar(in) oder Deutsche(r)?*” – a válaszadók többsége származása alapján azonosította magát: „*magyarnak, mert a szüleim is magyarok.*” Érdekes, hogy míg a magyarsághoz tartozás tudata több esetben németül fogalmazódott meg („*Eher als Ungarin, weil meine Eltern auch Ungarn sind.*” [Inkább magyarnak, mert a szüleim is magyarok.]), addig magyar nyelven egy adatközlőm sem jelentette ki, hogy német nemzetiségűnek vallaná magát. A származás alapján való önazonosítás értelemszerűen a nem vegyes házasságból származók számára tűnt a legkézenfekvőbb választási lehetőségeknek.

Az identifikáció alapját más esetekben az *anyanyelv* és/vagy az *otthon* (leggyakrabban) *használt nyelv* jelentette, amely többnyire egybeesett a származással. („*Ich fühle mich als Ungar, weil ich zu Hause öfters ungarisch spreche.*” [Magyarnak érzem magam, mert otthon gyakrabban beszélünk magyarul.] „*Schon mehr als Deutsche, weil deutsch meine Muttersprache ist.*” [Inkább németnek, mert a német az anyanyelvem.]

A megkérdezett fiatalok többsége számára a közösség irányába mutató lojalitás elsősorban etnikai természetű kötődésre, származásra, vérségi összetartozásra épül. Ennek

oka nagy valószínűséggel az elsősorban etnikai alapon szerveződött nemzetállamok létrejöttében keresendő, aminek következtében az Elbától keletre etnicitás és nyelv szorosan összefonódva az identitás fő hordozójává vált. (vö. Smith, 1991: 5. fejezet) Az identitás fogalma szükségképpen magába foglalja a „vágyat a lényegesnek ítélt jegyek, tulajdonságok megőrzésére és ezáltal a fogalom az 'érték' szubjektív kategóriájával itatódik át.” (Gereben, 1999: 220) A „kultúrnemzeti” felfogás (vö. Csepeli, 1992: 21–30) értelmében, az önmagukat magyarnak vallók közül többen tevéleges elkötelezettséget is éreznek; nemzeti identitásukat feladatként, erkölcsi tartásként élik meg. („Magyarnak tekintem magam és mindent megtennék, hogy gyerekeimet is taníthassam magyarra, akárhol élnék.”) Az így gondolkodók általában első-, illetve másodgenerációs emigránsok, akik előzőleg nem magyar tannyelvű iskolába jártak, és a kisebbségi sors részeseinek érzik magukat (1, 2, valamint 3 kategóriába tartozók). Ezt az elkötelezettséget igyekeznek erősíteni a gimnázium hitvallása és sok esetben a család is. Csepeli szavaival élve „a kulturálisan meghatározott nemzeti csoport tagsága normatív szempontokkal telítődik: az adott nemzet tagjának lenni nemcsak tény, jogok forrása, hanem elsősorban kötelesség.” (Csepeli, 1992: 22)

A Csepeli által „államnemzeti”-nek nevezett felfogást – amelyben a nemzeti csoport tagsága megszerezhető, és annak egyértelmű és kizárólagos kritériuma az állampolgárság (vö. Csepeli, 1992: 18) – mindössze egy adatközlő képviselt. („Deutsch, weil ich einen deutschen Pass habe und deutsche Staatsbürgerschaft.” [Németnek, mert német útlevélem van és német állampolgárságom])

Kettős kötődéssel – Piller metaforájával élve „hibrid identitással” (Piller, 2002: 265–276) – érthető módon elsősorban a vegyes házasságból származó fiatalok között találkozhatunk. Egy 16 éves diáklány „százalékos megosztásban” fejezi ki hovatartozását; az összetevőket a szülők származása, valamint az ő születési/neveltetési helye adja: „*das ist für mich schwer zu sagen, da meine Mutter ungarischer und mein Vater deutscher Abstammung ist. Doch weil ich hier aufgewachsen bin, sehe ich mich 65% als Deutsche und 35% als Ungarin an.*” [Elég nehéz erre válaszolnom, mert anyukám magyar, apukám német származású. De mivel itt nőttem fel, 65%-ban németnek, 35%-ban magyarnak tekintem magam.] Egy 14 éves fiú etnikai identitásának *szituatív* (Hermann, 1991) jellegét emeli ki; hovatartozását az iskola és az otthon ellenkező előjellel határozza meg: „*Wenn ich hier zur Schule gehe, fühle ich mich als Ungar, zu Hause aber als Deutscher.*” [Amikor ide járok iskolába, magyarnak érzem magam, de otthon inkább németnek.]

Találhatunk példát a *szubjektív identifikációnak* olyan formájára is, amely bizonyos esetekben valamely felkinált identitás(ok) ellenében alakul ki. Néhány gimnazista visszautasította a nemzeti kategóriákba történő önbesorolást és a pilleri értelemben használt „posztnacionális” identitását (Piller, 2002: 199–203) hangsúlyozta, amikor önmagát „kozmetopolitának”, „európainak” vagy egyszerűen „ember”-nek nevezte. A többszörös kötődésről és európaiságáról vall egy Franciaországban nevelkedett, francia–magyar vegyes házasságba született, több éve Németországban élő 19 éves fiatalember. Figyelemre méltó, hogy miközben mindhárom társadalomhoz tartozónak vallja magát, példáiban az egyes országokra jellemző széles körben elterjedt sztereotípiákkal él: „*Magyar származású európainak vallom magam. Nincs jogom ahhoz, hogy behatároljam magam. Ha leülök az asztalhoz, francia leszek, ha csinálom a könyvelésemet, németté válok, a magánéletben magyar vagyok. Számomra nincs étkezés sajt és bor nélkül, hiányzik a gyomromnak. Egy könyvelést nem tudnék a német precizitás nélkül elképzelni. A magánéletben miért legyen olyan hideg és rideg, mint egy német, vagy olyan csapongó, mint egy francia. Nekem nem kell a hármas kapcsolat, mikor a kettes is bőven elég.*”

A nyelv az identitás egyik alapvető pillére. A faji primordiális jegyekkel szemben kétségtelenül azzal a helyzeti előnnyel rendelkezik, hogy elsajátítható: így a *nyelvi identitás-tudat* az egyén szocializálódása során *megváltozhat* vagy *megváltoztatható* (vö. Giles, 1977: 25 idézi: Puskás, 2001). Bartha felhívja a figyelmet arra, hogy „a kétnyelvűséget elhibázott lenne statikus állapotként elképzelnünk, hiszen a nyelvtudás mértéke, az egyes nyelveknek az egyén vagy a közösség szempontjából betöltött szerepe stb. folyamatosan változhat.” (1999: 39) Jól illusztrálja a nyelvi dominanciaváltás identitásra való hatását egy 17 éves német–magyar kétnyelvű diáklány esete, akinek nincsen magyar családi kötődése, és nem járt még Magyarországon: „*Ha itt vagyok, fél magyar vagyok: magyarul gondolkodom, és magyarul számolok. Valami mindig jön hozzá, nagyobb lesz az a darab, ami magyar belőlem.*” Hasonló gondolatokat közöl egy román–német kétnyelvű anya és egy román apa 18 éves lánya, aki általános iskolai tanulmányait Romániában és Németországban végezte és középiskolásként került a gimnáziumba: „*Mikor Magyarországról beszélgetünk és a lányok megjegyzik, hogy te persze nem tudsz hozzászólni, mert nem vagy magyar. Ezt nem rosszindulatból mondja, hanem mert így van. De én ezen úgy meg tudok sértődni, hogy nem is beszélek. Én itt vagyok magyarok között, ők a barátaim, megismerem őket, és én is olyan vagyok, mint ők. Sokszor csak magyarul beszélek, értem a verseket, néptáncokat. Ha például a németek és a magyarok fociznak a TV-ben, én a magyarokhoz tartozom, nekik drukkolok, nem a németeknek. Sokszor nem is érzem románnak magam, hanem inkább magyarnak. Mind a háromból van belőlem, de a legtöbb magyar.*”

Az identitástudatnak – mint „a személyiség és a társadalmi struktúra között elhelyezkedő közvetítőkategóriának” (Pataki, 1982: 300) – fő jellemzői az állandóság és a plaszticitás. Míg az előbbi az egyén önazonosságát biztosítja életútja folyamán, utóbbi az egyén társadalmi közösségek különböző szintjeivel kialakítandó és/vagy felszámolandó kötődéseit teszi lehetővé. Különösen jellemző ez a plaszticitás a serdülőkorra, az egyéni identitás építésének időszakára. Ilyenkor válik igazán tudatossá a kétnyelvű fiatalban a kettős nyelvi kötődéssel „felkínált” érzelmi kötődések közötti választások lehetősége, amely bizonyos időszakokban kötelezettségként is megfogalmazódhat. A kötődések megfogalmazásának nehézségéről – a Bindorffer által „konfliktusos identitásnak” (2001, 183) nevezett jelenségről – így vall egy Németországban született magyar szülők 17 éves lánya:

„Amióta itt vagyok iskolában, úgy érzem, sehova nem tartozom. Most az a fő feladatom, hogy erre rájőjjek. Vagy elfogadom, hogy én is német vagyok, beintegrálódok és jól érzem magam, vagy magyar maradok és mindig boldogtalan. Én nem akarok itt (Németország) maradni, mert nem ide tartozom, és nekem itt szenvedés. Akármennyire jobb is itt a gazdasági helyzet. Kiskorom óta Németország és Magyarország között ingázunk, se ott, se itt nem alakulhatott ki stabil kapcsolat.”

Ezt a hosszabb-rövidebb átmeneti időszakot a kétnyelvű fiatalok nehézségként élik meg; úgy érzik, hogy két (vagy több) kultúra sok esetben egymással ellentétes elvárásainak kell eleget tenniük. Ebből táplálkozik a kétnyelvűség deficit-megközelítésű modelljének az (vö. Beardsmore, 1982: 127) a meggyőződése, amely a kétnyelvűeket gyökértelen, szociálisan izolált, marginalizált egyéneknek látatja, és ezen tulajdonságokat a jelenség inherens jellemzőiként tartja számon. Bár valóban adódnak nehéz időszakok, amikor a lojalitások megfogalmazása az egyén számára feszültségek forrása, a fenti álláspont valójában a többes kötődések, az ún. hibrid identitások leértékelésének prekoncepcióját tartalmazza.

Összegzés

A bajorországi Kastlben található Európai Magyar Gimnázium diákjainak körében végzett empirikus kutatás eredményei szerint a válaszadók a kétnyelvűség funkcionális, nyelvhasználatközpontú definícióját tekintették érvényesnek. A diákok jelentős része kétnyelvűségét a bourdieu-i értelemben vett kulturális, szociális vagy szimbolikus tőkeként értékeli, amely a későbbiekben gazdasági tőkévé konvertálható. A nyelvi attitűdök esetében a válaszadók preferenciáját a nyelvi kompetencia, az anyanyelvhez és/vagy az adott országhoz fűződő érzelmi kötelékek, valamint a nyelvhasználat kontextusa és funkciói határozták meg. Bár a német és a magyar köznyelv egyforma presztízsértékkel bír a kastli beszélőközösségben, ez a megállapítás nem érvényes a két nyelv regionális változataira. A köznyelvhez való pozitív képzetek társításával párhuzamosan megfigyelhető az egyén saját anyanyelvi nyelvjárásához való leértékelő viszonyulása, amely esetenként önstigmatizációval is együtt jár. A kétnyelvű diákközösségen belüli nyelv választást befolyásoló tényezők közül a legdominánsabb a kommunikációban részt vevők személye (nyelvismeret foka, részt vevők valódi vagy vélt nemzeti hovatartozása, kommunikációs partnerek között szokásként rögzült nyelv használata stb.) és a beszélgetés témája. A társalgás alapkódjának rövidebb-hosszabb időre történő megváltoztatása lehet tudatos döntés eredménye, ám bekövetkezhet „véletlenszerűen” (fáradtság, stresszhelyzet, felfokozott érzelmi állapot) is. A csoporthatárok nyelvi eszközökkel történő kijelölése különös jelentőséggel bír egy bentlakásos kétnyelvű középiskolában: a kirekesztés, valamint a csoportsszolidaritás hangsúlyozására a különböző dialektusok és helyi sztenderdek (svájci, ausztriai német) alkalmazhatók a legsikeresebben. Informális helyzetekben a gyakori kódváltás nyelvhasználati norma az iskola falain belül; az érzelmileg és stílárisan telített „kevert kastli nyelv” alkalmas mindkét nyelv egyidejű ismeretének demonstrálására, így adott helyzetekben presztízhordozóvá válik. Szülővel, vagy egynyelvűekkel való kommunikáció során, továbbá a formalitás nagyobb fokán álló situációkban felfüggesztődnek a közösségben széles körben legitím kódkeverési szabályok. A kétnyelvűség és identitás kapcsolatát vizsgálva megállapítható, hogy a megkérdezettek jelentős hányada származása, valamint az anyanyelv és az otthon leggyakrabban használt nyelv alapján azonosította magát. A primordiális jegyekkel szemben a nyelvi identitás az egyén szocializálódása során megváltozhat; az újonnan megtanult nyelvvvel együtt az adott nemzeti közösséghez való lojalitás is kialakulhat.

A Bajorországban található kéttannyelvű Európai Gimnázium – az oktatási intézmény speciális jellege és a diákok heterogén (nyelvi) összetétele révén – kiváló vizsgálódási terepként szolgálhatna a kétnyelvűség különböző aspektusait kutatók számára. A bilingvizmus-kutatásnál széles körben alkalmazott szinkron-vizsgálatok mellett feltétlenül hasznos lenne a fent ismertetett szociolingvisztikai jelenségekről longitudinális kutatások keretén belül bővebb információkat nyerni.

Irodalom

Bartha, Csilla: *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*, kandidátusi értekezés, Budapest, 1993. (Kézirat)

Bartha, Csilla: Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME – Magyarok lenni túl a Kecegárdán, *Magyar Nyelvőr*, 1993/4: 491–495.

Bartha, Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései – Beszélők és közösségek*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.

Beatsen Beardsmore, Hugo: *Bilingualism: Basic Principles*, Clevedon, Tieto Ltd., 1982.

- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás – Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*, Budapest, Új Mandátum, MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*, Cambridge, Polity Press, 1991.
- Csepeli, György: *Nemzet által homályosan*, Budapest, Századvég, 1992.
- Csepeli, György – Örkény, Antal – Székelyi, Mária: *Nemzetek egymás tükrében – Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.
- Fishman, Joshua A.: *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*, Multilingual Matters Ltd., Clevedon, 1989.
- Fthenakis, Wassilios E.: *Bilinguelle-Bikulturelle Entwicklung des Kindes – Handbuch für Psychologen, Pädagogen und Linguisten*, Staatsinstitut für Frühpädagogik, München, 1985.
- Gal, Susan: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*, New York–San Francisco–London, Academic Press, 1979.
- Gal, Susan: Kódváltás és öntudat az európai periférián In: *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről* (Szerk.: Kontra Miklós), Magyarágkutató Intézet, Budapest, 1991.
- Gereben, Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség*, Osiris, MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 1999.
- Göncz, Lajos: *A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*, Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1985.
- Göncz, Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*, Budapest, Osiris, MTA Kisebbségkutató Műhely, Fórum Könyvkiadó, Újvidék, 1999.
- Grosjean, Francois: *Life with two Languages, An Introduction to Bilingualism*, Harvard University Press, London, 1982.
- Hermann, Michael: „Wenn ein Deutscher fragt bin ich deutscher, wenn ein Franzose fragt bin ich Franzose” In: *Das Zweisprachige Individuum und die Mehrsprachigkeit in der Gesellschaft*, Wilhelm Theodor Elwert zum 85. Geburtstag, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1991.
- Kiss, Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995.
- Kiss, Jenő: *Magyar dialektológia*, Osiris, Budapest, 2001. (2, 3, 4. fejezet)
- Pataki, Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1982.
- Piller, Ingrid: *Bilingual Couples Talk – The discursive construction of hybridity*, Studies in Bilingualism 25, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2002.
- Puskás, Tünde: Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában, *Fórum Társadalom-tudományi Szemle*, 2001/1 II. évf. (internet verzió)
- Saunders, George: *Bilingual Children: Guidance for the Family*, Clevedon, Multilingual Matters, 1982.
- Smith, Anthony D.: *National Identity*, Penguin Books, London, 1991. (5. fejezet)
- Wardhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*, Osiris–Századvég, Budapest, 1995.

Zoltán András

**Egy többségi nyelv kisebbségben:
a fehérorosz nyelv elnémulása**

**A Majority Language in Minority: The Disappearance
of the Belorussian Language**

The sphere of the use of modern Belorussian language has notably shrunk, caused primarily by the diminishing of peasant society. Given the endurance of an anti-dialectal Soviet language policy, not Belorussian but standard Russian has gradually been gaining ground.

A kisebbségi szláv nyelvek szociolingvisztikai tipológiájáról írva Sven Gustavsson a fehéroroszt is megemlíti, mégpedig nem ott, ahol valóban kisebbségben van (Lengyelországban, Litvániában, Ukrajnában, Oroszországban és diaszpórában a távolabbi poszt-szovjet térségben, valamint Észak-Amerikában és Ausztráliában), hanem éppenséggel magában Fehéroroszországban, ahol ugyan a statisztikák szerint a fehéroroszul beszélni tudók többségben vannak, de funkcionálisan a fehérorosz nyelv helyzete egy kisebbségi nyelvéhez hasonlít (Gustavsson 1998; vö. *Kisebbségkutatás* 10/1, 2001, 140). A fehérorosz nyelvi helyzet valóban páratlan a szláv világban; még a sok szempontból hasonló történetű és hasonló nyelvi problémákkal küzdő Ukrajnában is összehasonlíthatatlanul jobb az ukrán nyelv helyzete, mint Fehéroroszországban a fehéroroszné.

Az anyanyelvük ügye iránt elkötelezett fehérorosz nyelvészek, írók, pedagógusok *Elnémulás* címen adtak ki egy kötetet a szomszédos Litvánia fővárosában, Vilnában (*Vilnius*, fehéroroszul: *Vil'nā*), amelyben megkísérlik egyrészt megvizsgálni a fehérorosz nyelv jelenkori elsorvadásának, illetve tudatos elsorvasztásának az okait, másrészt keresik a nyelv megmentésének lehetséges útjait (Anjamenne 2000).

A Magyarországhoz hasonlóan most körülbelül 10 milliós lakosságú Fehéroroszország meglehetősen későn jelent meg ezen a néven a történelem színpadán, de a fehérorosz nyelv lényegesen hosszabb múltra tekint vissza, mint a modern fehérorosz állam. Mielőtt a jelenlegi helyzet közvetlen okainak ismertetésére térnénk, röviden vázoljuk a fehérorosz nyelv korábbi történetét is, mivel a mostani „elnémulás” e nyelv története során nem az első, vagy – ha az ófehérorosz és a modern fehérorosz irodalmi nyelv közötti diszkontinuitást is figyelembe vesszük – úgy is mondhatnánk, hogy nem ez az első fehérorosz nyelv, amely elnémul.

A XIII–XIV. század során az egykori kijevi Rusz nyugati és délnyugati fejedelemségei fokozatosan a Litván Nagyfejedelemség fennhatósága alá kerültek, amely így túlnyomórészt (legnagyobb kiterjedésekor mintegy 90 százalékban) szláv nyelvű állammá vált. A lengyel–litván perszónalunió (1386) után a litván nagyfejedelmi kancellária átvette a krakkói lengyel királyi kancellária keleti szláv (óukrán) nyelvű oklevélkiadási gyakorlatát, s ezzel a keleti szláv lett az egész hatalmas ország közigazgatási nyelve. Idővel a kancelláriai nyelv ukrán jellegzetességei a vilnai – fehérorosz nyelvjárási környezetű – litván nagyfejedelmi kancelláriában halványodtak, illetve fehérorosz vonásokkal egészültek ki, tehát kialakult egyfajta kompromisszumos óukrán–ófehérorosz (a szakirodalomban gyakran „nyugatorosznak” nevezett) nyelvallapot, amely a XVII. század végéig (1696) hivatalosan Litvánia közigazgatási nyelve volt (Stang 1935, 51–52). Mivel a lublini unió

(1569) értelmében az ukrán lakosságú területeket Lengyelországhoz csatolták, a maradék Litvániában a fehérorosz nyelvű lakosság került többségbe, s a kancelláriai nyelvben is a fehérorosz nyelvű jellegzetességek kerültek túlsúlyba. Ez az ófehérorosz nyelv a közigazgatási funkciók mellett a XVI. században egyre inkább – az egyházi szlávval szemben – a világi irodalmi nyelv szerepét is betöltötte a keleti szláv nyelvű, ortodox vallású vagy (1596 után) unitus lakosság körében. Önelnevezése egyszerűen csak *ruskaja mova* ('rutén nyelv') vagy *prostaja mova* 'egyszerű nyelv' volt; ez utóbbi elnevezés az egyházi szlávtól különböztette meg.¹ A *fehérorosz* elnevezés csak jóval később, a XVII. században honosodik meg, és kezdetben nem önelnevezés volt, hanem a külvilág próbálta a *fehér-* jelzővel megkülönböztetni őket a többi „orosz” önelnevezésű néptől.² Ezen az ófehérorosz nyelven a XVI. században bibliafordítások láttak napvilágot, hitvitázó irodalom, történeti művek keletkeztek rajta, sőt nyugat-európai eredetű szépirodalmi műveket is lefordítottak ófehérorosyra (például Oláh Miklós *Athila* című munkáját, vö. Zoltán 2004).

Az ófehérorosz irodalmi nyelv azonban a XVI. század végétől kezdve rohamos hanyatlásnak indult. Az 1588. évi litván alkotmány, amelyet Vilnában nyomtattak ki ófehérorosz nyelven, még előírja, hogy a litván közigazgatás nyelve a rutén (IV. fejezet, 1. cikkely, vö. Statut 1989, 140), de maga a tény, hogy ezt már törvénybe kellett foglalni, arra vall, hogy a gyakorlat már nem volt egységes. S valóban, a korabeli iratanyag arról tanúskodik, hogy a litvániai nemesek egyre gyakrabban latin betűkkel, lengyeles formában írták alá a dokumentumokat, majd az írások is csak az okmányok kezdő és záró formuláit írták cirill betűkkel ruténul, az okmányok lényegi részeit már egyre gyakrabban lengyelül írták. A litvániai nemességre óhatatlanul nagy vonzerőt gyakorolt a lengyel nemesség nyelve és kultúrája, s így maga is egyre inkább hasonlult hozzá nemcsak öltözködésében és szokásaiban, hanem nyelvében is. A nyelvi hasonulás egyrészt úgy ment végbe, hogy az ófehérorosz nyelv egyre több lengyel elemet olvasztott magába olyannyira, hogy egyre inkább valamiféle cirill betűs lengyelre kezdett hasonlítani, másrészt a nyugatias iskolázottságú litvániai nemesek nemcsak a lengyel társalgási nyelvet vették át, hanem írásban is egyre gyakrabban azt használták. Hozzájárult ehhez, hogy a XVI. században a Litván Nagyfejedelemségben az eredetileg ortodox rutének között is jelentős tért hódított a reformáció, az ellenreformáció során azonban a nemesség nem az ortodox hitre tért vissza, hanem többnyire katolizált, vagyis vallásában is lengyellé lett. A litvániai rutén nemesség eme spontán ellengyelesedésének logikus következményeképpen megváltozott nyelvi gyakorlat törvénybe iktatását jelentette, hogy az 1696. évi közös lengyel–litván szejm megszüntette az immár anakronisztikussá vált korábbi gyakorlatot (amelyet amúgy is már csak tessék-lássék követtek az írások, ha egyáltalán tudtak még

¹ A Litván Nagyfejedelemség nyelvi helyzetéről szóló újabb szakirodalomból néhány áttekintő munkát a *Kisebbségkutatás* hasábjain ismertettünk: Celunova 1997–1998, vö. *Kisebbségkutatás* 10/3, 2001, 486–491; Ivanov 2003, vö. *Kisebbségkutatás* 12/4, 2003, 817–819. A *prostaja mova* mibenlétéről l. még: Moser 2002.

² A *fehérorosz* népnévről, illetve a *Fehéroroszország* földrajzi névről részletesen l. Bely 2000. A kérdésnek fontos magyar vonatkozásai is vannak (Bely 2000, 100–113). A fehérorosz népnév (Halicsra vonatkoztatva) legkorábban a magyar Kálmán herceg és halicsi király (1208–1241) titulusi között fordul elő (*rex Ruthenorum Alborum*, Bely 2000, 110). Oleg Łatyszzonek szerint a halicsiakra vonatkozó *fehér oroszok* elnevezés a korábban ott élt *fehér horvátok* helyére lépett a magyarországi latin nyelvű forrásokban (Łatyszzonek 2004, 22).

cirill betűkkel írni), és elrendelte, hogy ezentúl minden hivatalos okmányt és határozatot lengyel nyelven kell kiállítani (miközben a régebbi ófehérorosz nyelvű okmányok és határozatok természetesen továbbra is érvényben maradtak).³

Az ófehérorosz ezzel megszűnt a Litván Nagyfejedelemség hivatalos nyelve lenni, de egyéb írásbeli funkcióiból is kikopott. A nemesség és a tehetősebb polgárság áttért a lengyelre. A XVIII. században és a XIX. század első felében gyakorlatilag szünetel a fehérorosz nyelv írásbeli használata. Ez az elnémulás azonban nem jelentette a fehérorosz nyelv megszűnését, csupán azt, hogy hosszú ideig nem írtak fehéroroszul. Viszont a Litván Nagyfejedelemség fehérorosz vidékein fehéroroszul – és többnyire csak fehéroroszul – beszélt továbbra is a lakosság túlnyomó többségét kitevő parasztság, továbbá a kismemesség és a városi polgárság alsóbb rétegei. Az ófehérorosz nyelv elhalása tehát csak egy a végére már amúgy is mesterkeltté vált, minden elemében ellengyelesedett irodalmi nyelvvaltozat végét jelentette, nem magának az élő, természetes nyelvnek a megszűnését, amely népnyelvként – a maga nyelvjárási sokszínűségében – természetesen élt tovább.

A lengyel–litván állam felszámolása (1795) után a fehérorosz lakosságú területek teljes egészében Oroszország fennhatósága alá kerültek. Ez nem jelentette azonnal a korábbi nyelvi állapotok megváltozását. Az 1831. évi felkelésig változatlanul a lengyel maradt a közigazgatási nyelv. A felkelés utáni megtorlás az erőszakos oroszosítás kezdetét is jelentette. ekkor vezetik be az orosz törvények szerinti bíráskodást a litván státútum helyett. A nyelvében is fehérorosz parasztságot a cári kormányzat igyekezett szembeállítani a lengyel nyelvű és kultúrájú „rebellis” nemességgel. 1839-ben felszámolták az egyházi uniót, a görög katolikus híveket az orosz ortodox államegyházba kényszerítette. Ezzel megszűnt az a felekezet, amely a fehéroroszok nemzeti vallásává válhatott volna, mert megkülönböztette volna őket mind a római katolikus lengyelektől, mind az ortodox oroszoktól. Az unió erőszakos felszámolásával a katolicizmus egyértelműen a nemesek, az ortodoxia a parasztok vallása lett.

A romantika hatására a XIX. század derekán lengyel műveltségű nemesek kezdtek érdeklődni a fehérorosz népköltészet iránt, majd maguk is írni kezdtek népies verseket a parasztok nyelvén. Ezzel kezdődik lényegében a modern fehérorosz irodalmi nyelv kialakulása, amely nem az ófehérorosz hagyományt folytatja, hanem teljesen új, népnyelvi alapra helyezte a szépirodalmat. Az új fehérorosz irodalom nem tudott még gyökeret verni, amikor az 1863. évi felkelés után a még erőszakosabb oroszosítás körülményei között az orosz cenzúra egyszerűen nem engedte megjelenni a fehérorosz nyelvű irodalmi műveket. A XIX. század második felének fehérorosz költői csak külföldön jelentethették meg munkáikat. A fehérorosz nyelvet az orosz hatóságok egyszerűen nem ismerték el, s így az 1905. évi orosz forradalomig gyakorlatilag nyomtatásban nem jelenhettek meg fehérorosz nyelvű sajtótermékek.

A XIX. századi szerény előzmények után tehát csak 1905 után indulhatott meg a fehérorosz irodalmi nyelv fejlődése. Ekkorra a módosabb parasztság gyermekeiből kialakult egy nemzeti érzelmű fehérorosz elit, amely élénk kulturális munkába fogott, megteremtette a fehérorosz nyelvű sajtót és szépirodalmat. A *Nasza Niva* című folyóirat (1906–1915) vált az új fehérorosz irodalom vezető orgánummá, és ebben a lapban munkálták ki az új fehérorosz irodalmi nyelv normáit is, de az első leíró nyelvtan csak 1918-ban jelent

³ A rendelkezések szövegét l.: Volumina legum V. Petersburg, 1860, 417–421. A lengyel nyelv ukrainai és fehéroroszországi térhódításának történetéről legátfogóbban l. Martel 1938.

meg. 1907-ben létrejöttek az első fehérorosz nyelvű magániskolák, megindult a népi kultúra szélesebb körű felfedezése, a nemzeti újjászületés. Az orosz egyetemi városokban fehérorosz diákegyletek alakultak, amelyekben az új fehérorosz értelmiség ápolta szülőföldje kultúráját. A fehérorosz nemzeti eszme elsősorban a nyugatos kultúrájú, katolikus fehérorosz értelmiség körében hódított. A cári időkben a moszkvai patriarkátus nem biztosított semmiféle autonómiát a fehérorosz vidékeknek. A XIX. század végén a fehéroroszok lakta területen zömmel orosz papok szolgáltak. Így például 1897-ben, amikor a fehérorosz vidékeken az oroszok aránya az összlakosság 3,6%-ára rúgott, az ortodox papság 54%-a volt orosz nemzetiségű. Az orosz ortodoxia arra törekedett, hogy a fehérorosz lakosságot az orosz néphez asszimilálja, minden ortodox vallású fehéroroszt orosznak tekintett. Fehéroroszországot illetően az orosz ortodoxia mint orosz birodalmi államegyház a korabeli állami ideológiát képviselte, amely tagadta a fehérorosz etnikum és a fehérorosz nyelv önállóságát, s ezeket az „összorosz” nép, illetve az „összorosz” nyelv regionális változatának tekintette. Szerbiával és Bulgáriával ellentétben, ahol a nemzeti újjászületési mozgalom az ortodox egyházból indult ki, itt az orosz ortodoxia a fehérorosz nemzeti mozgalom elfojtására törekedett. Ez a magyarázata annak, hogy a XIX. és a XX. század fordulóján kibontakozó fehérorosz nemzeti újjászületési mozgalom szinte egyetlen képviselője sem az ortodoxok közül került ki (Bieder 2000; vö. *Kisebbségkutatás* 10/3, 2001, 549–553). Mindent összevetve a fehérorosz nemzeti mozgalom sikerei szerényebbek voltak, mint a szomszédos litvánok vagy ukránok hasonló mozgalmái (vö. Szybiaka 2002, 174–182).

Az I. világháború alatt a fehéroroszok által lakott területek hamar hadszíntérré váltak. Azon a területen, amely a háború kezdeti szakaszában a cári Oroszország uralma alatt maradt (1915 őszéig egész Fehéroroszország, 1917 februárjáig az ország központi és keleti része), folytatódott az a politika, amely az előző évtizedben alakult ki, vagyis a hétköznapi érintkezésen kívül használatát csak a szépirodalomban, az időszaki sajtóban és az amatőr kulturális tevékenységben túrték meg. A háború elején ténylegesen azonban még ezeken a területeken is tovább szűkült a fehérorosz nyelv használata, mert a valódi vagy a mesterségesen felnagyított nehézségekre hivatkozva megszűntek a korábban rendszeresen megjelenő fehérorosz nyelvű kiadványok, és beszüntették tevékenységüket az amatőr kulturális egyesületek is. Másrészt viszont a cári hatóságok engedélyezték különféle jótékonyági egyletek alakítását, amelyek a háború sújtotta lakosság szenvedéseit voltak hivatva enyhíteni, de belső ügyekben a fehérorosz nyelvet használták, és a nemzeti újjászületés legális központjaivá váltak. Ennél kedvezőbb feltételek alakultak ki a fehérorosz nyelv társadalmi funkcióinak kiterjedésére Nyugat-Fehéroroszországban azután, hogy 1915 nyarán–őszén német birodalmi csapatok szállták meg. A németek gyengíteni akarták az elfoglalt területeken az orosz befolyást, ezért korlátozták az orosz nyelv használatát, ugyanakkor a hivatalos, a társadalmi és a kulturális életben engedélyezték a helyi nyelvek használatát. A fehérorosz kérdésben a német kormány sokáig nem tudott véglegesen dönteni, de elismerte a fehéroroszok nemzeti különállását és nyelvük egyenjogúságát a lengyelrel, a litvánokkal és a többi helyi nyelvvel. A helyi közigazgatásnak Vilna, Grodno és Białystok körzetében a fehérorosz nyelvet is használnia kellett. 1916–1918 között Vlnában a német közigazgatás felügyelete mellett *Goman* címmel fehérorosz újságot adtak ki. Könyvek és brosrák is jelentek meg fehérorosz nyelven, fehérorosz kulturális rendezvényeket tartottak. Történelmi jelentőséggel bírt, hogy a németek által megszállt területen létrejött a fehérorosz iskolahálózat. Az első fehérorosz elemi iskola 1915 novemberében nyílt meg Vlnában; 1918-ban az első szakaszban megszállt területeken már több mint 120 ilyen iskola működött. A tanítók részére fehérorosz nyelvtanfolyamokat

szerveztek, 1916–1918 között egy Szviszlacs nevű kisvárosban működött az első fehérorosz tanítóképző. Megszervezték a tankönyvkiadást, ekkor történtek az első kísérletek a fehérorosz tudományos terminológia kialakítására is. Az orosz fennhatóság alatt maradt területen a fehérorosz nyelv státusa nagyban emelkedett az 1917. februári forradalom után. A közigazgatásban ugyan nem kapott szerepet, de a politikai szabadság légkörében egyre több újság és egyéb sajtótermék (brosúra, rölpap) jelent meg fehérorosz nyelven. A politikai élet mellett a fehérorosz nyelv egyre nagyobb szerepet kapott az amatőr színjátszó mozgalomban is. Fehérorosz katolikus papok megkezdték a fehérorosz nyelv bevezetését az istentiszteletben. Az 1917/1918. tanévben már a front orosz oldalán is beindult néhány fehérorosz iskola. Az 1917 októberében hatalomra került bolsevikok ellenségesen viszonyultak a fehérorosz nemzeti újjászületéshez, de 1918 februárjáig tartó első rövid uralmuk alatt nem tudták teljesen visszaszorítani a fehérorosz nyelvet a már kivívott pozíciójából. Az új német támadás következtében a fehérorosz törzsterület csaknem teljes egészében német megszállás alá került. A fehérorosz mozgalom korábban frontvonal által elválasztott két áramlata egyesült. 1918 tavaszán kikiáltották a Fehérorosz Népköztársaságot. Vítatható, hogy mennyire volt szuverén ez az államalakulat, kétségtelen azonban, hogy rövid fennállása alatt a nemzeti kultúra terén maradandót alkotott. A fehérorosz nyelvet újkori történetében először a köztársaság államnyelvévé nyilvánították. Jelentős mértékben nőtt a fehérorosz nyelv presztízse, megjelent az első fehérorosz normatív nyelvtan. A nemzeti nyelvű oktatás korábban soha nem tapasztalt méreteket öltött: 1918 végén az egész országban mintegy 350 fehérorosz iskola működött. Minszkben megindultak egy fehérorosz egyetem létrehozásának előkészítő munkálatai, Vilnában létrejött a Fehérorosz Tudományos Társaság, amely sokat tett a fehérorosz tudományos terminológia kialakításáért. A katolikusok után az ortodox papok is kezdtek csatlakozni a fehérorosz mozgalomhoz (Rudovič 2001; vö. *Kisebbségkutatás* 11/1, 2002, 182–183).

Az 1918. március 25-én kikiáltott független Fehérorosz Népköztársaságot ugyan hamar elsodorták a háborús és a forradalmi események, de a fehérorosz államisággal számolnia kellett Szovjet-Oroszországnak is, amely kezdetben afféle ütközőállamként hívta életre közte és az újonnan létrejött Lengyelország között 1919 elején a Fehérorosz Szovjetköztársaságot. Az 1919–1920. évi szovjet–lengyel háborút lezáró rigai békében Lengyelország elismerte Szovjet-Fehéroroszország és Szovjet-Ukrajna függetlenségét, de maga Szovjet-Fehéroroszország mindössze az egykori minszki kormányzóság hat járására zsugorodott, miután Lengyelország megkapta Nyugat-Fehéroroszországot, Szovjet-Oroszország pedig már korábban magába olvasztotta Kelet-Fehéroroszország nagyobb részét. A Szovjetunió megalakulásakor (1922) a mindössze másfél milliós miniatűr állam a legkisebb szövetségi állam volt a bolsevik birodalomban, de azután 1924-ben és 1926-ban, két lépcsőben visszakapta Oroszországtól, illetve Ukrajnától a polocki, a vityebszki, a mogiljovi és a gomeli kormányzóságok zömmel fehérorosz lakosú területeit, így lakossága megközelítette az öt millió főt (Szybička 2002, 263).

A világforradalomra játszó korai szovjet politika egy ideig lehetővé tette a fehérorosz nyelv fejlődését Szovjet-(Kelet-)Fehéroroszországban, főleg azért, hogy megnyerje magának a lengyelországi fehérorosz értelmiséget, és ezáltal bolsevizálja a fehéroroszek beolvasztására törekvő lengyel politikával szembenálló nyugat-fehéroroszországi nemzeti mozgalmat. A modern fehérorosz irodalmi nyelv, amelynek első nyelvtana is csak 1918-ban jelent meg, csak a fél országban válhatott államnyelvvé, ott is a szovjet doktrína jegyében, miszerint a kultúra csak nyelvében nemzeti, tartalmában szocialista, tehát a nem szocialista tartalmak kifejezése eleve cenzurális akadályokba ütközött. Ráadásul a fehé-

Szovjet-Fehéroroszország területének változásai
(Szybieka 2002, 523)

orosz nyelv bevezetése a közigazgatásban 1924-től kezdve kampányszerűen folyt, így az alapvetően internacionalista beállítódású szovjet bürokrácia szabotálta, ahol tehetette. A Fehérorosz Szovjetköztársaságban négy hivatalos nyelv volt: az orosz, a fehérorosz, a lengyel és a jiddis, a totálisan állami sajtó- és könyvkiadásban a kampányszerű alborutenizáció időszakában is megmaradt az orosz nyelvű sajtótermékek számbeli fölénye a fehéroroszokéval szemben. Ennek ellenére 1928-ra csaknem teljesen fehérorosz nyelvű lett a közigazgatás. A felsőoktatásban azonban nehezen haladt a fehérorosz nyelvre való áttérés. Az ország egyetlen egyetemén 1926-ban az oktatók 25 százaléka volt fehérorosz, de közülük is csak 29 százalék tudott fehéroroszul (Snapkouski 2000, 35). Az alborutenizáció egybefolyt a szovjetizációval, s mindez eleve deformálta a fehérorosz nemzetté válás amúgy is megkésett folyamatát (vö. Szybieka 2002, 276–277).

A szovjet rendszer flörtje a fehérorosz nemzeti törekvésekkel nem tartott sokáig. 1929-ben gyakorlatilag szakítottak az alborutenizáció politikájával. A megerősödött központi szovjethatalom nem kereste többé a cári Oroszországban egykor elnyomott nemzetiségek kegyeit, mert már nem szorult rá erre. 1930-ban megkezdődött a fehérorosz nemzeti érzel-

mű értelmiség üldözése, kezdetben a vezető személyiségek kiemelése, öngyilkosságba kergetése vagy száműzése útján, 1933-ban kerültek sorra a fiatalabb írók, majd 1936–1937-ben a terror tömegessé vált (Kandybovič 2000, vö. *Kisebbségkutatás* 10/1, 2001, 186–190). A sztálini terror idején a fehérorosz írók és költők 90 százalékát tartóztatták le, s legtöbbjüket el is pusztították. A 328 letartóztatott irodalmár közül mindössze 20 élte meg Sztálin halálát (1953), és szabadult ki a fogságból. A Fehérorosz Írószövetség 39 szabadlábban hagyott tagja közül csak 14-en írtak fehéroroszul. A nemrég alakult Fehérorosz Tudományos Akadémia munkatársainak 90 százalékát vesztette el, s ezek legtöbbjét kivégezték (Snapkouski 2000, 35). A megtorlásoknak nemcsak az írók, hanem műveik is áldozatul estek, hiszen ezeket bevonták a közkönyvtárakból és a könyvesboltokból, de a megfélemlített lakosság is igyekezett megszabadulni a tiltott szerzők könyveitől. Az irodalmároknál csak a nyelvészek jártak rosszabbul: abból a körülbélül negyven nyelvészből, aki az 1920-as, 1930-as években a fehérorosz akadémiai intézményekben dolgozott, a II. világháború kitörésekor mindössze egyetlen fő volt szabadlábban (Zaprudski 2000, 46).

A megfogyatkozott és megfélemlített fehérorosz szellemi elitben újabb hatalmas pusztítást végzett a II. világháború. A német megszállás alatt valamilyen szellemi tevékenységet végző fehérorosz értelmiségi réteg (tanítók, újságírók) vagy emigrációba vonult, vagy a szovjet megtorlásnak esett áldozatul. Nem csoda, hogy a II. világháború befejezése után a fehérorosz értelmiség legnagyobb része már nem volt képes ellenállni az oroszosító törekvéseknek. Teljesen érzéketlenné vált a nemzeti – és így a nyelvi – kérdések iránt a teljesen eloroszosodott kommunista pártelit.

Ilyen körülmények között a fehérorosz nyelv nem egyszerűen csak visszaszorult, hanem deformálódott is. A kötelező kétnyelvűség körülményei közepette a fehérorosz nyelv szinonim lexikális és grammatikai készletéből csak azokat kezdték használni, amelyek egyeztek az oroszral. Így például a fehérorosz főváros Minszk nevéből így lett orosz mintára Minszk (számos további példával l. Cychun 2000).

A II. világháború után hatalmas léptekkel kezdték fölszámolni a fehérorosz nyelvű közoktatást, amely ekkor még alapvetően fehérorosz nyelvű volt. 1945/46-ban Szovjet-Fehéroroszországban 10 982 fehérorosz tanítási nyelvű iskola volt a 324 orosz, 42 lengyel és 17 ukrán nyelvű mellett. 1985-ben az iskoláknak már csak 23 százaléka volt fehérorosz nyelvű, ezek is leginkább kis létszámú falusi iskolák voltak. Az 1960–1970-es években több mint 20 éven át egyetlen fehérorosz tannyelvű osztály sem működött Minszkben. Néhány elkeseredett és mindenre elszánt szülő kívánságára 1982-ben beindult az oktatás egyetlen fehérorosz tannyelvű osztályban az egyik fővárosi iskolában. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a fehérorosz lakosság háború utáni nemzedékei igen nagy mértékben közömbösebbek a fehérorosz nyelv és kultúra iránt, és egyre nő azoknak a fehéroroszoknak a száma, akiknek az orosz az anyanyelvük (Navicki 2000). Fehéroroszországban abból a 7,9 millió lakosból, aki fehérorosz nemzetiségűnek vallotta magát, csak 6,34 millióan (80,25%) vallották magukat fehérorosz anyanyelvűnek, közülük is csak 3,58 millió fő tudta a fehéroroszt aktívan és passzívan egyaránt használni. Az 1989. évi adatok szerint a Fehéroroszországban élő fehérorosz nemzetiségűek 19,73 százaléka nyelviileg teljesen el volt oroszosodva. Ehhez járul még, hogy Fehéroroszországban 1989-ben 1,35 millió orosz élt, ami a 10,15 milliós összlakosság 13,3 százaléka. (Moser 2000; vö. *Kisebbségkutatás* 11/2, 2002, 620–621).

Mindezek ellenére az 1980-as évek szabadabb szelleme, majd a Szovjetunió széthullása és a független Fehérorosz Köztársaság megalakulása a fehérorosz nyelv használatának újabb fellendülését hozta. Ez a fellendülés azonban nem volt tartós. A fehérorosz értelmiségnek be kellett látnia, hogy a fehérorosz nemzeti törekvések elkötelezett képviselő-

lői kisebbségben vannak saját hazájukban. Az 1990. évi nyelvtörvény még – hosszú türelmi idővel – a fehéroroszt kívánta államnyelvvé tenni, de a Lukasenka-féle államcsíny után erre már nincs semmiféle remény, mert a fehérorosz mellett az orosz is államnyelvévé tették, ami gyakorlatilag a fehérorosz rohamos további visszaszorulásához vezet. Az 1990-es évek fehérorosz nyelvpolitikai fordulatai az állami politika irányváltásait tükrözik: míg az évtized elején a nyugati és demokratikus orientáció jutott néhány évig szóhoz, 1995 óta az Oroszországhoz való csatlakozás koncepciója érvényesül. A Lukasenka elnök és a fehérorosz demokratikus ellenzék közötti konfliktus elmélyülésével párhuzamosan a fehérorosz nyelv egyre inkább az elnöki hatalommal való szembenállással kezdett társulni. A fehérorosz nyelvet az állam nem támogatja, ami amúgy is nehéz helyzetét tovább súlyosbítja (Zaprudski 2002; vö. *Kisebbségkutatás* 11/4, 2002, 1025–1029).

Az ófehérorosz irodalmi nyelv elnémulása nem jelentette a fehérorosz nyelv kihalását, mert – mint utaltunk rá – a nyelv szóbeli formái tovább éltek az akkori fehérorosz társadalom túlnyomó többségét kitevő parasztság ajkán. A modern fehérorosz nyelv használati körének az összezsugorodása azonban tényleg a nyelv elnémulásával fenyeget. Az 1930-as évek erőszakos kollektivizálása, a kuláktalanítás címén történő deportálások, a világháborús veszteségek, a háború utáni erőltetett iparosítás következtében alaposan megfogyatkozott és átalakult az a paraszti társadalom, amely a fehéroroszt mint beszélt nyelvet korábban akkor is tovább élte, amikor a nyelv irodalmi formában szünetelt. A hosszú ideig tartó, majd a Lukasenka-érában reneszánszát élő szovjet nyelvpolitika a modern tömegtájékoztatási eszközökkel kiegészülve azt eredményezi, hogy a fehérorosz falusi társadalom fehérorosz anyanyelvjárását nem a fehérorosz, hanem a nagyorosz standarddal váltja fel. S mindez most már nem külső nyomásra történik, hanem önként, a független Fehéroroszország állami keretei között, de természetesen a fehérorosz (és oly sok más) nemzeti kérdés múltbeli erőszakos kezelésének egyenes következményeként.

Felhasznált irodalom

- Anjamenne 2000 – Ří ělííl. *Ç ōđítel' čitř-łii' álěrdóněřé ěiāū*. Āłěūi' : „Gudas”, 2000.
- Bely 2000 – Řěłńū Āłěū, Ōđítel' Āłěřé Đónł – Chronicon Russiae Albae. *Ířđūñ āłńńđūł Āłěřé Đónł*. Ēłńę: „Ýiŋŋęřđłāūęń”, 2000.
- Bieder 2000 – Hermann Bieder, Konfession, Ethnie und Sprache in Weißrußland im 20. Jahrhundert. – *Zeitschrift für Slawistik* 45, 2000, 200–214.
- Celunova 1997–1998 – Ĺ. Ř. Ōłěŋŋiř, Kŋŋŋŋđiř' ě 'čŋęiř' ŋčńŋŋŋŋŋ' Āłěčęiř ěi' ěłńńř Ēčńiřęiřiř. – *Annali dell' Istituto universitario Orientale di Napoli (AION), Slavistica* 5. Napoli 1997–1998, 33–109.
- Cychun 2000 – Āłiřęčŋ Ōŋđŋi, Āýŋđđęřŋŋł ŋ ŋńńŋŋŋł Āłěřđŋŋęřé ěłńđńŋđiřé ěiřŋŋ ŋ řřńřłńđńđŋčęŋ. – *Anjamenne* 2000, 102–111.
- Gustavsson 1998 – Sven Gustavsson, Sociolinguistic Typology of Slavic Minority Languages. – In: *Slovo. Tidskrift av Slaviska institutionen vid Uppsala universitet*, 46, 1998, 75–98.
- Ivanov 2003 – Ā' ±. Āń. Čřiřiř, Ēěřř ěęčł Āčřęłęńŋ ā ŋńińiřłičě ŋ āđŋĀčěě 'čŋęřěě Āłěčęiřiř ěi' ěłńńř Ēčńiřęiřiř. – In: *Ēěřř ěęčł 'čŋęřěiřěł. XIII Mecăŋiřđiřiřě ŋŋłčř ěěřřčńńiř*. Ēřřě' iř, 2003 ř. Āłęřřřŋ đńńńčęńęřé āłěłřŋčě. Mońęřř: «Čiřđčę», 2003, 258–288.
- Kandybověc 2000 – ŋŋěiř řřŋŋŋiřł±, *Đřčđđě iřŋŋ iřęiřiřř đŋŋŋ ŋ Āłěřđŋł*. Ēłńę: Āłěřđŋłě Āłńńđŋŋiřŋ ĹřĀě' ā, 2000.

- Latyszzonek 2004 – Oleg Łatyszzonek, From White Russia to Belarus. – In: *Annus Albaruthenicus* 2004 – Аіа́ А́лэ́рдона́л 2004. Д́ы́а́рэ́нф́д́ Н́рэд́рн́ Б́і́ф́а́л́. Krynki: Villa Sokrates, 2004, 13–47. ()
- Martel 1938 – R. Martel, *La langue polonaise dans les pays ruthénes, Ukraine et Russie Blanche*. Lille, 1938.
- Moser 2000 – Michael Moser, Koexistenz, Konvergenz und Kontamination ostslavischer Sprachen in Weißrußland und in der Ukraine. – *Zeitschrift für Slawistik* 45, 2000, 185–199.
- Moser 2002 – Michael Moser, «d'đinńń: ęiār»? – *Studia Slavica Hung.* 47, 2002, 221–260.
- Navicki 2000 – Óéřáčlěđ ířáłoęł, Ç álnńńđůł đónłółęřoůł řáoeuífřáoeřoúéířé řeieů íř Áłéřđónł (1944 – n' đýáčlír 80-ó áá.). – *Anjamenne* 2000, 163–168.
- Rudovič 2001 – Nńřílńęř Đóáíáł, Đřřůđýíł nřoů ęuiúó óóieęóúé áłéřđónęřé ęiáů ĩ nńřfálífó đ'łđřé nóńáłńřé ářeíú: álnńńđůł-íú áđ'ůń, óđięł äę ĩřř-řáęł. – In: *Áłéřđónęř ęiár: řę ół đřčátóó, ęřĩńřęńů, đ'łđńđ'łęńúáů: Ęřńýđů ęů ... Ęłčĩřđtáĩřř ęřĩáđýńř áłéřđónłńńř [...]*. (= Áłéřđónłęř – Albaruthenica 19). Ęłńę: «Áłéřđónęł ęłřčáđ», 2001, 6–10.
- Snapkouski 2000 – Óéřáčlěđ Nířđęłńęł, Ýęłńř ĩ ęiár. – *Anjamenne* 2000, 33–40.
- Stang 1935 – Christian S. Stang, *Die westrussische Kanzleisprache des Großfürstentums Litauen*. Oslo, 1935.
- Statut 1989 – Nńřńón Á' ęłęřř ęř ĩńńář Ęłńń ńęřřář 1588. Nýęęńů. Ářáłáile. řęłĩńřđůł. Ęłńę, 1989.
- Szybieka 2002 – Zachar Szybieka, *Historia Białorusi 1895–2000*. Lublin, 2002.
- Zaprudski 2000 – N' đále Çřđđóáńęł, Áđřęřáęęł nóa đácýíł áłéřđónęřé ęiáů ĩ đřđóřýíł đ'đřář ńłéřđónęřéřĩúó ęřáčłé. – *Anjamenne* 2000, 45–53.
- Zoltán 2004 – Zoltán András, Oláh Miklós *Athila* című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. Az előszót írta: Udvari István. Nyiregyháza: Örökségünk Kiadó Bt., 2004 (= *Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae* 6.)

Péntek János

A romániai magyar felsőoktatás helyzete és kilátásai¹

The Present and Prospects of Hungarian Higher Education in Romania

Higher education in the Romanian ethnic Hungarian community (also) requires a clearly formulated, modern vision, which touches upon the following: development and operational co-ordination, promotion of the development of university autonomy, increasing the proportion of ethnic Hungarian students with a maturity certificate, providing for equal opportunity for ethnic Hungarian career-starter degree holders, and the reinforcement of the key role of the Hungarian University of Cluj (Kolozsvár).

2003 végén elkészült a romániai magyar felsőoktatási intézmények, képzési formák és szakok katasztere. Részben ennek alapján, részben a magyar oktatás általános mennyiségi és minőségi jellemzőinek ismeretében aktuálisnak és fontosnak véljük, hogy felhívjuk az érdekelt romániai és magyarországi testületek és felelős személyek figyelmét a jelenlegi helyzetnek aggodalomra okot adó tüneteire, néhány máris érzékelhető tendenciára, és ugyanakkor megfontolásra ajánljunk olyan, megítélésünk szerint halaszthatatlan lépéseket, döntéseket, amelyek talán még elejét vehetik további kedvezőtlen fejleményeknek.

A kataszter ebben az első változatában nem a teljesség igényével készült: nem terjed ki a hiányszakokra, a posztgraduális (mester és doktori) képzésre, a tudományos kutatás műhelyeire és intézeteire, az infrastruktúrára és a háttérintézményekre. Mindezekre vonatkozóan is rendelkezünk viszont annyi információval az egyes intézményeket bemutató leírásokból, hogy különösebb kockázat nélkül mondhatunk véleményt tartalmi, szakmai jellegű problémákról. Másrészt viszont tisztában vagyunk azzal is, hogy az itt megfogalmazott vélemény, noha tárgyilagosságra törekszik, bizonyára nem mentes sem a szubjektivitástól, sem a tévedéstől, sem a hiányoktól. Más célja azonban nincs, mint hogy vitaindító legyen, és lehetőleg kedvező irányú folyamatokat indítson el a közösség érdekeinek megfelelően. Az, hogy nem szólunk részletesen és hivalkodóan az eredményekről, a tagadhatatlan bővülésről, nem jelenti azt, hogy mindezt ne tekintenők értéknek, hogy ne ismernénk el mi is néhány kollégánk és néhány közéleti személyiség áldozatos munkáját, kivételes érdemeit.

Mivel ebben az elemzésben a nagyságrendekre, az arányokra, a tartalmi és minőségi mutatókra, valamint a folyamatok kitapintható tendenciájára óhajtjuk felhívni a figyelmet, eltekintünk a mindenki számára elérhető pontos és részletes statisztikai adatok és források idézésétől. Olyan értelemben is a belső folyamatokra és jelenségekre összpontosítunk, hogy a megszokottól eltérően elsősorban a magyar intézmények vezetőinek, tisztségviselőinek és oktatóinak a felelősségét és lehetőségeit elemezzük, nem az oktatáspolitikában keresünk mentséget és magyarázatot. Ezzel a hasonló jellegű elemzések szín-

¹ A dolgozat szövege vitaindítóként hangozott el erdélyi magyar felsőoktatási intézményvezetők tanácskozásán, 2004. március 5-én, Kolozsváron.

te általános hiányát kívánjuk pótolni, amelyek rendszerint részletes leírásokat nyújtanak, a folyamatokra, és a problémákra azonban már jóval kevesebb figyelmet fordítanak, az okok közül pedig csupán kettőre szoktak hivatkozni: a tőlünk független demográfiai apadásra és a szintén fátumszerűen emlegetett román oktatáspolitikára.

A mostani helyzet elemzése

1. Az az intézményhálózat, amelyet domináns oktatási nyelve alapján romániai magyar felsőoktatásnak tekintünk, az intézmények státusa, nagyságrendje, hagyománya, szakmai súlya, finanszírozása és egyebek tekintetében rendkívül heterogén. Kétségtelenül kedvező fejlemény, hogy – ha megkésve is – hozzánk is eljutott az európai felsőoktatás differenciálódási és tömegesedési hulláma. Ebben nálunk nem elsősorban a gazdaság és a társadalom természetes igényeinek volt szerepe, hanem a szabadságnak, annak, hogy ki lehetett végre lépni a korábbi szűk keretkből, a centralizált és ideologikus állami felügyelet nyomása alól. A kisebbségi közösségnek különösen nagy élmény és lehetőség, hogy megszűnt az oktatás kizárólagos állami jellege. Ez azonban nem ellensúlyozza az azzal kapcsolatos hiányt vagy akár kudarcot, hogy nem sikerült létrehozni az önálló magyar állami egyetemet. Azt csak sajnálni lehet, hogy folyamatosan sérült az az új intézmények alapításával kapcsolatban hallgatólagosan elfogadott alapelv, hogy az új szakok lehetőleg a hiányt pótolják, tehát komplementer jellegűek legyenek, és az is, hogy az, ami újként létrejön, ne gyengítse a meglévő pozíciókat.

Közös vonása ennek az intézményhálózatnak, hogy általánosan bizonytalan és kiszolgáltatott a helyzete: sem jogilag, sem végleges szakmai akkreditálásban, sem költségvetésben nem szerezte meg azt a státust, amely viszonylagos függetlenségét biztosíthatná. Az egyetemi, intézményi autonómia persze sehol nem abszolút jellegű, de a romániai magyar felsőoktatási intézmények ebből a szempontból a kívánatos minimumnál is jóval alacsonyabb szinten állnak. Ez a körülmény az intézményvezetők mozgásterét is jelentős mértékben korlátozza, és ennek arányában csökkenti felelősségüket. Az állami intézményekben alacsonyabb szinten viszonylag biztonságos a finanszírozás, de nagyobb a függőség az anyaintézménytől, szakmailag a román kollégáktól. Az alapítványi, egyházi és más státusú intézményekben a finanszírozás magasabb szintű ugyan, de bizonytalan, és mivel ez a finanszírozás politikai háttérű és közvetítésű, a politikai befolyás és az egyházi felügyelet kiszolgáltatottá teszi az oktatókat, befolyásolhatja a szakmai szelekciót és értékelést. Ezekben az intézményekben az is fokozza a bizonytalanságot és kiszolgáltatottságot, hogy a szakok és az intézmények akkreditálása még nem fejeződött be, a szakkezdeményezésekre pedig nehezen lehet megszerezni a működési engedélyt. Ideológiai elfogultságoktól mentes jogállami keretek között az ideiglenes jelleg akár a minőség ösztönzője is lehetne, a hazai körülmények ismeretében ez mégis inkább demoralizáló tényező.

2. A felsőoktatás látványos expanziójával párhuzamosan a magyar közoktatás folyamatos regresszióban van. Az intézményi struktúra bővülése, a magyar oktatás státusának javulása és a folyamatos magyarországi támogatás ellenére a '90-es évek 2. felében az országos átlag alá csökkent a magyar érettségizők aránya. A '90-es évek elején ebben a tekintetben az erdélyi magyarság még első volt a romániai nemzetiségek között (ám egyetemi végzettségben a 9.!), most a magyar oktatásban tanulóknak alig több mint 40%-a jut el erre a szintre (arányról van szó, amely nincs összefüggésben a demográfiai apadással!). E csökkenés következtében a magyar nyelven érettségizők száma (6000 körüli) ma már nagyjából megegyezik a felsőoktatás évi felvételi keretével, így a következő 3–4 év-

ben nincs lehetőség a felsőoktatás mennyiségi fejlesztésére, és a minőségi fejlesztés tartalékai is nagyon szűkösek, mivel ennek sincs szelekciós háttere.² Jelenleg ez a keret a felsőoktatásban tanuló magyar anyanyelvű hallgatók hozzávetőleg 30–40%-ának az anyanyelvű képzését biztosítja (létszámban hozzávetőleg 8–10 ezernek a 25 ezerből). Az elmúlt évek látványos expanziója ellenére ez az arány nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony, messze elmarad nemcsak a finnországitól például, amely világviszonylatban is az élvonalban van, hanem a magyarországitól is. (A tízmilliós Magyarországon 400 ezer körüli a felsőoktatásban tanulók száma, ez az arány a másfélmilliós erdélyi magyarság esetében nem a jelenlegi 25 ezres, hanem a 60 ezer körüli nagyságrendet feltételezné. Ha pedig a romániai arányokat vesszük: a 2001–2002-es tanévben a 22 milliós populációból 570 ezren tanultak a felsőoktatásban, a magyar kisebbség esetében ez az arány is legalább 40 ezernek felelne meg! A hiány tehát a romániai átlaghoz viszonyítva mintegy 15 ezer, a magyarországihoz képest 35 ezer. Másképpen kifejezve: az ezer lakosra jutó hallgatók száma Magyarországon 40, Romániában 26, a romániai magyarság esetében: 15,5.)³ A nyilvánvaló hiány, a lemaradás kevesebb esélyt jelent itthon, és ez is motíválja fiataljaink, különösen a határmentiek, anyaországi továbbtanulását.

Számolni kell azzal is, és az oktatás tapasztalatai ezt mutatják, hogy a magyar fiatalok egyes évfjaraiknak az az egynegyede, amely a magyar felsőoktatás intézményeibe kerül, nem föltétlenül a legjobbakat jelenti, a továbbtanulásnak ugyanis jelenleg nem a képesség és a személyes ambíció a legfőbb feltétele és ösztönzője, hanem sokkal inkább a pénz, a családi háttér.

Ehhez hozzátehetjük még szintén nem elhanyagolható adatként, hogy a magyar nyelven oktatók száma kb. 600, és hogy fiatal korukból és a rendszer diszkriminatív voltából adódóan az oktatók kevesebb mint felének van valamilyen tudományos minősítése (többnyire doktori fokozata).⁴ Egyre inkább akadályozza a magyar oktatók szakmai elismerését az is, hogy az a rendszer, amely a publikációk minősítésében Romániában is mindinkább az európai sztenderdekhez igazodva egységesül, szinte egyáltalán nem vesz tuda-

² Van egy olyan, általam nem ellenőrzött statisztikai adat is, hogy a 2003-as egyetemi felvételi alkalmával többen kerültek volna be a magyar nyelvű felsőoktatás intézményeibe, mint ahányan magyar nyelven érettségiztek. Ez egyáltalán nem valószínűtlen, ugyanis a távoktatásban is működő szakokra, valamint másodképzésre általában a korábbi évfjaraik végzősei jelentkeznek. De vannak olyanok is (és remélhetőleg egyre többen lesznek), akik román tagozaton érettségiznek, az egyetemet pedig magyarul folytatják, és olyanok is, akik magyar nyelvtudás nélkül iratkoztak be pl. a Babeş–Bolyai magyar tagozatára (ennek azonban olyan veszélye van, hogy a tagozat nyelvi nem lesz magyar, így éppen a lényege sérülhet).

³ A Romániára vonatkozó adatok a szakminisztérium *The present time in the education of national minorities in Romania. Achievements in 2001–2002 school year and perspectives* című kiadványából valók (10–11. l.).

⁴ Néhány állami intézményben tovább folytatódott a leépülés, a pozícióvesztés. A kolozsvári képzőművészeti akadémiának, ahol a hallgatók egyharmada magyar, és tíz évvel ezelőtt még a magyar tagozatnak is lehettek volna esélyei, mindössze 5 magyar oktatója maradt a 70-ből, a zeneművészeti akadémián a nagyteknétyű magyar professzorok nyugdíjba vonulásával alig maradt egy-két fiatal oktató. Nagyon sokat veszített pozíció tekintetében a marosvásárhelyi orvosegyetem magyar tanári (főként professzori) kara, de a leépülés jelei a Babeş–Bolyai Egyetemen is kimutathatók és érzékelhetők.

mást a magyar nyelvű folyóiratokról, kiadókról. Ez a helyzet különösen azokon a szakterületeken válik hátrányossá a fiatalok számára, ahol a legtöbb a magyar nyelvű publikáció: a humántudományokban és a társadalomtudományokban.

Az alacsony és egyenlőtlen bérek, az egyébként indokolatlan párhuzamosságok ingázásra kényszerítik az önmagukban is szűk oktatói közösségeket, lazítják az oktatási fegyelmet. Így már most megállapítható, hogy néhány szakon éppen a bővítéssel párhuzamosan vagy éppen annak következtében gyöngültek a magyar felsőoktatás korábbi pozíciói. Mindez nemcsak az oktatók túlterheltsége és ingázása miatt minősíthető kedvezőtlen jelenségnek, hanem amiatt is, hogy rövid időn belül túlképzéshez vezet olyan szakokon, amelyekről nem lesz könnyű az átképzés rokon területekre.

3. Az intézményhálózat látványos bővülése, differenciálódása és diverzifikálódása ellenére szakválaszték tekintetében a magyar nyelvű felsőoktatás továbbra is rendkívül szűk és torz, egyoldalú. Ez is oka annak, hogy a magyar fiatalok többsége még mindig arra kényszerül, hogy román nyelven végezze tanulmányait. Legfeltűnőbbek a hiányok továbbra is az agrár szakcsoportban, a közgazdasági és jogtudományi szakokon, valamint a műszaki tudományok területén. A jelenlegi kínálat egyoldalúsága miatt folyamatosan gyengül a természettudományi szakok helyzete is. Viszonylag teljesnek mondható a szakkínálat a teológiai, a humán, a neveléstudományi és az egészségügyi szakcsoportokban. Esetenként túlkínálat és túlképzés van egyes területeken, és ez különösen az egyszakos képzésben kockázatos. Általában jobb tehát a helyzet a lágyabb, egzisztenciálisan is kevesebb esélyt jelentő szakterületeken, mint azokon, amelyek társadalmilag és szakmailag a közösség szempontjából is biztosabb pozíciókat jelenthetnének.

4. A meglévő intézményhálózat, amely rendszernek semmiképpen nem tekinthető, politikai döntések és helyi kezdeményezések eredményeképpen úgy alakult ki, hogy szakmai megfontolások alig érvényesültek, és az intézményi autonómia hiánya miatt kívülről továbbra is könnyen befolyásolható, manipulálható. A különböző szintű fórumok az egyes intézmények érdekeit, esetleg oktatói csoportok vagy helyi lobbik érdekeit jelenítik meg képviselői alapon. Nincs viszont olyan testület, amely a szakmai követelményeket és a nemzeti közösség perspektivikus igényeit, valamint a fiatalok és szülei érdekeit képviselné elfogulatlanul, és megfogalmazná őket legalább ajánlások formájában. A minimális felügyelet, egyeztetés vagy legalább bölcs belátás hiánya miatt általános a szellemi, oktatói erőforrások szétforgácsolása kétes értékű, párhuzamos képzési formákban. Az említett felsőoktatási kataszter alapján megállapítható, hogy a tanítóképzés intézményi és képzési kerete teljesen anarchikus (többek között távoktatásban, levelező tagozaton, magyar tagozat nélküli román állami egyetemen, gimnáziumi és felsőoktatási szinten, egy- és kétszakos rendszerben, összesen hét városban és tíz intézményben). A bőségnek ebben a zavarában éppen a lényeg sikkad el: az óvónők és a tanító(nő)k alapos felkészítése a legigényesebb pedagógusi pályára. Ennek következményei már jól érzékelhetők abban, hogy a hallgatók felkészültségéből éppen az alapszintű ismeretek és készségek hiányoznak: (helyes)írásban, szövegalkotásban vagy akár olvasásban. Esetlegesen és a fiatalok jövője szempontjából kockázatosnak tűnik olyan divatos szakok párhuzamos indítása több intézményben is (néha egyszakos rendszerben), mint a közkapcsolatok és kommunikációs szak. Indokolatlannak tartjuk az olyan elit szakterületek tömegessé és párhuzamossá tételét (távoktatással is!), mint amilyen az egyszakos filozófia és a szociológia. Meggondolandó az egyszakos alapképzés az újságíró szakon vagy a politológián.

A háttérintézmények működésében is észlelhető párhuzamosság. Megítélésünk szerint nem volt föltétlenül indokolt önálló jegyzetkiadó kialakítása a Sapientian, amikor egy ilyen műhely egy évtizede jól működik, és minden felsőoktatási intézményt kiszolgált az Erdélyi Tankönyvtanács keretében. Hasonlóképpen szinte áttekinthetetlenül szét vannak szóródva a felsőoktatáshoz kapcsolódó kutatói műhelyek, „intézetek”, egyéb háttérintézmények, és abból, hogy a helyzet kusza, zavaros, mindenképpen a „gyanús” csoportok, az ügyeskedők profitálnak, és a szakmailag hiteles műhelyek veszítenek. Az állami egyetemek magyar oktatói számára pályázati úton elérhető egyéb támogatások közvetítésére a Bolyai Társasággal párhuzamosan vállalkozó háttérintézmények is egyre inkább egymás riválisáivá válnak.

5. Érzékelhető tehát az egyes regionális központok szűk látókörű rivalizálása, a sok külső „gyám” illetéktelen beavatkozása az egyes intézmények mindennapi életébe, az alapítványi és az állami egyetem szembeállítására, fölöszes párhuzamosságok kialakítása, a meg gondolatlan túlképzés olyan szakokon, amelyek a modern életben nem sok esélyt nyújtanak a végzősöknél. A felsőoktatás fokozatosan kialakuló több pólusa nem az egészséges szakmai konkurencia kereteit teremti meg, hanem egyfajta túlekedéshez, rivalizáláshoz vezet. Minél többen szeretnének részesülni az elérhető pénzforrásokból, külső vagy belső költségvetési keretből, támogatásból. A pénz pedig háttérbe szorítja a józan szakmai meg gondolásokat, gyöngítheti azt, amit erősíteni kellene, nagy és indokolatlan aránytalanságokat hoz létre a bérezésben, és olyasmire csábítja a legjózanabbakat is, ami nyilvánvalóan a közös ügy kárára van. A meg gondolatlanlás, a szellemi kapacitás szétforgácsolása a szűkös anyagi források ésszerűtlen felhasználását vonja maga után, az egészséges konkurencia helyett a rivalizálást, az oktatók megbecsülése helyett a csábítást, a fiatalok teljesítményelvű ösztönzése helyett a szervilizmust, a szabad szellemiség helyett a feudális tekintélytisztelést, a családi és baráti kapcsolatokat. Elsősorban ezzel függ össze a fejelem és a felelősség hiánya az oktatásban, és ez egy ideje joggal foglalkoztatja a romániai magyar nyilvánosság egészét. Mindez belátható időn belül teljesen devalválhatja a magyar felsőoktatást a magyarországgal és a hazai románnal szemben.

6. Akár történelminek is minősíthető pozitív fejlemény, hogy az új felsőoktatási intézmények révén megindult néhány, a magyar nyelv és kultúra szempontjából fontos régió és település szellemi urbanizációja. Egyelőre bizonytalanok és kétségesnek tűnik azonban, hogyan sikerül az egymástól földrajzilag távol eső intézményegységek saját oktatói karának, tanszékeinek létrehozása, és ami valószínűleg még nehezebb: a szakmai, emberi kapcsolatok, az egyetemi belső hálózat kialakítása és működtetése. Beláthatatlanok lehetnek annak a következményei is, hogy a magyar felsőoktatásnak egyre kevésbé van bázisa, centruma, és hogy az új, vidéki intézményeket a provincializálódás veszélye fenyegeti. Egyre nyilvánvalóbbak azok a vélemények és törekvések, amelyek megkérdőjelezzik Kolozsvár centrumszerepét, és az is érzékelhető, hogy némelyek szívesebben alakítanák ki Marosvásárhelyen az erdélyi magyar felsőoktatás új központját. A kolozsvári önálló állami egyetem lehetett volna az igazi intézményi és szellemi központ. A jelek szerint a mai kolozsvári egyetem önálló karok híján egyre kevésbé fogja betölteni ezt a szerepet, a Sapientianak pedig a saját belső gondjaival is nehéz megbirkóznia. Az elvtelen és meg gondolatlan rivalizálás esetleg még inkább szétzilálja az intézményi kapcsolatokat.

7. A romániai magyar felsőoktatás egésze szempontjából rendkívül aggasztó, hogy a fiatalok pályaválasztását, szakválasztását döntően és egyre inkább külső szempontok hatá-

rozzák meg. Az, hogy milyen a helyi intézmény szakkínálata, hová lehet könnyebben bekerülni (lehetőleg felvételi nélkül), hol lehet minél kisebb szellemi erőfeszítéssel és költséggel diplomához jutni, mennyire divatos az illető szak stb. Teljesen mellékessé váltak olyan alapvető szempontok, mint a fiatal képességei, érdeklődése vagy az egzisztenciális biztonság, amelyet az adott szak elvégzése nyújt. Ennek tulajdonítható, hogy olyan fontos szakokra, mint a fizika–kémia, a biokémia, a matematika–fizika nem voltak magyar jelentkezők az elmúlt években, és noha ezeknek a fontos szakoknak kitűnő oktatási hátterük van, a teljes megszűnés fenyegeti őket. Másféle veszélyeket rejt magában az a 2003-ban alkalmazott „szükségmegoldás”, hogy a kolozsvári egyetem magyar tagozatára néhány szakon magyarul nem tudó hallgatókat is felvettek.

Egyelőre szó sincs tehát arról, hogy a kereslet–kínálat viszonya határozná meg a fejlesztést. Most inkább az a helyzet, hogy az egyoldalú kínálat, a helyi képzési lehetőségek terelik kényszerpályára a fiatalokat. Alig vannak jelentkezők a keményebb, több irányban is érvényesülési lehetőséget nyújtó természettudományi szakokra, tömegesen iratkoznak viszont be a „lágyabb” társadalomtudományi szakokra, vagy azokra, amelyek valamely „misszióval” kecsegtetnek saját közösségüket illetően. Általánosabb, az egész romániai felsőoktatást érintő kérdés: milyen mértékben lesznek hitelesek, honosíthatók a jelenlegi rendszerben megszerzett diplomák, milyen érvényesülési lehetőségeket biztosít az így megszerzett szaktudás a piacgazdaság versenyfeltételei között?

A meghatározó külső tényezők, feltételek várható alakulása

A következő fél évtizedben a továbbra is kiszámíthatatlan oktatáspolitikától függetlenül olyan változások következnek be, amelyek még egy, talán utolsó esélyt is jelenthetnek a romániai magyar oktatás egészének, így a felsőoktatásnak is.

1. Föltétlenül javíthat a közoktatás egészének helyzetén az, hogy a következő tanévtől kötelezővé válik Romániában is a tízosztályos oktatás. Ez csökkentheti a fiatalok lemorzsolódását, növelheti az oktatás, a tudás presztízsét, jelentősen javíthatja az érettségiző fiatalok arányát. Ennek mindenképpen el kellene érnie a mai magyarországi 70%-os arányt, és ez még a demográfiai mélyhullám ellenére is évente 3–4000-rel növelheti a felsőoktatás-ba jelentkezők számát. Ez lehet a felsőoktatás fő mennyiségi és minőségi tartaléka.

2. Szintén növelheti a tudás, az oktatás, a tanulás presztízsét az az oktatási támogatás, amely a kedvezménytörvény révén ettől az évtől minden magyar nyelven tanuló iskolást megillet. Bátoríthatók lehetnek azok a támogatási programok, pályázatok is, amelyeket a szociálisan és a nyelvi környezetüket tekintve hátrányos helyzetben levő tehetséges tanulóknak hirdettek meg erre a tanévre.

3. A nemzetközi elvárásoknak megfelelően be fog következni a felsőoktatás általános strukturális reformja a közös európai modellnek megfelelően: az a többlépcsős képzés, amelyhez a mi intézményeinknek is igazodniuk kell.

Várható az is, hogy a közeljövőben az egyes központokban integrált nagy intézményi struktúrák jönnek létre, amelyekben meg kell találni a magyar intézmények helyét, viszonylagos autonómiáját. Ez éppen a legfontosabb központok, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad intézményeinek helyzetét befolyásolhatja, veszélyeztetheti, vagy javíthatja.

Bizonyára folytatódik a szakmai minősítési rendszer egységesítése a publikációk tekintetében is. Ebben előnyt jelenthet a magyarországi publikálás lehetősége, amely nemzetközinek számít, de csökkenhet a hazai kiadók és folyóiratok presztízse, kiadványaik értéke, ha nem sikerül elfogadtatni őket az illetékes hazai fórummal.

4. Beláthatatlanok a következményei ebben a tekintetben az európai unióhoz való csatlakozásnak. Ez már ettől az évtől érinti az anyaországot, amelytől a mi felsőoktatásunk is sok tekintetben függ, és érint több kisebbségi magyar régiót. Néhány év múlva bizonyára bekövetkezik a mi országunk uniós csatlakozása is, amelynek szintén beláthatatlanok a következményei mind pozitív, mind negatív értelemben. Számítani lehet arra, hogy a fiatalok számára az eddigieknél is nagyobb vonzóerőt jelent az anyaország, de az unió egész térsége is, úgy is, mint a tanulmányok folytatásának színhelye, és még inkább úgy, mint munkahely, mint egzisztenciális szintér. Bizonyára azzal is számolni kell, hogy az uniós térségben megnövekszik, és szabadabbá válik a ma még külföldinek számító és nehezen elérhető felsőoktatási intézmények konkurenciája, akár ezek Romániába áthelyezett tagozata.

Jövőkép és stratégia

A stratégia megtervezése, a jövőkép meghatározása nem egy vitaindító előterjesztés feladata. A nemzeti közösség, a fiatalok, a jövő érdekei viszont elengedhetetlenné, sőt sürgössé teszik azt, hogy egymás véleményének megértésére törekedve együtt körvonalazzuk ezt a stratégiát, jövőképet. Vagy legalább kísérletet tegyünk rá. Ez a sorsdöntő jövő nem a távoli jövő. És amikor az idő sürgetésére hivatkozunk, ezt nem saját vagy nemzedéktársaink előrehaladottabb életkora miatt tesszük. A mi dolgunk már könnyebb. De olyan sodró változások várhatók a továbbiakban is, hogy a fiataloknak, gyermekeinknek egyáltalán nem lesz könnyű itt megkapaszkodniuk és megmaradniuk.

Stratégiáról beszélni teljesen fölösleges és értelmetlen, ha mindazt, ami velünk történik, a kisebbségi helyzet sorsszerű következményeként éljük meg. A tervezésben már eleve ajánlatos elkülöníteni a viszonylag autonómként kezelhető problémákat (például a minőség kérdését) azoktól, amelyek országos oktatáspolitikai rendezést igényelnek, és azoktól is, amelyek a még általánosabb európai és integrációs folyamatokból adódnak. Ez azt is jelenti, hogy a felelősséget nem ruházhatjuk át folyamatosan másokra.

1. A mostani helyzet föltétlenül indokolttá teszi a kérdést: mi az oka annak, hogy gyakorlatilag semmilyen összehangolás, egyeztetés, tervezés nincs a magyar felsőoktatás fejlesztésében, működtetésében? Minden jel arra mutat, hogy azt az anarchikus, kaotikus „fejlesztést” követjük öt-hat éves késéssel, amely a romániai felsőoktatás egészét jellemzi, azzal a különbséggel, hogy a mi esetünkben nincs is olyan hatóság vagy fórum, amelytől elvárható volna a szakmaiság, a közösségi érdek képviselése. (A román oktatási hatóság ebben nyilvánvalóan nem érdekelt, a meglévő magyar oktatáspolitikai testületek pedig külön-külön mind erőtleneke.) Az embernek az a benyomása, hogy az utólag hosszú távúnak bizonyuló, olykor szinte végzetes döntéseket kizárólag személyes és csoportérdekek, aktuálpolitikai vagy helyi érdekek határozzák meg. A Bolyai Társaságnak és a Centurion Társaságnak a jó szándékú, egyeztetésre vonatkozó többszöri felhívása egyelőre visszhang nélkül maradt. Bizonyára csak az bírhatná jobb belátásra és folyamatos konzultációra, egyeztetésre az intézményvezetőket, ha az érdekeltségektől viszonylag független, nagy tekintélyű szakmai testület jönne létre, amely véleményével, ajánlásaival

felügyeleti szerepet is ellátja, és megfelelő súllyal befolyásolhatná mind a magyarországi döntéshozókat és támogatókat, mind a hazai magyar felsőoktatás kulcsszereplőit. A tömegesedés és a differenciálódás elkerülhetetlen folyamatában az európai felsőoktatási intézményekben is általános probléma a minőség megőrzése. Ezt a célt szolgálják az integrációs kezdeményezések, a kreditrendszer bevezetése, az akkreditációs követelmények és a minőség-ellenőrzés, közös modellek elfogadása és követése.

A romániai magyar felsőoktatás intézményrendszerét csak együtt lehet és érdemes fejleszteni. Minden új elképzelést össze kellene hangolni azzal, ami van, és egységesen magas követelményeket kellene támasztani mind az oktatókkal, mind a hallgatókkal szemben. Egyébként számolni kell olyan veszélyekkel, amelyek folyamatos egyeztetés és bölcs belátás híján teljes provincialitásba terelhetik az erdélyi magyar felsőoktatást.

2. Minden eszközzel elő kell segíteni az igazi egyetemi autonómia kialakulását és érvényesülését, biztosítani kell az intézmények pénzügyi stabilitását, és mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a fontos, magasan szinten működő szakok megszerezzék az akkreditálással járó biztonságot. Az erre való törekvés viszont teljesen kilátástalan, ha továbbra is az az elv érvényesül, amely a mostani kiszolgáltatottság alapja, hogy ti. mindenki beleszólhat az intézmények működésébe, aki anyagilag támogatja őket. Az állami oktatásban föltétlenül el kell érni a stabil és viszonylag önálló egyetemi intézményi egységek (tanszékek, karok, önálló egyetem) létrehozását. Ez az elvárás hatályos politikai döntés nélkül nem valósítható meg.⁵

Külön is fel kell készülni arra, hogy az új egyetemi modell várható országos bevezetésével a magyar felsőoktatás ne sérüljön: már indulásból megszerezhesse, és megtarthassa az öt megillető pozíciókat az alapképzésben, a posztgraduális mester- és doktori képzésben is. Nem a rosszszisztemű gyanakvás, hanem az eddigi tapasztalatok alapján feltételezhető, hogy a román oktatási hatóság kísérletet tesz arra, hogy ebben az új modellben a magyar felsőoktatást csak az alapképzésre korlátozza. Az is kétséges, bírják-e majd a magyar családok a többlépcsős képzés növekedő terheit, az Európában egyre általánosabb tandíjakat. Ennek ellensúlyozásaként jó előre meg kellene tervezni a 2. és a 3. képzési foknak megfelelő mesteriskolákat és doktori iskolákat. Ehhez nyilvánvalóan nem elegendő az érdekeltet igyekezete és jó szándéka, szükség lesz az oktatáspolitikai hathatós támogatására is. Az autonómia és a modernizáció két olyan fontos kihívás, amelyek együtt könnyebb lesz megfelelni, mint az egyes intézményeknek külön-külön.

3. Hosszabb távú, de folyamatos célként kell kitűzni az érettségiző magyar fiatalok arányának növelését. Ennek mielőbb el kellene érnie az adott évjárat 70%-át, és ebből – mivel továbbra is sokan tanulnak román nyelven – legalább kétharmada jutna a magyar közoktatásra. Mivel azonban ez a törekvés csak hosszabb távon hozhat eredményeket, az érettségizők száma, aránya a következő 3–4 évben biztosan nem fog növekedni. De még ebben a közvetlenül előttünk álló időszakban is a kevésbé mennyiségi, mint inkább minőségi fejlesztésben a felsőoktatás lehetőségei közvetlenül összefüggnek a közoktatás szín-

⁵ A most lezajlott választás a Babeş–Bolyai Egyetemen éppen azt bizonyította be, hogy az önálló karokhoz viszonyítva a szétszórt tagozati csoportok hátrányos helyzetben vannak a képviselő tekintetében (még az önálló tanszékek is). Az is beigazolódott, hogy szilárd intézményi struktúra nélkül egyik napról a másikra megkérdőjelezhető az oktatói közösség évek óta töretlenül képviselt közös erőfeszítése az önálló karok tekintetében.

vonásával, a nem kötelező középiskolai ciklus számbeli kereteivel, az oktatásban érvényesülő (vagy nem érvényesülő) esélyegyenlőséggel. Ebből a megfontolásból kiindulva:

- a) Alapvető igény a magyar közoktatás színvonalának emelése: már az alsó tagozat hiánya vagy alacsony színvonala egyik oka lehet annak, hogy a tanulók, illetve a szülők a román nyelvű oktatás mellett döntenek. Az elemi iskolákat mindenképpen fenn kell tartani szórványtelepüléseken és kistélepüléseken, akkor is, ha nagyon alacsony a gyermeklétszám. Ez az adott település jövője szempontjából is fontos.⁶ Nemcsak az új iskolák létrehozását, megnyitását kell nyilvánossá tenni a tanév kezdete előtt, hanem a megszűnő osztályok, tagozatok, iskolák jegyzékét is, és minden esetben elemezni kellene a megszűnés okait, esetenként az ebben közreműködők felelősségét. Kívánatos volna az egyes magyar tanintézmények folyamatos belső (az oktatási hatóságtól független) minősítése közösen megállapított objektív kritériumok szerint és e minősítések nyilvánossá tétele. Ez segítené a szülők tájékozódását, megalapozhatná a támogatással kapcsolatos döntéseket, és ösztönözhetné az iskolák munkaközösségét.
- b) Országos keretekben már az alsó tagozaton (falusi környezetben is!) rendszeressé kell tenni a tehetségutatót és tehetségtámogatást. Olyan közhangulatot és rendszert kellene kialakítani, amely bátorítja és támogatja a tehetséges fiatalokat, amely a tudás és tanulás fontosságát hangsúlyozza. A tudás kultuszát kell terjesztenünk. A színvonal emelésének egyik lényeges feltétele a magyar oktatás anyanyelvi megalapozása, a magyar nyelv biztos tantárgyi helyzete, kedvező megítélése. Végezetesen bizonyulhat ugyanis az az egyre inkább terjedő attitűd, amely nem a románt, hanem éppen az alapozó anyanyelvi ismereteket, műveltséget tekinti külön megterhelésnek az iskolai munkában, és ezt a teljes igénytelenséggel igyekszik csökkenteni. Ennek abszurd végkifejlete lehet egy olyan etnikailag magyar oktatás, amely már nem is magyar nyelven folyik.
- c) Elengedhetetlen a pedagógusképzés színvonalának javítása. Ennek feltétele a pályaalkalmassági követelmények figyelembevétele, valamint az igényes elméleti, de főleg pszicho-pedagógiai és módszertani felkészítés. Mielőbb rendezni kellene a tanítóképzés helyzetét, amelynek fő iránya bizonyára ez lehet: főiskolai szinten egyszakos rendszerben, rendes nappali tagozaton, a mostaninál szűkebb intézményi és létszámkeretben.
- d) Elsősorban a helyi önkormányzatok és a megyei oktatási hatóságok feladata, hogy a megfelelő életfeltételek biztosításával falusi környezetben is vonzóvá tegyék a pedagógusi pályát, támogassák a helyi iskolát, a helyi pedagógusközösséget.
- e) Lényegesen javítani kell a tagozatos magyar iskolák és a szórványoktatás szakmai és anyagi támogatásán.

4. A létrehozandó szakmai testületnek részletesen elemeznie kellene a meglévő intézményhálózat egészét: a jelzett indokolatlan párhuzamosságokat, a szellemi és anyagi források felhasználásában mutatkozó hiányokat, a túlképzés és az „alulképzés” jelenségeit, a hiányszakokat az alapképzésben és a posztgraduális képzésben. Ehhez minél előbb el kell készíteni a hiányszakok kataszterét lehetőleg annak jelzésével, hogy mely szakokra vonzza leginkább a román oktatás a magyar anyanyelvű fiatalokat. Ismernünk kellene pontosan a megfelelő szakmai háttér ellenére „veszélyeztetett” szakok pontos helyzetét. Hasonlóképpen országosan számba kellene venni a mester- és a doktori képzés jelenlegi

⁶ Valamely település iskolájának teljes megszüntetése perspektivikusan a település felszámolását eredményezi, ilyen értelemben következményei a tudatos faluromboláshoz hasonlíthatók.

lehetőségeit (nem föltétlenül magyar nyelven, de olyan professzoroknál, akik vélhetően nem diszkriminálják a magyar jelölteket).

Ennek alapján alakíthatná ki az erre hivatott testület a további fejlesztésre vonatkozó ajánlásait, stratégiáját, amely kiterjedne: a meglévő intézményhálózat alapvető józan és határozott átrendezésére; fontos szakok, elitszakok, egzisztenciálisan biztos szakok arányára; a fejlesztés igényeinek és lehetőségeinek számbavételére (igényen a továbbiakban elsősorban a közösség jövőjét meghatározó érdekeket értve, nem a személyes ambíciókat); a tennivalók józan és pragmatikus rangsorolására stb.

Ennek a testületnek kellene állást foglalnia a fegyelem és a felelősség kérdésében bizonyos oktatói etikai normák kidolgozásával.

5. A stratégiához, a felsőoktatás igazi finalitásához egy további fontos követelmény érvényesítése is hozzátartozik. Ez már az egész közösség helyzetét és jövőjét meghatározó kisebbségpolitikai követelmény: az egyetemet elvégző fiatal magyar szakemberek esélyegyenlőségének a biztosítása azáltal, hogy a közösség számarányának megfelelően, korlátozás és diszkrimináció nélkül foglalhassanak el a felkészültségüknek megfelelő pozíciót a romániai felsőoktatási, tudományos, közművelődési, egészségügyi, pénzügyi, közigazgatási intézményekben, a döntéshozó testületekben és az államapparátusban. Meg kell szüntetni mindazokat az aránytalanságokat, amelyek a többségiek hegemon pozíciójából erednek az állami intézményekben, mivel sok esetben nem föltétlenül az anyagi vonzás, hanem a hazai kilátástalanság eredményezi az elvándorlást.

6. Az összehangolás szükségességének hangsúlyozásával nem a centralizálás mellett érvelünk, de úgy véljük, erős kisugárzást bázisintézmény nélkül az intézményhálózat szétesik. Nem centralizált, de összefogott, összehangolt, akár közös intézményként működő hálózat lehetne a stratégia egyik alapvető célja. Ennek a vitaindító előterjesztésnek nem lehet célja, hogy a bázisintézménynek helyet adó városról is vitát gerjesszen. Talán mégsem csak a lokális elfogultság az oka, hogy úgy véljük, szellemileg, nyelvileg, szakmailag még mindig Kolozsvár nyújthatja a legtöbbet az itt tanuló magyar fiataloknak. Ahhoz azonban, hogy egyetemi légkörével, tudományos intézményeivel és mai oktatóival Kolozsvár megmaradhasson szellemi központnak, a magyar Kolozsvárt vonzóbbá kell tennünk. Ehhez otthonos központra volna szükség, otthonnak tekinthető kollégiumi központra, amely összegyűjtené a különböző egyetemeken itt tanuló magyar hallgatókat, segítené őket idegen nyelvi képzéssel, informatikai szolgáltatással, kézikönyvtárral és akár szociálisan is.

Minden bizonnyal úgy lesz, hogy az elkövetkező években az újabb próbák és csábítások ideje jön el. Látványos fordulatok várhatók az intézmények életében, az egész közösség életében. Az alapvető kérdés azonban továbbra is az marad: mit tudunk nyújtani mi az erdélyi magyar fiatalok újabb és újabb nemzedékének, mit tud nyújtani a román felsőoktatás, és mit a nagyvilág?

A 2004. március 5-én lezajlott tanácskozáson a jelenlevők egyetértettek abban, hogy:

1. folyamatossá kell tenni a konzultációkat, az egyeztetést az intézményvezetők között;
2. a vitaindító szövegét a vitát rögzítő jegyzőkönyv anyagával el kell juttatni az intézményvezetőknek (főképpen azoknak, akik nem lehettek jelen a tanácskozáson) és a különböző oktatási testületek vezetőinek;
3. az anyagot publikálni kell;
4. konzultációt kell kezdeni többek között magyarországi akadémiai fórumokkal független tanácsadó testület létrehozásáról.

Tóth István György

**Missziók és misszionáriusok a moldvai csángók között
a 17. században**

**Missions and Missionaries among the Csángó in Moldova
in the 17th Century**

One could find few Hungarians among the missionaries of the ethnic Hungarian Csángó community in Moldova in the 17th Century. Most of them were Italian, Bosnian, and Polish priests with ideas related to the Counter-Reformation, who could never profoundly relate to the nationality issue.

Ha a 17. századból részletes és megbízható forrásokat keresünk a moldvai magyarok életére vonatkozóan, akkor ezek legnagyobb részét a Hitterjesztés Szent Kongregációja (Sacra Congregazione de Propaganda Fide) római levéltárában találjuk meg. Ezért ennek a Kongregációnak, a missziókat világszerte irányító római bíborostanácsnak 1622. évi megalapítása után megsokszorozódtak ismereteink a moldvai csángó magyarok életéről, vallásosságáról, anyanyelvük használatáról. Ezek között a misszionáriusok között csak kevés magyart találunk, nagy részük olasz, bosnyák vagy lengyel, és az ellenreformációs gondolatviláguktól a nemzeti kérdés még teljesen idegen volt.¹ Így azután akár a moldvai csángók létszámáról, akár nyelvhasználatukról, a prédikáció és gyónás nyelvééről, akár mindennapi szokásaikról, hiedelmeikről írtak, jelentéseik a kor legjobb – bár így is kritikával értékelendő – forrásai.²

A Propaganda Kongregáció számára Moldva fontos missziós terület volt.³ Moldva a szultán keresztény vazallus állama, ahol a vajdák és a lakosság többsége a görögkeleti vallást követték, de jelentős, nagyrészt magyar, kisebb részt szász katolikus népesség is élt az országban. Ezek lelki gondozásáról lengyel és magyar jezsuiták és olasz konventuális és bosnyák obszerváns ferences szerzetesek gondoskodtak, akik között gyakran elszánt harc dúlt a templomokért és a misszióért. Moldvában népes katolikus lakosság élt, döntő többségükben magyarok, ugyanakkor azonban sem állandóan rezideáló püspök nem volt itt, sem pedig elegendő pap nem jutott a katolikus plébániákra.⁴

¹ Adriano Prosperi: *L'Europa cristiana e il mondo: alle origini dell'idea di missione. Dimensioni e problemi della ricerca storica*. 1992. 189–220. *Histoire du christianisme* 8. Le temps des confessions. Ed. Marc Venard. Paris 1992. 561–593.

² Erre bővebben: *Litterae missionariorum de Hungaria*. Ed. István György Tóth. Roma–Budapest 2002. I–II., különösen a bevezetés, 27–68., és *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania 1627–1707*. Ed. István György Tóth. Roma–Budapest 1994. 6–17.

³ Tóth István György: Ahogy Róma látott minket. Magyarország és Erdély a Propaganda jelentéseiben a 17. században. *Századok* 136 (2002) 3. 547–581.

⁴ Minderre részletesen *Moldvai csángó-magyar okmánytár I–II*. Szerk. Benda Kálmán, összeállították Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György Bp. 1989. Második, javított kiadás egy kötetben: Bp. 2003. A kérdés irodalmát kritikailag áttekinti ugyanott Benda Kálmán bevezető tanulmánya, bibliográfiával, különösen 12–20.

A katolikus lakosokat, bár Moldva a szultán hűbérese volt, az iszlám nem veszélyeztette. A 16. században a moldvai magyar katolikusokat elérte Erdélyből a lutheri és kálvini reformáció hatása, ez azonban a 17. századra visszaszorult.⁵ A moldvai katolikus magyarokat, a 16. század végén éppen úgy, mint a 19. század derekán, a sokszoros létszámfölényben lévő görögkeleti vallású románságba olvadás fenyegette. Ez ellen igyekezett Róma harcolni, emiatt küldött misszionáriusokat Moldvába.

Moldvába a misszionáriusok több különböző rendből érkeztek, és számos nemzet fiait voltak.⁶ Találunk köztük olaszokat és lengyeleket, de görögöket, bolgárokat, bosnyákokat, örményeket is, és akadtak magyarok is köztük. Mindez természetesen azt is jelentette, hogy míg az Erdélyből jött kisszámú magyar ferences, vagy a királyi Magyarországról érkezett jezsuiták jól megértették a csángó magyar híveiket, addig a görögök vagy olaszok számára ez nagy nehézséget jelentett – előfordult, hogy emiatt tolmáccsal gyónattak, ami a gyónási titokkal nehezen volt összeegyeztethető.⁷

A jezsuita rend misszióit világszerte és így Moldvában is meghatározta a rend elit jellege. Szerte a világban és Moldvában is sokkal kevesebb jezsuita, mint ferences hittérítő működött, ők azonban ferences társaiknál jóval képzetebbek voltak – emiatt gyakran nyilatkoztak ezekről fölényesen.

A moldvai jezsuita missziók már a Kongregáció megalapítása előtt, a 16. század végén megkezdődtek. 1586-ban Moldvát is felkereste a korai jezsuita balkáni missziók egyik szervezője, a konstantinápolyi jezsuita misszió megalapítója és vezetője, Giulio Mancinelli. 1588-ban Stanislaus Varsevicius, Justus Rabb és Johann König-Schonovianus lengyelországi jezsuiták térítették Jászvásáron (Iasi-ban).⁸ A legfontosabb 17. századi moldvai misszionárius Beke Pál, aki gráci egyetemi tanulmányok után a kolozsmonostori jezsuita misszióban szolgált, ahonnan 1644-ben átment Moldvába, és onnan még a tatár-földi magyar faluba, Csöböröcsökre is eljutott.⁹ Jászvásáron a moldvai vajda támogatásával iskolát szervezett. A jezsuita rend igen nagyratörő ambíciókkal indította meg a moldvai misszióját. Módfélet jellemző, hogy Beke Pál magyar jezsuita, erdélyi és moldvai misszionárius így kezdte 1644-ben a jelentését: Moldváról ír, ahonnan Tatárországba, amely pedig a kínai birodalommal határos, könnyen el lehet jutni.¹⁰

A jezsuita rend kevés, de képzett papot küldött Moldvába, és nagy súlyt fektetett az oktatásra, az elit megnyerésére. Missziójuk kezdetén kihallgatásra jelentkeztek a vajdánál,

⁵ Maria Craciun: Orthodox Piety and the Rejection of Protestant Ideas in XVIth century Moldavia. In: *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Ed. Maria Craciun-Ovidiu Ghitta. Cluj 1995, 70–91.

⁶ Az egyes missziózó szerzetesrendekről a legjobb magyar áttekintés: Török József: *Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon*. Bp. 1990. passim.

⁷ Tóth István György: Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a 17. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a XVI–XVII. században*. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 139–148.

⁸ Lucian Peris: *Le missioni Gesuite in Transilvania e Moldavia nel Seicento*. Cluj-Napoca 1998. 93–119.

⁹ Benda Kálmán: Csöböröcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16–18. században. *Századok* 1985. (119) 4. 895–916.

¹⁰ *Moldvai csángó-magyar okmánytár ... 270.*, Violeta Barbu: *Rezidentele Iezuite din prima jumătate secolului al XVII-lea în vestul Transilvaniei strategii misionare*. Verbum (Bukarest) 1995–1996. 7. 279–283.

igyekeztek minél jobb kapcsolatokat kiépíteni a vajdai udvar bojárjaival, akiknek gyermekeit tanították a jászvásári jezsuita iskolában – ez ekkor Moldva legszínvonalasabb tanulmányi intézete. A kevés, bár tanult és lelkes jezsuita hittérítő hatása azonban nem mérhető a Moldva magyar lakosai között térítő ferences szerzetesekéhez.

A moldvai csángó magyarok között a 17. század derekán igen fontos missziós munkát végeztek Bosznia ferencesei. Ezek a ferencesek az 1640-es években a Boszniától igen csak távol eső Moldvában is misszióba kezdtek.¹¹

A Kongregáció 1643-ban egy olyan bosnyák ferencset küldött Moldva missziós főpásztorául, aki a rend Temesvár környéki missziójában prefektusként már bebizonyította a misszionáriusi képességeit, és jól megtanulta a Temes vidéki románok nyelvét is: Marco Bandinit.¹² A Hitterjesztés Szent Kongregációja javaslatára VIII. Orbán pápa Bandinit ki-nevezte a bulgáriai Marcianopolis érseki címére. Marco Bandini életútja – amelynek egy-egy szeletét korábban már alaposan megvizsgálták a horvát, illetve a román, német és magyar történészek – jól mutatja, hogy csak a nemzeti historiában gondolkodó történetírások kereteit átlépve érthetjük meg a 17. századi misszionáriusok jelentőségét, akik egyaránt térítettek a különböző, a töröknek vilajetként vagy vazallus államként behódolt észak-balkáni területeken. Bandini Itáliában tanult, Boszniában volt ferences gárdián, Szlavóniában pedig püspöki vikárius, Magyarországon a Temesköz tarka etnikumú világában misszionárius, Bulgáriában címzetes érsek, végül pedig Moldva csángó magyar katolikusainak főpásztora. Ezért a missziós munkájának fontosságát csak ezeket a területeket egységként vizsgálva értékelhetjük igazán.

1626-tól 1631-ig Marco Bandini a Temesvár melletti bosnyák ferences missziót vezette.¹³ Marco Bandini missziós éveit alatt megtanult románul, hiszen amikor 1639-ben ismét visszatért oda, Székás faluban kilenc román anyanyelvű hívőt gyónatott meg. Román nyelvtudásának Bandini azután mint Moldva apostoli adminisztrátora jó hasznát vehette.

Marco Bandini 1644 szeptemberében Moldvába indult, ahol azonban a vajda igen ellenségesen fogadta. Bandini, az *obszerváns* ferences szerzetes és apostoli adminisztrátor összetűzött mind a Moldvában missziózó olasz *konventuális* ferences szerzetesekkel, mind pedig Jan Zamoyski lengyel domonkos szerzetessel, aki – bár a hivatól távol, Lengyelországban élt – a bákói püspök címét viselte, és Moldvát a saját egyházmegyéjének tekintette. Bandini konfliktusba került a Moldva püspöki tisztére szintén igényt tartó görög domonkossal, a későbbi csanádi püspökkel, Giacinto Macripodarival is, amint ezt még látni fogjuk. Bandini a moldvai jezsuita misszionáriusra, a már említett magyar

¹¹ Tóth István György: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. *Századok* 134 (2000) 4. 747–799.

¹² Andrei Veress: Scrisorile misionarului Bandini din Moldova (1644–1650). *Academia Romana, memoriile sectiunii istorice*. III/VI. 13. Bucuresti 1926. 333–397. Tóth István György: A missziós faházból az érseki trónra. Marco Bandini bosnyák ferences miszionárius levelei a hódoltságról. In: *Ezredforduló-, századforduló-, hetvenedik évforduló*. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsa. Piliscsaba 2001. 164–227.

¹³ Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban. Cluj 1935. (Erdélyi Tudományos Füzetek 76.) 10–19. Uő: *Das Tschanaad–Temesvarer Bistum waehrend der Türkenherrschaft 1552–1699*. Dülmen in Westfalen 1938. 208–240. Fodor Pál: A temesvári vilajet a török hódoltságban. In: *In memoriam Barta Gábor*. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 195–208.

Beke Pál páterre támaszkodott a térítómunkájában. Beke volt az egyházlátogatásakor a kísérője és a tolmácsa. Bandini a magyar jezsuita segítségével elkészített nagy jelentése a 17. századi moldvai csángók életének legfontosabb forrása. Marco Bandini apostoli adminisztrátori székhelyén, a moldvai Bákóban hunyt el 1650. január 27-én.

Marco Bandini nem egyedül ment Moldvába, ebbe a távoli és ismeretlen missziós tartományba, hanem több bosnyák és bolgár obszerváns ferences szerzetes is követte. A boszniaiak mondott Fra Elia obszerváns ferences 1645-ben Konstantinápolyból érkezett Moldvába. A szintén boszniai ferences Tommaso a Camengrado bosnyák ferences 1653-ban moldvai vikárius és a bákói kolostor elöljárója volt. 1651 és 1655 között Moldvában térített az a Mariano a Sarajevo is, aki még 1630-ban érkezett Erdélybe, ám akkor az új missziót hamar odahagyva, visszament Boszniába. Az erdélyi ferences őrség megalakítása után, az 1640-es években, Fra Mariano azonban már ismét Erdélyben missziózott, innen 1645-ben átjött Moldvába is. Később megválasztották az erdélyi kusztódia őrvé is, majd – rendtársa, Bandini érsek hívását követve – Moldvába ment, ahol az általános püspöki helynök tisztét töltötte be.

A Bandini mellett működő ferencesek közül az előkelő bosnyák–bolgár családból származó Pietro Parchevich obszerváns ferences szerzetes játszotta később a legfontosabb szerepet. Az itáliai, loretoi Illír Kollégium egykori növendékét 1644-ben Bandini érsek a bulgáriai Csiprovacon vette maga mellé titkárnak. Bandini halála után X. Ince pápa Parchevichet Moldva apostoli vikáriusává nevezte ki, 1656-ban pedig VII. Sándor pápa Bandini egykori érseki címét adományozta neki, és mint marciapolisi érsek lett egyben Moldva apostoli vikáriusa is. Parchevich érsek azonban több időt töltött a Habsburgok követeként különböző diplomáciai feladatokat ellátva a külföldi uralkodók udvarában, mint a veszélyes és szegény egyházmegyéjében.¹⁴

Moldvában a bosnyák ferencesek nem tudtak gyökeret verni. Az országban – néhány kereskedőt és odavetődött embert leszámítva – nem volt számottevő délszláv nyelvű katolikus lakosság, nem voltak a bosnyák ferenceseket pártoló katolikus főurak, mint Erdélyben, és nem éltek itt a misszióknak bázist adó bosnyák kereskedők sem, mint Belgrádban vagy Temesvárott. Ezért a bosnyák ferences misszionáriusok hátrányba kerültek a magyar, lengyel és olasz társaikkal szemben. Emiatt a bosnyák ferencesek, miután nagy tekintélyű vezetőjük, Marco Bandini érsek 1650-ben a moldvai Bákóban meghalt, néhány éven belül kiszorultak Moldvából, az itt missziózó barátok visszahúzódtak Erdélybe.

A moldvai csángó magyarok közti missziókban két ekkor igen aktív szerepet játszó, de általában elfelejtett nemzet fiai is részt vettek: A későbbi századokban a görögök és bolgárok nagy többsége ortodox volt, a 17. században azonban még sok katolikus is akadt köztük, és a közülük kikerült misszionáriusok fontos szerepet játszottak Moldva hitéletében.¹⁵

Krétai görög ferences volt Bernardino Quirino. Konstantinápolyban lépett a ferences rendbe, Itáliában tanult. Az argyesi, majd bákói püspöki szék birtokosaként volt a 16. század végén Moldva katolikusainak főpásztora, és valószínűleg a Moldvába betörő tatárok ölték meg 1604-ben. 1599-ben részletes jelentéssel fordult VIII. Kelemen pápához. A

¹⁴ Julian Pejacsevich: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel. *Archiv für Österreichische Geschichte* LIX (1880) 589–590.

¹⁵ Tóth István György: Ez a faragatlan nép annak hisz, amit lát ... Katolikus misszionáriusok a török Temesváron. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Ed. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György Bp. 2002. 373–414.

moldvai katolikusok élete mellett beszámolt az Erdélyből átjött evangélikus és református lelkészekről, akikről magyar nyelvű „eretnek”, azaz protestáns könyveket és tiltott Biblia-fordítást kobozott el, ezeket elégette. Minden bizonnyal Quirini püspök unokaöccse volt Csíksomlyó kolostorának megmentője, Niccoló Quirini. Azért, hogy a csíksomlyói kolostor ne álljon teljesen üresen, miután az itteni magyar ferencesek mind meghaltak, az erdélyi katolikus nemesurak 1624-ben a havasalföldi Tirgoviste kolostorából hívtak ide egy krétai görög származású ferences misszionáriust.¹⁶ Fra Niccoló feltehetően a konstantinápolyi központú balkáni ferences missziókkal került Havasalföldre. Mivel a rendi krónika mint Querinus Miklóst említi, joggal tételezhetjük fel, hogy a szintén krétai görög származású, Konstantinápolyból Moldvába jött ferences misszionárius, Bernardino Quirini püspök rokona, valószínűleg unokatestvére lehetett. Ez a görög ferences 1626-ig maradt Csíksomlyón, őrizve a kolostort és felszerelését. 1626-ban azután, amikor megérkeztek a magyar ferencesek, a krétai barát visszatért Havasalföldre. Előtte 1625-ben azonban átadta a kolostora, Tirgoviste Csíksomlyón őrzött ingóságait Andrea Bogoslavichnak, a kalandos sorsú dalmát ferences misszionáriusnak, aki 1623-ban az első jelentést készítette Moldva katolikusairól a Hitterjesztés Szent Kongregációja számára.

Girolamo Arseno (†1610), a moldvai Argeș-Bacau (Bákó) következő püspöke szintén katolikus görög volt: Ez a khioszi konventuális ferences szerzetes Lengyelországban, Moldvában és Havasalföldön térített, majd Moldvába jött.

A bolgár ferencesek a moldvai történelemben is fontos szerepet játszottak. A bosnyák ferencesekkel együtt szolgált az 1640-es évek második felében hat évet a krassóvári (temesközi) misszióban a bolgár Gabriel Manchich Thomasi, aki azután az észak-balkáni missziók egyik legambiciózusabb és legműveltebb, de egyben a legtöbb gondot okozó tagja is lett. Az 1650–1660-as években Erdélyben, Havasalföldön és Moldvában térített, a havasalföldi és moldvai ferences misszió prefektusává nevezték ki, majd „Erdély, Havasalföld és Moldva” apostoli vikáriusa címet viselte. Az 1658–1664. évi Habsburg–erdélyi–török háború idején sűrűn forgolódott a lengyel király, a moldvai és havasalföldi vajdák és az erdélyi fejedelmek udvaraiban, – jelentései egy részét titkosírással küldte, valóságos titkos ügynökként működött. A moldvai katolikusokról írandó nagy jelentése azonban csak ígéret maradt.

Pietro Diodato bolgár ferences fontos szerepet játszott a magyar és az erdélyi történelemben és a moldvai magyar katolikusok, a csángók között is. Diodato, a 17. századi bolgár katolikus egyház legismertebb vezetője, 1642-ben megbízást kapott arra, hogy mint apostoli vizitátor vizitálja Erdélyt, ezt a feladatot azonban nem tudta végrehajtani. 1641-ben azonban Diodato nagy jelentésben számolt be a Moldvában élő magyar katolikusok, a csángók életéről, vallásosságáról is. Részletes jelentése, amely a görögkeleti lakossággal is foglalkozik, és kitér Moldva és Erdély katolikusainak viszonyára, az addigi legrészletesebb ismertetése Moldva vallási viszonyainak, amely Rómában a bíborosok asztalára került.¹⁷

A jezsuiták és a ferencesek mellett a domonkos rend is fontos – bár lényegesen kisebb – szerepet játszott Moldva misszióiban.

Khiosz szigetéről való domonkos szerzetes volt a későbbi csanádi püspök, Giacinto Macripodari is, Moldva egyik legérdekesebb domonkos misszionáriusa. Macripodari az

¹⁶ *Magyar Ferences Levéltár*; Budapest, *Stefanita rendtartomány iratai*, 1. doboz, *Inquisitionales litterae circa dilapidationem bonorum conventus*. 1624. Vö. Galla Ferenc: *Harminczilenc kiadatlan Pázmány-levél*. Vác 1936. 114.

¹⁷ *Moldvai csángó-magyar okmánytár ...* 204–230.

1610-es évek elején a török uralom alatti Khiosz szigeten született katolikus görög családból, ezért a moldvai források gyakran Giacinto Ischiota néven is említik. Négy évig, 1632-től 1636-ig Párizsban teológiát hallgatott. Ezután a khioszi domonkos kolostor vikáriusa lett, itt tanított, majd Isztambul keresztény negyedében, a domonkos kolostor vikáriusaként működött. Itt görögül és olaszul egyaránt nagy sikerrel prédikált.¹⁸

Az isztambuli művelt görög domonkos 1645-ben Alexander von Greiffenklau konstantinápolyi császári követ gyóntatója lett, és ez a kapcsolat és támogatás lendítette a magasa karrierjét, segítette a püspöksüveghez. 1645-ben, noha még Isztambulban élt, esztergomi örkanonokká nevezték ki. Még ebben az évben Bécsbe jött, ahol III. Ferdinánd király az isztambuli követ közbenjárására a macedóniai Skopje püspökévé nevezte ki. Miután az isztambuli követ támogatásának köszönhetően Macripodari megkapta a skopjei püspökséget, először a moldvai Bákó püspöki székét akarta megszerezni. Moldvában ekkor a domonkos rendnek fontos hadállásai voltak.¹⁹

Moldvában több, igen aktív domonkos misszionáriussal is találkozunk, noha a jórészt ferences forrásaink korántsem rajzolnak kedvező képet róluk.

Moldva jórészt magyar ajkú (csángó) katolikusai között a domonkos rend misszionáriusai a 16–17. században fontos szerepet játszottak. Igaz, a három szerzetesrend misszionáriusai közül a domonkosok a ferencesek és jezsuiták mögé szorultak, ám moldvai misszióban a domonkosok viszonylagos fontossága mégis jóval nagyobb volt, mint Magyarországon. Ezt több tényező magyarázza: Moldvában a domonkosoknak a középkor végén két kolostoruk is volt, továbbá az alig néhány katolikus papot magáénak mondható moldvai misszióban már egy-két domonkos szerzetes is komoly szerepet játszhatott. Másrészt az Oszmán Birodalomban, Isztambulban és főként a krími tatárok közt igen jelentős szerepet játszó domonkos misszionáriusok hatása is fontos volt.

A domonkos Giacinto Franceschi da Ossimo a bákói püspök moldvai vikáriusa volt. Ossimo az olasz neve ellenére valószínűleg görög volt. Az 1630-as évek elejétől Moldvában, Jászvásáron missziózott, majd a tatárföldi magyar faluba, Csöböröcsökbe ment, itt 1633-ban szolgálta a katolikusokat, az itteni fatemplomot is ő építette. Ossimo 1638-tól Bákón volt plébános és egyben a bákói püspök, Zamoyski vikáriusa, 1649-ben azután Lengyelországba ment, elhagyta a moldvai missziót.

Macripodari 1646-ban Isztambulból Moldvába jött, és a fővárosban, Jászvásáron tartózkodott, ahol minden követ megmozgatott, hogy Moldva katolikus főpásztora legyen. Többször átmént Lengyelországba, – ferences ellenfelei szerint tüzérkedett, hozta-vitte az árukat. Macripodari valószínűleg jól tudta, hogy bár Lupu Vazul vajda gyóntatója (aki persze görögkeleti pap volt) is őt támogatta, ajándékok nélkül a vajdai udvarban nem sokat érhet el. Emellett azonban valószínűleg a lengyel királytól mint Moldva hűbérurától, a bákói püspöki címet akarta megszerezni.

Macripodari tervét, hogy bákói püspök legyen, a moldvai udvarban sokan támogatták, köztük maga Lupu Vazul vajda is. A vajdai udvar bojárjai és kereskedői között ugyanis sok görög volt, akik – bár az ortodox vallást követték – jól megértették magukat a honfiktársukkal, a szintén görög „Ischiota” Macripodarival. A ferencesek azonban megakadályozták a görög domonkos kinevezését, vezetőjük, Marco Bandini akciói nyomán a „vajda lassan rájött az igazságra”, ahogy a ferences misszionárius írta. Bár a vajda kezdetben

¹⁸ Tóth István György: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. *Történelmi Szemle* 41 (1999) 3–4. 279–329.

¹⁹ *Moldvai csángó-magyar okmánytár*... 311. 331–333. 400–401. 521–522.

nem akarta elfogadni püspökként a bosnyák ferencset, hanem a görög domonkóst támogatta, végül mégis Bandini győzött. Macripodari ezért elhagyta Moldvát. 1658-ban I. Lipót magyar király csanádi püspökké nevezte ki, és a továbbiakban az esztergomi érsek segédpüspökeként Nagyszombatban élt.

A görög, bosnyák, olasz és bolgár szerzetesek mellett erdélyi magyar ferencesek is megjelentek a 17. századi Moldvában. Damokos Kázmér, Erdély titkos missziópüspöke és az erdélyi örmény Taploczai István, a csíksomlyói gvárdián, erdélyi ferencesek szereték volna átvenni a bákói ferences kolostort az erdélyi kusztódia számára.²⁰ 1670-ben egyezséget is kötöttek Pietro Parchevichcsel, Moldova apostoli adminisztrátorával erről. A tervezett moldvai missziójuk azonban mégsem valósult meg, mert még Erdély katolikusai számára is túl kevés szerzetesük volt.²¹ Nem az erdélyi ferencesek jöttek Moldvába, hanem éppen ellenkezőleg, a moldvai ferencesek játszottak fontos szerepet a 17. század végén Erdély katolikus misszióiban és iskoláztatásában: 1683 után, a nagy háború kitörését követően, a tatár betörés miatt a moldvai olasz konventuális ferences misszionáriusok Erdélybe menekültek, ahol Esztelneken és Kantán missziót és iskolát tartottak fent.²²

Az obszerváns ferencesek általában konkurenst láttak a konventuális ferences misszionáriusokban, itt Moldvában azonban a bosnyák barátok jó egyetértésben közösen misszióztak Fra Simone dalmát konventuális ferencessel, aki földrajzilag és – a közös horvát nyelv miatt – nyelvileg is közel állt hozzájuk. Fra Simone – mint annyi dalmáciai rendtársa – sokféle nevet használt, emiatt a kutatás eddig két külön személyként tartotta számon Simone Appoloni da Veglia és Simone Miserchich da Sebenico ferenceseket. A *Moldvai csángó-magyar okmánytárban*, amelynek én is egyik összeállítója voltam, a „két” Fra Simone évente felváltva szerepel mint galaci plébános. A zágrábi Szent Lélek-kolostorban, a rendtartományi levéltárban azonban sikerült rábukkannom olyan iratokra, amelyek alapján nemcsak megállapíthatjuk, hogy a két egy időben Moldvában térítő dalmát Fra Simone konventuális ferences egyazon személy volt, de a Krk (olasz nevén Veglia) szigetről származó misszionárius további életútját is rekonstruálhatjuk: Miután 1653-ban több mint egy évtizedes missziós szolgálat után elhagyta Moldvát, 1655-ben a trieszti kolostor gvárdiánjává választották, majd a következő években kusztosz, örökös definitor, pater provinciae tisztségeket töltött be, és 1677 táján halt meg rendtartományában.²³

²⁰ *Fekete könyv. Az erdélyi ferences kusztódia története.* Szerk. Madas Edit. Szeged 1991. 40–43. Boros Fortunát: A protestáns fejedelmek kora. In: *Az erdélyi katholicizmus múltja és jelene.* Dicsőszentmárton 1925. 61–82. Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). *Történelmi Szemle* 1998. 61–85. Lukács István: *Dramatizált kaj-horvát Mária siralom Erdélyből.* Bp. 2000. 167–175.

²¹ Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek.* Cluj-Kolozsvár 1927. 64–92. Boros Fortunát: *A csíksomlyói harminkét confrater.* Cluj-Kolozsvár 1923. 31–39. Galla Ferenc: A csíksomlyói ferencendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. *A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve.* IV. Bp. 1934. 283–302.

²² Benda Kálmán: Ferences iskola Esztelneken a XVII. században. In: *Az értelmiség Magyarországon a XVI–XVII. században.* Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 131–138. Sávai János: *A csíksomlyói és a kantai iskola története,* Szeged 1997. 173–176., 354–356.

²³ *Moldvai csángó-magyar okmánytár ...I.* 242–248. 261–262. 281–285. 352–360. 369–376. 380. 400. II. 459–466. 487. 503. 524–525. 779. 790. A misszionárius további életútja, immár saját rendtartományában: Samostan Sveti Duh, Zagreb, Archivum pro-

A 17. század moldvai misszionáriusai között obszerváns, reformált és konventuális ferencesek, jezsuiták, domonkosok egyaránt akadtak, görögök, bolgárok, lengyelek, olaszok törődtek a moldvai magyar katolikusokkal. Ez a sokszínű kép azután a 17–18. század fordulóján nagyon leegyszerűsödött.

A 18–19. században az olasz konventuális ferencesek missziója minden másnál fontosabb lett a moldvai katolikus egyházban, ami nem kevés konfliktus forrása lett a magyar nyelvéhez ragaszkodó csángó magyarok és a románt jobban megértő itáliai hittérítők között.²⁴

vinciae Dalmatiae OFM Conv, Registrum provinciae Dalmatiae, Acta Congregationis provinciae annorum 1655., 1662., 1664., 1666. 1669., 1670., 1673., 1674. A konventuális ferencesek misszióira: Franciscus Monay: *De provincia Hungarica ordinis fratrum minorum conventualium memoriae historicae*. Romae 1953. 12–19. Eva Kowalská: Kláštory frantiskánov na Slovensku a národnostný problém v 17–18. storici. *Slovenský národopis* 41 (1993) 3. 304–312. *Archivum generale ordinis fratrum minorum conventualium*, Convento Santi Apostoli, Róma, prov. Ungheria S/XXX: A. 1. busta 1. Fasc. 1.

²⁴ Pietro Tocanel: *Storia della Chiesa Cattolica in Romania. Il vicariato apostolico e le missioni dei frati minori conventuali in Moldavia*. Padova 1960. III/1. 3–52.

Doncsev Toso

A magyarországi kisebbségi törvény*

Hungarian Minority Law

The practice of the past ten years has proved that Hungarian Minority Law has served its purpose. However, it has also pointed out that the legislation needs to be amended in a few fundamental respects, including minority elections and the regulation of minority self-government.

„...egy-egy korban ezernyi előre láthatatlan véletlen adódik;
de maga a korszak nem a véletlen műve, az markáns,
összetéveszthetetlen jegyekkel rendelkezik.”

José Ortega y Gasset: Korunk feladata

1982. december 20-án a Szovjetunió fennállásának 60. évfordulója alkalmából mondott ünnepi beszédében Jurij Andropov, az SZKP főtitkára kijelentette, hogy a nemzetek közötti különbözőségek sokkal tovább maradnak fenn, mint a társadalmi osztályok közötti különbségek. Ezzel megtört egy korábbi dogmát, amely arról szólt, hogy a szocializmusban a Szovjetunióban élő népek és nemzetiségek fokozatosan egy nemzetté válnak. Egy évtized múltán a Szovjetunió megszűnt létezni, az osztály nélküli társadalom lázálma szertefoszlott, ám a nemzeti önazonosság iránti igény a globalizáció egységesítő folyamatai ellenére folyvást erősödik. A KGB egykori főnökének tudomása lehetett a mélyben kavargó áramlatokról, de azt talán nem is sejtette, hogy hamarosan visszavonhatatlanul elérkezik az a pillanat, amikor az élet megfogalmazza tényleges törekvéseit és a valóságtól idegen, emberellenes, utópisztikus ideológiákra épített politikai rendszerek kártyavárként omlanak össze.

Amikor a magyarországi kisebbségi törvényt kívánom ismertetni, nem tehetem úgy, hogy ne szólnék a korról, melyben született. A rendszerváltozást megelőző fél évszázad abnormis korszak volt, hiszen megszüntettek korábban évszázadok óta létező, életképes társadalmi intézményeket, vagypedig a pártállam tagadni próbálta jogosultságukat. A párt által kézi vezérléssel irányított országban eleve nem születhetett törvény olyan társadalmi csoportok jogairól, amelyek mint feudálkapitalista csökevények úgymint kihalásra voltak ítélve. A hivatalosan nem létező, de azért gondot okozó cigányságról is csak titkos párthatározatot hoztak.

A kincstári optimizmust hirdető ideológiai főárammal szemben üdítő kivételt képezett néhány, a jövő irányába mutató törekvés, így Samu Mihály 1979-ben készült törvénykonceptiója, Baka András 1988-ban készített tervezete és az új idők, új szeleként a Németh-kormányban Tabajdi Csaba vezetésével létrehozott Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Titkárságon Bíró Gáspár nevével fémjelezett törvénytervezet.

* A kisebbségvédelmi jogi normák Magyarországon és Délkelet-Európában című, 2003. nov. 7–9-i budapesti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993-ban elfogadott törvény – bizonyos kapcsolódási pontok ellenére – mégsem az említett tervezetek szerves folyománya, hanem a rendszerváltás különös szülötte, amelynek létrejöttében, megalkotásában meghatározó szerepe volt a civil társadalomnak, jelesül egy kisebbségi társadalmi formációnak, a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Kerekasztalának.

Magyarországon a rendszerváltás különböző mértékben érintette a politikai, a gazdasági és a szellemi szférát. Sajátos események kísérhetők nyomon a hazai kisebbségek életében is. Az 1989–1990-es társadalmpolitikai fejlemények hatottak a kisebbségi közösségekre. 1990-ben feloszlott a nemzeti önazonosságot negligáló Délszláv Szövetség, és megalakultak a hazai szerbek, horvátok és szlovének demokratikus egyesületei. A cigányság is kikerült a Hazafias Népfront gyámködése alól, és immár szabadon számos szerveződést hívott életre.

A többi kisebbség is létrehozta, vagy előbb-utóbb megújította szervezetét. 1990-ben megalakult az első kisebbségek közötti formáció, a Nemzetiségi Unió, amely a hazai kisebbségek közös ügyét kívánta képviselni. A politikai változások két irányból hatottak: az új demokratikus kormányzat és a kisebbségi társadalom irányából. Egyszerre jelentkezett mindkét oldalról az igény a kisebbségi jogok törvénybe iktatására.

A '90-es évek elején a bel- és külpolitikai helyzet kedvezett a kisebbségi jogok törvényi szabályozásának. A parlamenti pártok között a NATO és az EU-csatlakozásban, valamint a határon túli magyarság és a hazai kisebbségek ügyében létrejött a szükséges elvi és gyakorlati egyetértés. Az ENSZ, az EBESZ és az ET által megfogalmazott emberi jogi és kisebbségvédelmi kívánalmak és ajánlások is a hazai kisebbségügy kedvező kezelésének irányába mutattak. A törvénykezés kiindulópontjául az alaptörvény kisebbségi rendelkezései szolgáltak. A demokratikus választások után 1990 augusztusában az Antall-kormány létrehozta a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt, a hazai kisebbségi ügyekért felelős központi szervezet. Miután a kisebbségek elutasították az Igazságügyi Minisztérium által 1990 őszén kidolgozott törvénytervezetet, a NEKH saját változat kidolgozásába kezdett.

1991. január 30-án a kisebbségi szervezetek kezdeményezésére és felhatalmazásával megalakult a Kisebbségi Kerekasztal azzal a céllal, hogy egységbe tömörítse a hazai kisebbségeket, és megfogalmazza a kisebbségi társadalom alapvető célkitűzéseit. A Kerekasztal kialakította saját képviseleti, szervezeti és működési rendjét, megvitatta és kidolgozta törvénykoncepcióját, elkészítette saját törvénytervezetét. 1991 májusában a kezdeti rotációs gyakorlattal szakítva az eredményesség és a hatékonyság érdekében konszenzussal állandó elnököt és titkárt, és változó, de szabály szerinti összetételben tárgyaló küldöttséget választott. A NEKH javaslatára a két tervezet egyeztetése helyett a két fél közös, konszenzusos törvénytervezet kidolgozásába fogott. Három hónapi megfeszített munka után 1991 szeptemberére elkészült a felek által együttesen vállalt tervezet. Ezután a Kerekasztal képviselői is részt vettek a tárcaközi egyeztetésben, tárgyaltak a parlamenti pártok képviselőivel.

A Kerekasztal működésének egész tartama alatt nem kormányzati, jogi személyiséggel nem rendelkező és nem bejegyzett szervezet volt, talán ezért is tudta sikeresen képviselni a kisebbségek legfőbb célkitűzését, az érdekeiknek megfelelő törvény megalkotását és a közvélemény, a többségi társadalom megnyerését a kisebbségek ügyének. A Kerekasztalon belül természetesen gyakran folytak éles viták. Az eltérő nézetek olykor szakításig menő feszültségeket gerjesztettek, de mégis közel három éven át sikerült az érdekeket összeegyeztetni, a feszültségeket feloldani és a kritikus helyzetekben egységet demonstrálni. Tucatnyi kisebbség több tucat szervezetével együttműködni és közben a

kormányzattal is állandó egyeztetést, vitát folytatni bizony elismerésre méltó teljesítmény volt.

A Kerekasztal élt az érdekképviselet, az érdekérvényesítés, a nyomásgyakorlás bevett és szokatlan formáival, a nyilvános és a titkos tárgyalások eszköztárával, személyes kapcsolatrendszerét kihasználva lobbizott a pártok képviselőinél, neves szakértőket, egyetemi tanárokat sikerült megnyernie politikai célkitűzései szakmailag megalapozott megfogalmazására. Hazai és nemzetközi fórumokon jelenítette meg álláspontját, a határon túli magyar pártok és szervezetek vezetőivel és a köztársasági elnökkel is érdemi kapcsolatokat épített ki. A kormányzat az egyetemes magyarság iránti felelősségérzettől is hajtva mindenképp megegyezésre törekedett. Tisztában volt azzal, hogy csak akkor léphet fel hitelesen a határon túli magyarok jogaiért, ha a hazai kisebbségek ügyében megállapodásra sikerül jutnia. A törvény kétharmados volta miatt elfogadását csak az ellenzék támogatásával tudta elérni, az ellenzéki frakciók pedig, bár pártonként eltérő kiállással, ám összességében szolidaritást vállaltak a Kerekasztal szempontjaival.

A nyomtatott és az elektronikus média általános rokonszenvet tanúsított a Kerekasztal erőfeszítései iránt. Ennek a termékeny együttműködésnek köszönhető, hogy a magyar emberekben egyáltalán tudatosult, nem csupán magyarok élnek kisebbségben a határainkon túl, de hazánk is többnemzetiségű állam: majdnem minden tizedik polgár valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozik.

A NEKH adatai, a sajtófigyelés tanúsága szerint törvényt ellenző írás, megnyilatkozás nem látott napvilágot. Új, érdekes jelenségnek érezte a kisebbségek ügyét a média, és akkor a klasszikus szerepleosztásnak megfelelően a kormányzati elképzelések bírálóinak, az ellenzéki álláspontok kifejtésének nyitott tág teret. A kisebbségi kerekasztal tisztségviselői gyakran szerepeltek a képernyőn, nyilatkoztak a rádióban. Ebben a szerepükben hozzájárultak a társadalom nyitottabbá válásához, a kisebbségi közösségek tájékozottságához, öntudatuk erősítéséhez. A nyomásgyakorlás fő eszközévé így a nyilvánosság vált. Amikor 1992 elején kiélezett konfrontációra került sor a Kerekasztal és a kormányzat között, mivel az utóbbi a korábbi megállapodásoktól eltérően a cigányságot ki akarta vonni a törvény hatálya alól, a hazai és a külföldi nyilvánosság mozgósításával sikerült meghatárolásra készíteni a kormányt. A kormányzat arra kényszerült, hogy visszatérjen az egyeztetett, konszenzusos változathoz, és a törvény parlamenti betervezése előtt küldöttséget bízott meg a tárgyalások folytatásával, amelyet a területért felelős tárca nélküli miniszter vezetett az illetékes minisztériumok (BM, IM, PM) személyes megbízottai, a NEKH elnöke és szakértői bevonásával. A kormány küldöttsége 1992. május 8. és 19. között több napon át, egész napos tárgyalásokat folytatott a Kerekasztal delegációjával; a tervezet valamennyi rendelkezését megvitatta, és többségében megállapodásra jutott. A kemény tárgyalások ellenére összességében az a benyomás alakult ki a kisebbségekben az Antall-kormányról, hogy – akkori heves bírálóinak véleményével ellentétben – messzemenően tiszteletben tartotta és figyelembe vette a civil társadalom igényeit.

A Kerekasztal a parlamenti szakaszban is kapcsolatot tartott a pártokkal, hallatta hangját az Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottságban, tehát végigkövette az egész törvényalkotási folyamatot.

1993. július 7-én az országgyűlés olyan törvényt fogadott el, amely a változtatások után is élvezte a kisebbségi szervezetek többségének támogatását, hiszen az alapelvek érintetlenek maradtak, sőt a Kerekasztal kívánságának megfelelően nőtt az országos önkormányzatok feladat- és hatásköre, akik megkapták a kért pénzügyi garanciákat.

A Kisebbségi Kerekasztal civil szervezetként egyedülálló politikai, társadalmi tettet hajtott végre. Képes volt integrálni és mozgósítani a Magyarországon honos nemzeti és

etnikai kisebbségeket, és érdekeiket megjelenítve és képviselve a kormányzattal, a parlamenti pártokkal és a médiával együttműködve eredményesen és hatékonyan érvényesítette a kisebbségek igényeit. A kisebbségeket érintő jogszabályok kimunkálásában, a kisebbségi intézményrendszer kialakításában és a többszatsornás finanszírozás kidolgozásában egyenlő és méltó partnere volt a kormánynak. Példát mutatott a harmonikus, a kölcsönös megértésen alapuló tárgyalásos együttműködésre.

Ha most visszatekintünk az elmúlt tíz évre, akkor jogos büszkeséggel és örömmel állapíthatjuk meg, hogy a kisebbség és a többség együttesen szinte a semmiből teremtett egy új, öntörvényű, önmozgó világot.

Most pedig nézzük meg, hogy milyen is valójában az így elfogadott, hatályos törvény?

A törvény hat párti kompromisszum eredménye, amelynek alapját a kormányzat és a Kisebbségi Kerekasztal által közösen kimunkált normaszöveg alkotta. Ahogy ez már társadalmi megállapodásoknál szokásos, a törvény előkészítésében aktív szerepet vállaló partnerek nem lettek maradéktalanul elégedettek az eredménnyel. Úgy vélem, hogy a tizenhárom hazai kisebbség számára, – amelyeknek igencsak eltérők a társadalmi, történelmi tapasztalataik és hagyományaik – nemigen lehetett minden vonatkozásban kielégítő törvényt alkotni. A törvény legfőbb erénye létében van, mert lehetőség, keret, hivatkozási alap és kiindulási pont a jobbításra, az élet sokszínűségéhez és kívánalmaihoz való szervezettebb hozzáigazodásra.

A kisebbségek a törvény révén azt kívánták, hogy hatékonyabban érvényesíthessék érdekeiket. S itt rögtön megfogalmazódik a kérdés, hogy beszélhetünk-e a tizenhárom kisebbség esetében azonos érdekekről? Úgy vélem, igen, hiszen minden nemzeti és etnikai kisebbség alapvető érdeke, hogy mint ilyen megőrizdjk, és emiatt semminemű hátrány ne érhesse. Ezeket a kívánalmakat a törvény tetelesen is megfogalmazza, egyrészt a 15. és 16. §-ában: „A kisebbségi önazonosság megőrzése, ápolása, erősítése és átörökítése a kisebbségek elidegeníthetetlen joga”, továbbá „A kisebbségek joga történelmi hagyományai, nyelvük ápolása és fejlesztése, tárgyi és szellemi kultúrájuk megőrzése és gyarapítása”, másrészt a 3. cikk 5. bekezdése, amely így szól: „A kisebbségek mindennemű hátrányos megkülönböztetése tilos”. Az elmúlt tíz év tapasztalatai igazolták azt az előfeltételezést, hogy a roma és a többi kisebbség törekvéseiben markáns különbségek lesznek. Míg az utóbbiak esetében az identitásörzés, a kulturális sajátosságokon alapuló másság ápolása és fejlesztése volt a fő cél, és ennek rendelődtek alá az egyéb érdekvédelmi és szociális támogatási szándékok, addig a cigány kisebbség esetében fordított a helyzet. Számos félreértés származott a törvény hibás értelmezéséből, mert a jogszabály rendelkezései nem alkalmasak a kisebbségek gazdasági és szociális gondjainak kezelésére, még kevésbé megoldására. Nem ebből a célból született. A fennálló szociális feszültségeket más jogszabályokkal, illetve az állami irányítás egyéb jogi eszközeivel lehet kezelni, mint ahogy a kormányzati gyakorlat ezt utóbb igazolta is, hiszen mindez a Horn- és az Orbán-kormány alatt különböző intézkedéscsomagokban tetten is öltött.

Az 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól, amelyen 1994-ben és 1999-ben minimális változtatást hajtottak végre, preambulumból és kilenc részből áll, úm.: alapvető rendelkezések; egyéni jogok; a kisebbségek közösségi jogai; kisebbségek önkormányzatai; a kisebbségek helyi szöszólója; a kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatása; nyelvhasználat; a kisebbségek támogatása; önkormányzatok gazdálkodása, vagyona; zárórendelkezések. A törvény szerkezetéből is kiviláglik, de a 64 paragrafus és kapcsolódó mintanyomtatványok azt mutatják, hogy a cikkek közel fele foglalkozik a helyi és országos kisebbségi önkormányzatokkal, megalakításuk és működésük szabályaival, a szöszólóval foglalkozó fejezet is ide sorolható, úgyszintén a VIII.

fejezet a kisebbségek támogatása, az önkormányzatok gazdálkodása és vagyona, valamint a zárórendeletek két cikke a kisebbségi kompenzációs keretről és az országos önkormányzatok egyszeri vagyonhoz juttatásáról. Bár alaki szempontból kifogásolható mindez, ahogy az is, hogy a zárórendeletek között szerepel a helyi önkormányzatokról szóló törvény módosítása, vagyis a közvetett és közvetlen kisebbségi önkormányzati választások részletes szabályozása, de tartalmi szempontból az a lényeges, hogy a kisebbségi joggyakorlás, az intézményműködtetés „sine qua non”-ja a pénzügyi fedezet is belefoglaltatott a jogszabályba, a VIII. fejezet tárgyalja részletesen a kérdést.

A preambulum a törvény szellemét sugározza, ezért roppant fontos elvi jelentőséggel bír. Az általános jogelvekre való hivatkozáson túl, amelyek a törvény megalkotásában kiindulópontként szerepeltek, tételesen is felsorolja ezeket a nemzetközi jogi dokumentumokat. Érdekes elem a preambulumban, hogy az egyetemes, a kisebbség és többség viszonyát szabályzó normákon kívül további, a konkrét magyar valóságban rövid távon elérhető célokat is megfogalmaz: „A Magyar Köztársaság Országgyűlése e törvény megalkotásánál a határok nélküli Európa megteremtésének, a kisebbségi létből adódó hátrányok mérséklésének és felszámolásának, az ehhez szükséges demokratikus intézményrendszer továbbfejlesztésének szándéka vezérli”.

A törvény viszonylag sikeres megoldást kínál a személyi joghatály kérdésére amellet, hogy miközben biztosítja az egyéntől függő, annak elidegeníthetetlen jogaként deklarált szabad identitásvállalást és annak kinyilvánítását, tilalmazza a regisztrációt. A nemzetközi gyakorlatban leginkább elfogadott ún. Capotorti-féle meghatározás alapján a következő definíciót adja: „E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (továbbiakban: kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok, és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” [1. § (2)] A törvény tovább konkretizálja a személyi hatályt, amikor azt kizárólagosan a magyar állampolgársághoz köti 1. § (1), sőt ismételten értelmezi azzal, hogy „hatálya nem terjed ki a menekültekre, a bevándorlókra, a letelepedett külföldi állampolgárokra és a hontalanokra.” (2. §) A törvény nem elégszik meg a definícióval, a zárórendeletekben tételesen is felsorolja, kiket tekint honos népcsoportnak, ezzel egyértelművé teszi az aktuális helyzetet, mivel a száz éves együttélésre vonatkozó kitétel némelyik kisebbség esetében vitatható lehetne: „E törvény értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősülnek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán” 61. § (1). De a törvény nyitott is egyben más kisebbségi csoportok elismerésére, amennyiben bizonyosságot tesznek arról, hogy megfelelnek a törvényes feltételeknek, vagyis legalább 1000, magát e kisebbséghez tartozónak nyilvánító magyar állampolgár e tárgyban népi kezdeményezést nyújt be. 61. § (2). Ez a lehetőség eredendően a hazai zsidóságnak kompromisszumos megoldásként lett fenntartva, bár ők sem akkor, sem később nem éltek vele. Volt viszont kezdeményezési szándék a kínaiak képviselői részéről, de ez a szöveg hibás értelmezésén alapult, illetőleg érdeklődés a makedónok és a kunok képviselői részéről.

Az egyéni kisebbségi jogok fejezetében az általános jogelveken túl érdekes, új elem a való élet leképezése, a kettős vagy többes kötődés elismerése.

A magyarországi kisebbségi törvény nemzetközi vonatkozásban is legfontosabb része, hogy elismeri a kisebbségek kollektív jogait, és tételesen is megnevezi jogaikat az önazonosságra, nyelvük ápolására és korlátok nélküli használatára, az anyanyelvű és anyanyelvi okta-

tásra, kultúrájuk, hagyományaik őrzésére és ápolására, jelképek használatára, rendezvények, ünnepek zavartalan megtartására, kisebbségi társadalmi szervezetek és önkormányzatok létrehozására, a nemzetközi kapcsolatokra, a közszolgálati médiumokban kisebbségi műsorok készítésére és sugárzására, az anyaországból származó rádió- és televízióadások vételére. E fejezet 20. §-ában történik hivatkozás a kisebbségek parlamenti képviselőire és a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosi intézményének létrehozására. Az utóbbi 1995-ben megvalósult, és azóta is eredményesen működik, viszont a kisebbségek parlamenti képviselőit két alkalommal 1993-ban és 1998-ban leszavazta az országgyűlés.

A kisebbségi önkormányzatiság a kollektív jog teljesen új intézménye. A törvény a helyi kisebbségi önkormányzatokat az országos önkormányzatok kivételével a települési önkormányzati rendszerbe integrálja. S bár a törvény koncepciójában a személyi alapú kulturális autonómiát kívánja megvalósítani, a kisebbségi települési önkormányzat jogintézményével a területi autonómia lehetőségét is felvillantja. Kisebbségi települési önkormányzat akkor jön létre, ha a települési önkormányzat testületében a képviselők több mint felét egy nemzeti vagy etnikai kisebbség jelöltjeként választották meg, és a kisebbségi képviselők több mint fele igen szavazatával településüket kisebbségi települési önkormányzatnak nyilvánítják. Egyébként a törvény a helyi kisebbségi önkormányzatok útján kívánja biztosítani a kisebbségi jogok helyi közügyek intézésével történő megvalósulását. A törvényalkotók szándékaik szerint feltételezték, hogy egy adott kisebbséghez tartozó állampolgárok fognak önkormányzat létesítésére kezdeményezést tenni és identitástudatuk megőrzésére, érdekeik képviselőire hozzájuk tartozó kisebbségi jelölteket állítani és az önkormányzati választásokon azokra szavazni. A törvény által szavatolt gazdasági és közszereplési lehetőségekkel nem csak az adott kisebbségi közösséghez kötődő egyének éltek. E visszasságok miatt a törvény további pontosítást igényel. A törvény három helyi szintű önkormányzati forma létrehozását teszi lehetővé vagyilagosan: a kisebbségi települési önkormányzatot vagy a közvetett módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzatot, amikor az önkormányzati testület képviselőinek legalább 30 százalékát egyazon kisebbség jelöltjeként választották meg, ezek a képviselők kisebbségekként legalább 3 fős helyi kisebbségi önkormányzatot alakíthatnak, avagy közvetlen módon létrejövő helyi kisebbségi önkormányzatot a kisebbségi törvény, illetve a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról szóló hatályos törvény rendelkezéseinek megfelelően. Egy kisebbség egy településen csak egy kisebbségi önkormányzatot hozhat létre a fent vázolt sorrendben. A helyi kisebbségi önkormányzatok feladat- és hatásköre nem ugyanaz, mint a települési önkormányzatoké, így kettős közigazgatás nem jöhet létre. A helyi kisebbségi önkormányzat saját hatáskörében – a települési önkormányzat rendeletében foglalt keretek között – dönt a törvény által ráruházott kérdésekben. A kisebbségi önkormányzat legerősebb jogosítványa, hogy a törvényben megnevezett kisebbség-specifikus területen (kollektív nyelvhasználat, helyi közoktatás, helyi média, helyi kultúra, helyi hagyományápolás) a helyi kisebbségi önkormányzatnak egyetértési joga van. Ugyanez vonatkozik a helyi kisebbségi intézmények vezetőinek kinevezésére is. Helyi kisebbségi önkormányzat hiányában ki kell kérni az adott kisebbség helyi szószólójának (a helyhatósági választáson egy adott kisebbség legtöbb szavazatot kapott jelöltje), ha nincs, akkor a helyi kisebbségi egyesületnek a véleményét.

A települési önkormányzat által létrehozott polgármesteri hivatal köteles a helyi kisebbségi önkormányzatok munkáját segíteni.

Az országos kisebbségi önkormányzatot – kisebbségeként egyet – a törvény eljárási szabályai szerint az ügynevezett elektorok, vagyis olyan küldöttek választják meg maguk közül, akiket már ezt megelőzően kisebbségi települési önkormányzati, helyi kisebbségi önkormányzati képviselőknek választottak meg a legutolsó helyhatósági választásokon.

Az önkormányzati testületet megválasztó elektori testület tagjai még a szószólok és a helyi elektori gyűléseken, a fenti delegátusok hiánya miatt közvetlenül megválasztott elektorok is. A törvényalkotók célja az volt ezzel a választási rendszerrel, hogy a szórt települési szerkezet ellenére az ország egész kisebbségi lakosságát reprezentálja az országos önkormányzatot megválasztó elektori gyűlés.

Az országos kisebbségi önkormányzat feladat- és hatásköre mindenekelőtt az adott kisebbség érdekképviselése és kulturális autonómiája, azaz oktatási és művelődési öngazgatásának megteremtése érdekében lett meghatározva. Az országos és a helyi kisebbségi önkormányzatok között nincs hierarchikus viszony. Az országos önkormányzat önállóan dönt saját ügyeiben, a kisebbségi oktatás törzsanyagának kialakításában (a felsőoktatás kivételével) egyetértési joga van az egyéb, a kisebbségek helyzetét érintő bármely kérdésben a tájékoztatáskérés, a javaslattétel, az intézkedéskérés, a véleményezés és a közreműködés joga illeti meg. Az országos önkormányzat képviseli az adott kisebbséget az állammal szemben.

A hazai kisebbségek alapvető meghatározó jegye a nyelv. *A kisebbségek művelődési és oktatási öngazgatása* c. fejezetben a törvény tételesen felsorolja a kisebbségek által használt nyelveket, a cigánység esetében mind a romanit, mind pedig a beást említi. A törvény a kisebbségek művelődési és oktatási kérdéseivel kapcsolatosan csak a legfontosabb szabályokat tartalmazza. A végrehajtásban az érintetteket emellett a közoktatásra és a felsőoktatásra vonatkozó más jogszabályok rendelkezései igazítják el a részletekben. A kisebbségi törvény 43. § (2) bekezdése lehetővé teszi, hogy a kisebbséghez tartozó gyermekek anyanyelvű vagy anyanyelvi oktatásban részesüljenek. A megengedő szabály ugyanakkor kötelező érvényű, ha ugyanahhoz a kisebbséghez tartozónak valló nyolc tanuló szülője ezt kéri. A rendelkezés garanciális tartalma az, hogy a felmerülő többletköltségek semmilyen körülmények között sem terhelhetik a tanulók szüleit. Fontos alapelv a törvényben az is, hogy a közoktatási rendszerben biztosítani kell a kisebbségi népismeretet. A kisebbséghez tartozók részt vehetnek a kisebbségek nyelvén oktató anyaországi intézmények képzésében, az állam támogatja az anyaországi oktatók vendégtanári alkalmazását, a cigány kisebbség iskolázottsági hátrányainak csökkentése érdekében sajátos oktatási feltételek teremthetők, a kisebbségi önkormányzat átvehet oktatási intézményt, ha biztosítani tudja a korábbi színvonalat, az átvétellel az állami támogatás nem csökkenhet.

A művelődési jogok területén az állam támogatja a kisebbségek közművelődési tevékenységét, könyvtárak, közgyűjtemények művelődési központok létesítését és fenntartását, kisebbségi könyvek és periodikák megjelentetését.

A nyelvhasználat joga a törvényszövegben több helyütt, de külön fejezetben is kifejtésre kerül. A közélet és a politika minden területén az országgyűlésben, a helyi önkormányzatok ülésein a kisebbséghez tartozók használhatják anyanyelvüket, a törvények és a közérdekű közlemények a kisebbségek anyanyelvén is megjelennek, a helyi önkormányzatok jegyzőkönyveit a magyar mellett az adott kisebbség nyelvén is vezethetik, a települési önkormányzatok kötelessége a rendeletek, nyomtatványok kisebbségi nyelvű megjelenítése, helységek, utcanevek, intézmények kisebbségi nyelven is történő feltüntetése. Az anyanyelvhasználat joga az igazságszolgáltatás területén is biztosítva van. A szabad névadás és anyanyelvi feltüntetéshez való jog megilleti a kisebbséghez tartozó személyt. A törvény a kisebbségi közösségek nyelve megóvásának erőteljes szándékát mutatja.

A törvény fontosságának megfelelően külön fejezetben tárgyalja a kisebbségek pénzügyi támogatásának ügyét, de erre a zárórendelkezésekben is kitér. Ezek szerint a központi költségvetés kiegészítő normatív támogatást nyújt a kisebbségi óvodai neveléshez, illetve az anyanyelvű (anyanyelvi) iskolai oktatáshoz; biztosítja a kisebbségi önkormányzat-

ok működését közvetlenül, illetve a települési önkormányzatok költségvetésén keresztül, támogatja, de nem teljes körűen a kisebbségi társadalmi szervezeteket, az állam az országos önkormányzatokat egyszeri vagyontutásban részesíti, illetve két költségvetési évben keretet biztosít az országos önkormányzatok elhelyezésére és a helyi önkormányzatok elhelyezésével kapcsolatos kiadások kompenzálására, létrehozva a kisebbségi önkormányzatok és civil szervezetek projektjeit finanszírozó alapot. Összességében az állam garantálja a kisebbségi közélet és intézményrendszer működéséhez szükséges minimális pénzügyi eszközöket.

Általánosságban elmondható, hogy a törvény megszületésének idején, de mind a mai napig európai mércével is mérve előremutató módon kezelte a honos kisebbségek ügyét. Elérte azt, hogy a preambulumban megfogalmazott jogelveket megfelelő módon konkretizálja a törvénycikkekben. Nincs lehetőségünk arra, hogy a továbbiakban kimerítően elemezzük a kisebbségi törvény hozadékát, noha tudatában vagyunk annak az arany szabálynak, hogy minden törvény annyit ér, amennyi a gyakorlatban megvalósul belőle. A törvény általános értékelésekor egy pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy mikor és milyen körülmények között született. Három évvel a rendszerváltozás után, egy idegen megszállás alól épp felszabadult, a demokratikus átalakulás folyamatában küszködő, poszt szocialista országban. Egy olyan gazdag és szilárd, évszázados demokratikus hagyományokkal rendelkező államban, mint amilyen például Nagy-Britannia, nem volt szükség sem kisebbségi törvényre, sem állami támogatásra ahhoz, hogy a szinte holttá vált walesi nyelvet revitalizálják. Magyarországon, ahol ötven éven át minden állampolgári kezdeményezés tilalmas, de legalábbis gyanús volt, ahol romokban hevert a hajdani civil társadalom, és ahol a gazdasági teljesítmény és az anyagi jólét a korábbi szint alá esett vissza, állami pénzügyi garanciák nélkül semmi sem lett volna elérhető. A törvény szerkezetéből hiányzó elegancia, az ismétlések, például az alkotmány 68. §-ának beemelése a rossz tapasztalatok miatt a kisebbségek állam iránti bizalmatlanságának leképződései. A bizalmatlanság nem volt teljesen alaptalan, hiszen az ismételt ígérek ellenére mostanáig sem valósult meg a kisebbségek országgyűlési képviselője, a más törvényekre való utalás kétségessé tette az ígérek beváltását. Azt azonban nyugodt szívvel kijelenthetjük, hogy a törvénynek és az 1994-ben, illetve 1995-ben lefolytatott kisebbségi választásoknak köszönhetően létrejött egy teljességgel új, működőképes intézményrendszer, a kisebbségi önkormányzatiság. Az önkormányzati rendszer az identitás megőrzése mellett több ezer kisebbségi honfitársunk számára jelentette a közélet demokratikus iskoláját, az állampolgári öntudat, a civil kurázi elsajátításának terepét is. A kisebbségek ezzel is hozzájárultak hazánk demokratikus intézményrendszerének továbbfejlesztéséhez, a jogállamiság megszilárdításához, a toleráns és egyben öntudatos és kezdeményező közszellem kialakításához. Az elmúlt tíz év gyakorlata is azt igazolja, hogy a törvény alapjaiban jó, ezért az említett strukturális hibákon, redundáns elemeken kívül csak a félreértést okozó, a túlhaladott vagy a feltétlenül változtatást igénylő részeket kell módosítani. Elsősorban a kisebbségi választások szabályainak felülvizsgálata és törvényi szabályozása szükséges. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy az önkormányzatiság az anyanyelv tekintetében számottevő diszfunkcióval is járt, a törvényi garanciák ellenére nemhogy nem erősödött az anyanyelv használata a közigazgatásban, hanem egyre általánosabbá vált a magyar nyelv térnyerése. Kedvező irányba mutat ugyanakkor a kisebbségi kulturális autonómia kibontakozása. Mindez azt igazolja, hogy nem elég a jó törvény, élnünk is kell a jogszabályok nyújtotta szabadsággal. Eljött az idő, hogy mindannyian felismerjük: a szabadság nem pusztán várakozás a beköszönő jobb jövőre, amelyből majd kedvünkre választhatunk: a szabadság egy csodálatos nyersanyag, melyet akarunk formázhat az általunk elképzelt legegyszerűbb alakká.

Tarrósy István

**Régiók, kisebbségek és oktatás
egy kelet-afrikai példán keresztül:
Tanzánia tegnap és ma. És holnap?**

**An East-African Example of Regions, Minorities
and Education: Tanzania Yesterday and Today.
But What about Tomorrow?**

Tanzania, this young African state is at crossroads: will this multinational country be able to continue the reforms, which thus could indeed have a positive impact on people's lives? In order to achieve this, certainly more political resolve and social activity would be needed than what has been present so far.

Bevezetés

A dolgozat célkitűzése, hogy esettanulmány formájában mutassa be a Tanzániai Egyesült Köztársaságban élő kisebbségek regionális eloszlását, áttekintve a nemzetiségi státuszuk fontosságát és a mai tanzániai szövetségi kormány kisebbségpolitikáját. Külön fejezet foglalkozik az Ujamaa¹ szocializmussal és annak következményeivel, valamint a demokratizálódó kelet-afrikai ország és szomszédainak a regionális együttműködést célzó elképzelésével, érintve a migráció kérdéskörét is. Az oktatási intézményhálózat és az oktatási szektorban jelentkező kihívások témái részletes kifejtést igényelnek, figyelembe véve azt a lesújtó tény, amely szerint Afrika egészét vizsgálva Tanzánia rendelkezik az egyik legalacsonyabb középfokú beiskolázottsági rátával, amely 2000-ben nem haladta meg a 6 százalékot. Az OECD/AfDB 2002-es African Economic Outlook Tanzániáról szóló tanulmánya szerint ugyancsak 2000-ben a nettó alapfokú beiskolázottsági ráta csupán 57% közeli volt.² A *CIA The World Factbook 2001* definíciója szerint írástudónak az számít Tanzániában, aki 15. életévét betöltötte, és képes olvasni és írni szuahéliül³ vagy angolul, vagy arabul (ez utóbbit

¹ Szuahéli szó, jelentése: család, fivéri viszony, barátság, átvitt értelemben testvériség. A Julius Kambarege Nyerere elnök által bevezetett afrikai szocializmus szuahéli elnevezése.

² OECD Development Centre, African Development Bank: African Economic Outlook. 2002. Interneten: <http://www.econ.ox.ac.uk/CSAAdmin/conferences/2002-UPaGiSSA/papers/Kauffman-CSAE2002.pdf>

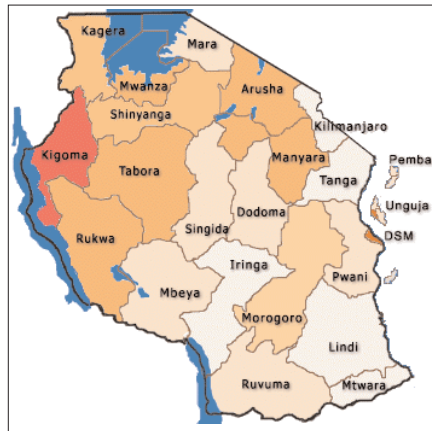
³ A szuahéli a bantu nyelvek közé tartozik, a legnagyobb afrikai nyelvcsalád, a Nigerkongó tagjaként. Összesen több mint 40 millióan beszélik, elsősorban Kelet-Afrika országaiban, így Tanzániában, Kenyában, Ugandában. Morfológiailag az ún. „ragasztó” (agglutináló) nyelvek közé sorolhatjuk, a törökkel, a finnrel, a japánnal és a magyarral együtt. A szuahéli jelentős mértékben átvett idegen szavakat, elsősorban az arab és az angol nyelvekből. Számos esetben megfigyelhető, hogy az eredeti angol vagy arab szó egy „i” hozzáadásával, valamint némileg különböző írással lett „szuahéliasítva”. További információért ld. Crystal David: *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris Kiadó. 1998. 395–398.

a muzulmán Zanzibáron beszélnek, az első kettő pedig az ország hivatalos nyelvei). Ennek megfelelően egy 1995-ben készült becslés szerint a teljes populáció 67,8%-a minősül írástudónak. A férfiak 20,6%-a, a nők 43,2%-a írástudatlan. Mindezen adatok alapján különösen fontos végiggondolni, hogy milyen oktatási hálózat szükséges ahhoz, hogy a tanzániai fejlődés garantált lehessen. Az elemzés során a kisebbségek helyzetéről is szó esik, különösen annak fényében, amiről a 2000 áprilisában megtartott dakari világoktatási fórumon az UNESCO akcióterv formájában döntést hozott. Ahogyan Macuura Koicsiro főigazgató aszszony fogalmaz, a célkitűzések különösen időszerűek és fontosak, mert arra köteleznek például, hogy „2015-re szavatoljuk minden gyerek – különösen a kislányok, a hátrányos helyzetűek és az etnikai kisebbségekben élők – számára a jó színvonalú, átfogó, ingyenes és kötelező oktatás lehetőségét. ... [vagy, hogy] 50 százalékkal csökkentjük a felnőttek írástudatlanságát, különösen ami a nőket illeti, és minden felnőtt számára egyenlő alapon tegyük elérhetővé az alapképzés és a folyamatos továbbképzés lehetőségét.”⁴

Tanzániai régiók – tanzániai kisebbségek

1. ábra Tanzánia és szomszédjai
 Forrás: Microsoft Encarta 98 Encyclopedia

2. ábra Tanzánia regionális szerkezete
 Forrás: www.tanzania.go.tz/census/map1.htm

⁴ Koicsiro, Macuura: A megszegett ígért. *Magyar Hírlap*. 2002. december 28., 23.

A szövetségi köztársaság, amely 945 087 négyzetkilométerével a kelet-afrikai térség legnagyobb kiterjedésű országa, a világ legnagyobb mértékben eladósodott országainak egyike, ún. „HIPC-ország” (Heavily Indebted Poor Country). Fővárosa, az adminisztráció központja, a kontinens belsejében fekvő Dodoma, amely mellett továbbra is meghatározó jelentőségű a letűnt gyarmati idők központja, a mai Tanzánia lüktető gazdasági centruma, az Indiai-óceán partján fekvő Dar es Salaam, a „Béke kikötője”. Az ország lakosainak száma a legutóbbi népszámlálási összesítés szerint 2002-ben meghaladta a 34,5 milliót, évi kb. 2,2 százalékos létszámgyarapodás mellett. Egy 2000-es felmérés szerint az egy főre jutó bruttó hazai össztermék 710 USD, a Világbank 2003-as adatai alapján az egy főre eső éves jövedelem 277 USD. A GDP szektoronkénti összetétele a következő egy ezt megelőző 1998-as becslés alapján: mezőgazdaság 49%, ipar 17%, szolgáltatások 34%. A mezőgazdaság foglalkoztatja a legtöbb munkavállalót, főként a kávé, gyapot, tea, kesudió és dohány termesztésével összefüggő területeken. A mezőgazdaság mellett további fontos szolgáltató szektort jelent a turizmus és a telekommunikáció. Az iparban a bányászat vezet.

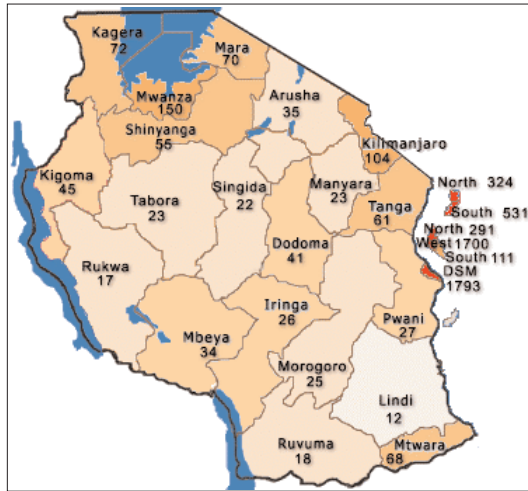
Tanzánia nemzeti parkjai, flórája és faunája, történelmi és régészeti lelőhelyei a világ minden szegletéből évről-évre sok turistát vonzanak. Természeti kincsei közül jelentős az arany, a gyémánt, a vanádium tartalmú, kék vagy lila színű tanzanit és más ékkövek, továbbá a földgáz, vasérc, kőszén, kősó.

2000-ben az ország becstült külső adósságállománya mintegy 6,8 milliárd USD, 2001-ben 7,5 milliárd USD volt. A társadalom közel fele él az európai gondolkodó számára ismeretlen „szegénységi küszöb” alatt. A születéskor várható élettartam férfiaknál 46, nőknél 49 év.

A Tanzániai Egyesült Köztársaság (United Republic of Tanzania) 1964-ben jött létre, a már 1961 és 1963 során függetlenségét kivívó Tanganyika és Zanzibár egyesülésével, Julius Nyerere,⁵ a nagy „tanítómester” (szuahéli nevén: Mwalimu) vezetésével. Az 1840-es években felbukkanó német misszionáriusok és a híres brit felfedező David Livingstone után, az európai terjeszkedés egyik célpontját képező Tanzánia először a németeket üdvözölhette hosszabb ideig a kontinensen elterülő Tanganyikában, majd miután az I. világháború a szövetségesek győzelmét hozta, a terület brit gyámság alá került. Zanzibár – mai nevét a perzsáktól kapta; szuahéliül Unguja – szigetét is elsőként a németek kerítették befolyásuk alá, rövid időn belül, a XIX. század utolsó éveiben azonban Brit Protektorátus alakult a „szegfűszeg hazájában”, amely egészen a függetlenségig irányította a sziget sorsát.

⁵ Julius Kambarege Nyerere (1922–1999) a volt tanganyikai Butiama faluban született, Nyerere Burito törzsfőnök 18. feleségének fiaként. Mind hazájában, mind külföldön a „Tanítómester”-ként aposztrofált államférfi Tanzánia első elnöke (1964 és 1985 között), a pánafrikanizmus, az afrikai szolidaritás és a kelet-afrikai regionális együttműködés híve volt. Az Edinburghi Egyetemen folytatott tanulmányok után 1952-től életét hazája függetlenségének és felemelkedésének szentelte. Nelson Mandela egyik közeli barátja, az UNESCO Literacy Award díjazottja volt. Hivatali teendői mellett szakított elegendő időt arra is, hogy az általa oly becsesnek vélt szuahéli nyelvre (amelyet maga is csak 12 éves korában kezdett el tanulni!) lefordítson pár Shakespeare művet, a Julius Caesar-t és a Vencei kalmár-t. 77 éves korában egy londoni kórházban halt meg leukémiában. (Forrás: A History of Education: Selected Moments of the 20th Century című anyag vonatkozó fejezete. Szerkesztő: Daniel Schugurensky, University of Toronto. Internet honlap címe: http://fcis.oise.utoronto.ca/~daniel_schugurensky/assignment1/1999nyerere.html)

A köztársaság 25 régiójában a népességeloszlás komoly aránytalanságokat mutat. Ez nem csoda, hiszen az urbanizáció és a megélhetési lehetőségek természetesen meghatározó tényezők a letelepedésben. Fontos továbbá, hogy az ősi afrikai kulturális viszonyok, különösképpen a törzsi összetartozás és a kisebb falvakban meghonosított együttélés a mai napig mérvadóak a családalapítás és az életér kialakítása során. A regionális népességeloszlást jól mutatja be az alábbi, a 2002-es népszámlálás során összegyűjtött adatok alapján megrajzolt 3. számú térkép.

3. ábra Népsűrűség régióként (fő/km²)
 Forrás: www.tanzania.go.tz/census/map2.htm

Az ábrán pontosan látszik, hogy a lakosság főként a volt főváros közeli régióban (1793 fő/ km²) és Zanzibár szigetének „Urban West” részén (1700 fő/ km²) koncentrálódik. A felmérés szerint jelenleg Zanzibáron összesen közel 1 millióan, a fennmaradó több mint 33,5 milliónyi lakosból a kontinensen Dar es Salaam-ban pedig több mint 2,5 millióan élnek. Zanzibár és Pemba szigeteinek további körzetei, valamint a Viktória-tó legjelentősebb kikötővárosa, Mwanza környéki régió, a Kilimandzsáró és a szuahéli tengerpart meghatározó Tanga régiói, továbbá a Mozambikkal határos Mtwara régió szintén – elsősorban a termőtalaj és a földből kinyerhető ásványi kincsek, valamint az idegenforgalom és kereskedelem biztosította könnyebb megélhetés miatt – viszonylag sűrűn lakott területek. A kontinens belsejében, az Unyamvézi-fennsíkon, a Masai-sztyeppén, a Serengeti-fennsíkon elterülő „magasföld füves térségein nomád pásztorkodás folyik (szarvasmarhatartás)”⁶, amely létszámában sok, a sűrűséget tekintve azonban kisebb népcsoportoknak járul hozzá a mindennapi betevő előteremtéséhez.

A lakosság összetételét megvizsgálva kimutatható, hogy főként bantu nyelveket beszélő fekete-afrikai törzsek és csoportok alkotják Tanzániát. A közel 120 csoportosulás közül a leg-

⁶ Mari László (országleírások): *A Világ országai*. Budapest, AGÁT Kft. TOP-OGRAF Térképészeti Iroda. 2000. 185.

nagyobb etnikai közösséget a szukumák és a nyamvézik alkotják, külön-külön nagyjából az ország lakosságának egyötödét kitevő létszámaikkal. További jelentős számban élnek a haja, a ngonde, a chagga, a gogo, a ha, a hehe, a nyakjusza, a nyika, a ngoni, a jao és a maszaj kisebbségi csoportok. A lakosság soraiban fellelhetők még az indiai, a pakisztáni, az arab és az európai származásúak is, habár az utóbbiak tényleg csak elenyésző számban élnek, főként a nagyobb városokban, elsősorban a Dar es Salaam és a Kilimandzsáró régiókban. Az iszlám által dominált Zanzibáron zömében arabok élnek. A római katolikus vallás mellett, amely a tanzániai egyházakban közel 6 millió hívőt számlál, a lakosság egyharmada hagyományos törzsi vallásokat követ.⁷ A szigeten kívül az iszlám a kontinens másik harmadának nyújt lelki „táplálékot” és életmódbeli gyakorlatot. Később látni fogjuk, hogy e sajátos kulturális összetétel ismerete hozzájárulhat az oktatási rendszer és az oktatáspolitikai jobb megértéséhez.

Kulturális sokszínűség – nyelvi kihívások

Az etnikailag és kulturálisan sokszínű Tanzánia a kelet-afrikai térség „legszegényebb”, de politikai értelemben vett legstabilabb állama. Stabilitását köszönheti egyrészt annak a nemzetépítő politikának, amelyet Nyerere, valamint az ő nyomdokain haladva valamennyi tanzániai elnök folytatott. Nyerere időszaka természetesen az alapok lefektetése oldaláról jelentős, és a jelenkor törekvései szempontjából rövid elemzést igényel.

„A régió legelmaradottabb területe elsőként érte el függetlenné válását. A brit gyámság legutolsó szakaszában megkezdődött a dekolonizáció előkészítése.”⁸ A függetlenség elnyerésének folyamatában meghatározó jelentőségű volt a Tanganyikai Afrikai Nemzeti Unió (TANU – Tanganyika African National Union) 1954-es megalakulása, amely példaértékű nacionalista politikát folytatva támogatást nyújtott a környező országok hasonló indíttatású kezdeményezéseikhez. Nyerere elnöklétével a TANU mint Tanganyika első politikai pártja, zászlójjára tűzte a pánafrikanizmust, amely az afrikai öntudat és a fehér uralomtól való szabadulás gondolatát célozta erősíteni. Nyerere számára a függetlenség pánafrikai alapokon történő megvalósítása olyan fontos volt, hogy „1961-ben készen állt saját országa függetlenségének elodázására [is], csak azért, hogy Kenyával és Ugandával egy időben nyerje azt el, ezzel is erősítve a kelet-afrikai sorsközösség érzését.”⁹

A pánafrikanista gondolatokat egészítette ki az *Ujamaa* szocialista irányvonal, amely csoportszolidaritáson nyugvó, az ősi afrikai kulturális értékrendszeren alapuló új eszmerendszert hirdetett. Jan Blommaert írásából kiderül, hogy Julius Nyerere folyamatosan hangoztatta azt az érvet, miszerint a prekoloniális afrikaiak olyan szoros, a szolidaritás mint kohéziós erő által vezérelt közösségekben éltek, amelyekben mind a gazdagság, mind a szegénység felett a közösség valamennyi tagja osztozott, még hozzá a mindennapokat domináló, mélyen demokratikus döntések eredményeként.¹⁰ Ez a fajta gondolko-

⁷ United Republic of Tanzania. Population címszó. Microsoft Encarta 98 Encyclopedia. Microsoft Corporation. 1993–1997.

⁸ Benkes Mihály: Afrika. In: Diószegi István, Harsányi Iván & Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. III. kötet. Budapest, 2001. Korona Kiadó. 243.

⁹ Búr, 2002: 316.

¹⁰ Jan Blommaert professzor 1997-es *State Ideology and Language: the politics of Swahili in Tanzania* című tanulmánya összefüggéseiben világítja meg az afrikai politikai ideológiák jelentőségét a függetlenségüket elnyert afrikai államok életében. Az írás az Ujamaa és a szuahéli nyelv szerepét elemzi a nemzetépítési folyamat kapcsán, részletesen

dás, amelyre „jellemző a humanista perspektíva, a közösségi konszenzus és harmónia becsülete, az anyagi és a szellemi világ szintézise”¹¹ évezredek óta az afrikai népeket körülölelő szellemiség részét képezte, egy olyan kulturális dimenziót, amelyből könnyedén táplálkozhatott az új állami ideológia.

Nyerere az *Arushai Nyilatkozatban*,¹² a Tanzániai Egyesült Köztársaság deklarálása utáni harmadik évben, 1967-ben, az Ujamaa-t a konzolidáció és a nemzeti építkezés kulcselemeként jelölte meg. A „Testvériség” ideológia alapjául azt az említett közös afrikai értékrendszert tekintette, amely a hangsúlyt az alapvető egyenlőség, szabadság és egység hármasságára fektette. A nyilatkozat alapján létrejött egy új fogalom, az „Ujamaa falu” koncepciója, amelyet – fogalmaz Nyerere – „szocialista szervezetként azzal a céllal hoznak létre az emberek, hogy a benne élők és dolgozók maguk irányítsák azt. Ezeket a falvakat nem lehet kívülről létrehozni ... emberek egy csoportjának kell elhatároznia, hogy elindítanak egy Ujamaa falvat azért, mert megértették, hogy csak ezzel a módszerrel élhetnek és fejlődhetnek méltóságteljesen és szabadon, maximálisan élvezve együttműködésük gyümölcsét.” Annak ellenére, hogy az Ujamaa az 1980-as évekre gazdasági értelemben teljesen összeomlott, „az afrikai szocializmus ... napjainkra sem veszítette el ideológiai vonzerejét olyan mértékben, mint az ún. „reális szocializmus” a volt szovjet tömb országokban.”¹³

Ha a kontinensek számára versenyt írnának ki azzal kapcsolatban, hogy melyikükön beszélnek a legtöbb nyelvet, egyértelműen Afrika nyerne. Egy 1999-es kimutatás szerint csak Tanzániában 113 nyelvet beszél a lakosság (ld. 4. ábra).

Az ország két hivatalos nyelve közül az angolt több mint 1,5 millióan beszélik, a szuahéli pedig igazi közvetítő nyelvként funkcionál. Sean Scheiderer „Triglosszia Tanzániában” című írásából kiderül, hogy standard nyelvként egyidejűleg több nyelvváltozat szolgál a társadalom tagjainak a kommunikáció során gondolataik kifejezésére. A „kétszeresen átfedő diglossziának” is nevezett nyelvi helyzet alapjául szolgál maga a diglosszia, amely David Crystal magyarázata alapján olyan helyzet, „amelyben két egymástól jelentősen eltérő, meghatározott társadalmi funkciókat betöltő nyelvváltozat [közül] ... az egyik ... változatot (illetve annak több helyi változatát) a hétköznapi beszédhelyzetekben, a másikat pedig speciális célokra, főleg formális beszédhelyzetekben és írásban használják. ... az előbbire mint „közönséges” (K), az utóbbira pedig mint „emelkedett” (E) változat utalunk.”¹⁴ A tanzániai helyzet ennél kicsit bonyolultabb, ugyanis az angol és a szuahéli mellett megjelenik legalább egy ún. „vernakuláris” (tehát összesen minimum három nyelvet), amely álta-

bemutatva azt a szocialista nyelvpolitikát, amely a szuahélit nemzetegységesítő erővel ruházta fel. Részletesen ld. Blommaert, Jan: *State Ideology and Language: the politics of Swahili in Tanzania*. Licca Papers Nr. 3. Duisburg, 1997. Gerhard-Mercator University. Interneten: http://africana.rug.ac.be/texts/research-publications/publications_on-line/Swahili_in_Tanzania.htm

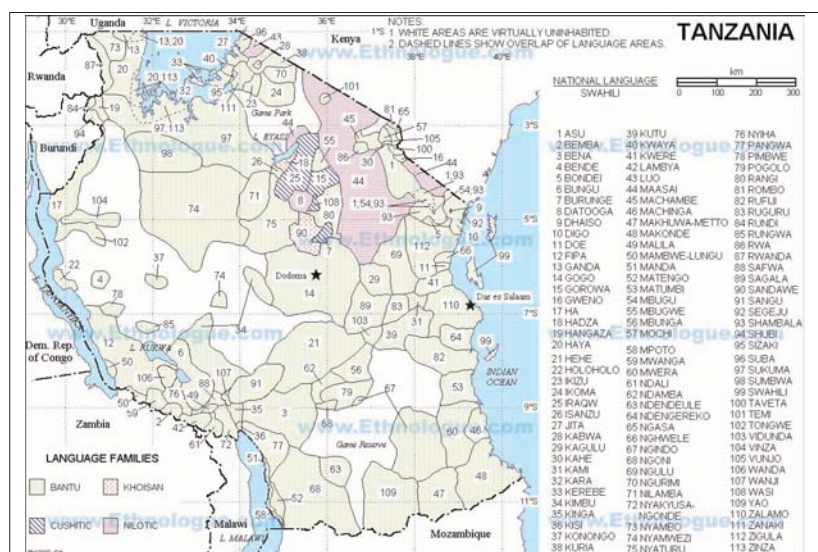
¹¹ Young, Crawford: *Politika Afrikában*. In: Almond, Gabriel A. & Powell, G. Bingham: *Összehasonlító politológia*. Budapest, 1996. Osiris Kiadó. 697.

¹² Eredeti cím: The Arusha Declaration. A Declaration Outlining Tanzania's Policy on Socialism and Self-Reliance. Julius Kambarege Nyerere *Freedom and Development* című könyvét, amely számos vonatkozó utalást és elemzést tartalmaz, az Oxford University Press 1973-ban jelentette meg újranyomott kiadásban.

¹³ Búr, 2002: 297.

¹⁴ Crystal, 1998: 62.

lában az alsó társadalmi osztályokba tartozó nem standard angol nyelvváltozatra utal. Aho-
gyan az aktuális interakció és helyzet megkívánja, valamint a társadalmi normák diktálják,
írja Scheiderer, a beszélő egyik kódrendszerrel a másikra, azaz egyik változatról a másikra
váltva fejezi ki magát. „A tanzániai gyermekek egy vernakulárist otthonaikban sajátítanak
el ... a szuahélit általános iskolában tanulják, amely mint a tanítás nyelve az E változat irá-
nyába mutat, amíg a játszótéren és otthon használt vernakuláris K-nak minősül. ... E két
nyelv klasszikus diglossziát mutat, ugyanis a szuahéli és valamennyi tanzániai vernaku-
láris a bantu nyelvek családjába tartoznak.”¹⁵ A kis létszámú középiskolákban és egyete-
meken a regionálisan egyedi vernakulárisok használata lehetetlen. A szuahéli ebben a kö-
zegben átminősül K változattá, míg a „siker kulcsának” aposztrofált angol nyelv lesz az új
E. A két nyelv pedig ún. kiterjesztett diglossziát húz meg annak fényében, hogy a szuahéli
és az angol nyelvek nem állnak közeli rokonságban egymással. Tanzánia egészét tekintve
elmondható tehát, hogy „a szuahéli a nemzeti szinten jelenti a kulturális és kommunikáci-
ós közlekedő nyelvet, valamint az angol hivatalos, üzleti, kereskedelmi és jogi kontextusokban
és interakciókban, valamint a felsőoktatásban használják. A vernakulárisok kizárólag helyi
szinten használatosak, de ezeken a szinteken szinte mindenfajta beszélgetés alkalmával,
állandóan.”¹⁶ A képet még bonyolultabbá teszi, hogy további eltérések fedezhetők fel a rend-
szerben a regionális eloszlás tükrében, azaz a városi és a rurális környezet függvényében.

4. ábra Tanzánia nyelvi sokszínűsége

Forrás: SIL 1999

Crystal felhívja továbbá a figyelmet arra is, hogy a „diglossziára épülő nyelvi szituációk
elvesztik stabilitásukat az egyedüli standard nyelv érdekében indított nagyszabású moz-

¹⁵ Scheiderer, Sean: *Triglossia in Tanzania*. 1999. Internet honlap címe: <http://home.columbus.rr.com/sciences/tanzania.htm>

¹⁶ Uo.

galmak hatására – mint amilyenekkel a politikai egyesülést, nemzeti identitást vagy irodalmi reformot hirdető programokban találkozhatunk.¹⁷ Tanzánia esetében ez a következőt takarja: a nemzetépítés folyamatában a szuahéli nyelv kimagaslóan fontos szerepet játszott, valójában, „nemzeti építkezés és az Ujamaa terjesztése kéz a kézben jártak,¹⁸ és a „felhasználó-barát” politikai ideológia a születőben lévő új nemzet közvetítő médiumaként a szuahéli nyelvet definiálta. Ma a nyelvi szituáció a fentiekben leírtak alapján egyértelmű és stabil. A nyelvváltozatok ilyen formán megvalósuló egymás mellett élése alátámasztja az etnikai csoportok békés egymás mellett élését, ezáltal elősegítve az ország politikai stabilitását. A nemzeti identitás erősítését célozza a széles körben használt „nemzeti nyelv”, az etnikai hovatartozás jelentőségét pedig a saját etnikum keretein belül használt törzsi nyelv növeli. „Sok [afrikai] országban a legkisebb közös többszörös elveként még ma is az egykori gyarmatosító nyelvét használják hivatalos nyelvként ... ezen nyelvek belső kohéziós ereje azonban gyenge.”¹⁹ A kohéziós erő növelése pedig elengedhetetlen egy multietnikumú, nemzeti identitását kereső, új nemzeti identitást definiáló ország életében. Ebből a szempontból is vizsgálándók az oktatási politikák és maga az oktatási rendszer kérdéskörei.

Oktatás, a fejlődés záloga

Eredeti foglalkozását tekintve, Nyerere elnök tanáremberként központi szerepet tulajdonított az oktatásnak a „forradalmi átmenet” során. Szuahéli nyelven a következőket nyilatkozta erről: „*Maendeleo maana yake ni maendeleo ya watu*, azaz a fejlődés jelentése valójában az emberek fejlődése.”²⁰ Az 1960-as évek vége óta ez a szemlélet nem változott, inkább erősödött. A jelenlegi tanzániai kormány hivatalos honlapján az oktatás címszó alatt az olvasható, hogy a nemzeti fejlődés/fejlesztés alappillére a minőségi oktatás biztosítása. Az elmúlt évtizedek alatt azonban egy szempontból deklaráltan megváltozott a politika, mégpedig atekintetben, hogy az állam inkább facilitátori szerep betöltésére vállalkozik, szemben az állampárti időszak mindent meghatározó központi állami funkcióival. Ez azért is lényeges, mert a „települési önállóság megteremtése,”²¹ annak biztosítása, hogy „a lakosságnak több beleszólása legyen saját ügyei intézésébe”²² mind a helyi társadalom, mind a nemzeti lét jövőjének tekintetében elengedhetetlen. Ezt igyekszik alátámasztani az 1995-ben elindított oktatáspolitikai reform is, amely a jelen kor globális és speciális helyi kihívásait figyelembe véve széles körben vonja be az oktatási rendszerbe a lakosságot, nemcsak a gyermekek kötelező alapfokú iskolázottsága érdekében, hanem a felnőttek írástudatlansági szintjének csökkentését is szem előtt tartva. Az 1998-ban elfogadott, a helyi és központi kormányzás reformjáról szóló törvény pontosan a helyi iskolai testületeknek delegálta a felelősséget és jogosítványokat az oktatás megszervezését illetően,²²

¹⁷ Crystal, 1998: 62–63.

¹⁸ Blommaert, 1997.

¹⁹ Búr, 2002: 303.

²⁰ Blommaert, 1997.

²¹ Forray R. Katalin: A régió és a migráció szociológiai összefüggései. In: Forray R. Katalin & Kozma Tamás (szerk.): *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992. 26.

²² Erről bővebben a kormány vonatkozó honlapjai és a honlapokon található további linkeken keresztül elérhető anyagok szólnak. Internet honlap címe: <http://www.tanzania.go.tz/educationf.html>

nagy figyelmet fordítva a helyi közösségek irányából érkező igényre, miszerint saját maguk tudják a legjobban, hogy erőforrásaik függvényében – amelyek növeléséhez mind a kormány, mind a külföldi donorok segítséget nyújtanak – hogyan kell és lehet iskolákat fenntartani és a számos esetben zárt településeken az oktatást mindenki számára biztosítani. Maga a szektor egyébként gyengén ellátott, és valójában a nemzetközi segélyek nélkül a nemzeti források nem lennének elegendők fejlesztésére.

A Nyerere-korszak lezárultával, 1985-ben Ali Hassan Mwinyit, Zanzibár akkori elnökét, Nyerere helyettesét választották meg elnöknek. Mwinyi súlyos állapotokat örökölt meg a „nemzet atyjától”, és első lépései között a gazdasági válságból való kilábalás csodaszerét kellett megtalálnia. Ahogyan a Világbank Tanzániai Csoportja rövid országértékeléséből kiderül, szinte azonnal, 1986-tól a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank támogatásával széles körű konszolidációs programot, az ún. Gazdasági Fellendülés Programját (Economic Recovery Program) indította útjára, amelyet 1989-ben egy újabb, a Gazdasági és Szociális Akcióprogram (Economic and Social Action Program) követett. A két program keretében a Mwinyi-kormány fokozatosan felszámolta az állami gazdaságirányítást, és teret engedett a magánszektor expanziójának. Liberalizálta a kereskedelmet, és eltörölte a legtöbb állami monopóliumot. Az infrastruktúra területén prioritásként utak, vasutak és kikötők építését és felújítását jelölte meg. Mindezek eredményeként a tanzániai gazdaság évi 4%-os gyarapodást mutatott fel 1986 és 1996 között. A makroökonómiai mutatók romlása a Benjamin William Mkapa elnök vezette új kormány első ciklusának elején indult meg. Ennek elsődleges okaként a gazdaságpolitika és a gazdaság irányításában, menedzsmentjében felbukkanó korrupció nevezhető meg.²³

Mwinyi elnökségéhez kapcsolódóan a gazdasági reformok mellett fontos megemlíteni a többpártrendszer irányában tett lényeges erőfeszítéseket is. Az 1967-ben bevezetett egypártrendszer 25 éves uralma 1992-ben megszakadt, ugyanis Mwinyi elnök az Alkotmány módosításával elérte, hogy az addigi egyetlen, állampárt mellett megjelenjenek más politikai tömörülések, politikai pártok, ezáltal megindulhasson a pártok között a szavazatok megszerzéséért folytatott versengés. Ugyan a tényleges és számadatokkal szignifikánsan bizonyítható verseny még nem érhető tetten, mára a volt állampárton kívül további 12 hivatalosan bejegyzett párt tevékenykedik az országban.

Mwinyi politikai reformja eredményeként, az első igazi többpárti elnök- és parlamenti választásokra 1995-ben került sor. Az ezen győztes Benjamin Mkapa-t, a Forradalmi Állami Párt (CCM – Chama Cha Mapinduzi)²⁴ elnökét a legutolsó választásokon, 2000-ben elsőprő többséggel újraválasztották. Mkapa rövid időn belül megfordította a makrogazdasági mutatókat, ugyanis újabb megállapodásokat kötött a Tanzániát támogató nemzetközi pénzügyi szervezetekkel. Az 1997-es Befektetési Törvény elfogadásával a szövetségi parlament tágra nyitotta a kapukat a külföldi befektetők előtt. Számos további jogi és gazdasági rendelet meghozatalával Tanzánia egyre fokozódó mértékben bátorította a külföldi tőkebeáramlást, amelyhez az intézményi háttér megeremtése – például a Tanzániai Központi Bank megerősítése, a Dar es Salaam-i Tőzsde 1998-as beindítása – minden bizonnyal növekvő biztonságot és garanciát nyújt napjainkban.

A modern kori fejlődés egy következő garanciáját – az oktatás és a biztonságos gazdasági rendszerbe irányuló külföldi tőkebeáramlás mellett – annak, a pluralitást biztosító

²³ További részletes elemzéshez ld. The World Bank Group in Tanzania: Country Brief. The World Bank. 2002.

²⁴ A CCM az 1954-ben megalakult első tanganyikai párt, a TANU, és a volt Zanzibári Népköztársaság állampártja, az Afro-Shirazi Párt fúziójával 1977-ben jött létre.

politikai intézményrendszernek a megléte jelenti, amely a megfelelő jogosítványok birtokában, de a szükséges korlátok és lehetséges keretek ismerete és betartása mellett ad teret a hatalmi ágak egymástól független kiteljesedésének. A montesquieu-i klasszikus felosztás Tanzániában is érvényesül, bár a politikai elit legfelső szintjén lévő elnök jogköre bizonyos esetekben meglehetősen bizarr módon túlzottnak tűnhet, és európai fejlettszintre összeegyeztethetetlen a demokratikus intézmények közötti hatalommegosztás rendjével. A törvényhozói hatalmat a 274 tagú egykamarás *Bunge* (National Assembly) testesíti meg. A végrehajtó hatalom a szövetségi kormány kezében van, az igazságszolgáltatásért a Legfelsőbb Bíróság és a helyi bíróságok felelősek.

„Zanzibár szigete külön választ elnököt, aki egyben a sziget miniszterelnöke is, és [a tanzániai elnök helyettese]. ... A nemzeti parlament egyrészt a szövetségi köztársaság egészére nézve, másrészt a volt Tanganyika területére vonatkozóan hoz döntéseket. Zanzibár külön törvényhozással rendelkezik. Az 50 fős Zanzibári Képviselőház tagjait is öt évre, közvetlenül választják meg a tizennyolcadik életévüket betöltött, szavazásra jogosult választópolgárok. A szigeten is jelentős, 68 százalékot birtokol a CCM, szemben az ellenzék vezető pártjával, az Egyesült Polgári Fronttal (CUF – Civic United Front), amely 16 fővel, 32 százalékos jelenléttel került be a törvényhozássá.”²⁵

A mai Tanzánia etnikai villongásoktól mentes politikai stabilitását egyrészt az erőskezdő, jelentős hatalommal rendelkező elnök, másrészt az egyre szélesedő, legitím és törvényi szabályozással megerősített intézményrendszer együttesen adja. Afrikai általánosságban igaz, hogy „az egyszemélyi hatalmat az teszi sérülékennyé, hogy végső soron a személyeken és nem az intézményeken alapul.”²⁶ Ez Tanzánia esetében nem igaz, bár felmerül az elnök hatalmi túlsúlyának problematikája. Különös pikantériát ad ehhez az a helyi politikai kultúrát jellemző tény, hogy „az afrikai politikai filozófia ... úgy tekint a politikai vezetésre, mint ami egy közösség életerejét testesíti meg.”²⁷ Ebből következően az elnököt az emberek a nemzet őreként és atyjaként misztifikálják, és ezáltal a megválasztott „első” egyszemélyi hatalma valami plusz lelki támogatottsággal erősödik meg.

Maga a politikai kultúra, amely általában jellemezheti egyrészt az egyes társadalmi be rendezkedéseket, másrészt az egyént mint az adott társadalom tagját, fontos mutatója a társadalom alakulásának. A politikai kultúrát mint a politikai nézetek, magatartások, valamint a politikai élet intézményei, szereplői és folyamatai irányában tanúsított hozzáállások, attitűdök együttesét az egyén saját politikai szocializációja során sajátítja el.²⁸ Körösi András szerint, „az egyén szintjén a politikai beállítottság formálásában a politikai szocializáció különböző intézményei, a család, a kortárs csoport és más primer kö-

²⁵ Uo. 26.

²⁶ Jackson, H. Robert & Rosberg, Carl G.: *Personal Rule in Black Africa*. Berkeley, University of California Press: 1982. 17–19.

²⁷ Young, Crawford: *Politika Afrikában*. In: Almond, Gabriel A. & Powell, G. Bingham: *Összehasonlító politológia*. Budapest, 1996. Osiris Kiadó: 698.

²⁸ A politikai kultúra-politikai szocializáció-politikai kommunikáció további általános és ország-specifikus összefüggéseiről ld. Tarrósy István: *Politikai kommunikáció és kultúra Tanzániában és az Egyesült Királyságban*. In: Kunszt Márta & Laczkóné Tuka Ágnes (szerk.): *Politikatudományi válaszok a XXI. század kihívásaira*. VII. Politológus vándorgyűlés konferencia-kötet. Pécs, Pécsi Tudományegyetem. 2001. 347–353. és Tarrósy István: *A Tanzániai Szövetségi Köztársaság politikai rendszerének és politikai kultúrájának fejlődése a XX. század második felében*. *Köz-Politika*. 2002. novemberi szám. 25–29.

zösségek, az iskola, a munkahely és a politikai egyesületek, pártok szerepe meghatározó.²⁹ Ez Tanzániát tekintve sincs másként, csak a szocializációs ágensek köre és a körön belüli alá- és fölérendeltségek speciálisak. Az ősi afrikai törzsi kultúra részét képező kis, zártkörű közösségek, elsősorban családi és törzsi szinten a mai napig mérvadóak. Jelen-tős továbbá az iskola szerepe a politikai tudatosság kialakításában és a politikai tudat formálásában. Az oktatási rendszer Tanzániában azonban komoly gondokkal küzd, és az iskolarendszer fejlesztése, látható, létfontosságú nemzeti érdek.

A politikai rekrutációhoz sincs megfelelő meritési lehetőség. A felsőoktatási hálózat szegényes, még a gyengén és a populációt alacsony százalékban megmozgató középfokú oktatásnál is szűkebb keresztmetszetről ad tanúbizonyságot. Az ország első egyetemét, a jelenleg is legbefolyásosabb University of Dar es Salaam-ot 1961-ben hozták létre, a University of London kihelyezett főiskolájaként. Az 1970-ben függetlenné váló intézmény kiváló keretet biztosított a TANU által favorizált ideológiának, és mint a nemzet oktatásának fellegvára „stratégiai fegyverként szolgált a szegénység, a tudatlanság és a betegségek elleni harcban.”³⁰ Az intézmény falai között elérhető tudás igazából a politikai részvételre való ösztönzés természetes közegét biztosította a fiatalok számára, és számos tüntetés, politikai megmozdulás indult ki falai közül. A mai tanzániai felsőoktatásban működő nyolc egyetemen összesen kicsit több mint 20 000 hallgató tanul. A számadat önmagáért beszél, és mutatja, hogy tennie kell a mindenkori kormányzatnak annak érdekében, hogy biztosított legyen a jól és magas szinten képzett fiatalok folyamatos bevonása a hatalomgyakorlásba. A kérdés: érdeke-e a jelenlegi és egy ideig még valószínűsíthetően a hatalmat gyakorló elitnek, hogy szélesebbre nyissa a felsőoktatási szektort, azzal együtt, hogy az alap- és középfokú oktatásban részesülők számát nyomatékosan megemeli? Ha érdeke, ha nem, egy bizonyos: az ország felzárkózásának és jövőbeni fejlődésének egyik kulcsa a színvonalas, nemzetközi viszonylatban is helytálló felsőoktatási intézményhálózat keretein belül kiképzett, világot látott szakembergárda, ráadásul, származását tekintve afrikai, sőt, tanzániai afrikai. Ezek a fiatal generációk lesznek képesek arra, hogy Tanzániát összeköttetésben tartsák a világ többi részével, különösen a volt gyarmatosító hatalmakkal és a nemzetközi szervezetekkel, ahonnan jelentős segélyek és támogatások csatornázathatók be az országba a további, az élet más területein jelentkező fejlesztésekhez.

Következtetések

A volt gyarmatbirodalom egyik hozadéka, az egykoron leigázott nemzetek függetlenedése és önállósodása, maga a nemzetépítés, alapvető kérdések a 21. századi Afrikában. A nemzetépítés feltételei között egyértelműen a számos, különböző gyökérrel rendelkező etnikumú csoport egymás mellett élése, a helyi társadalom és a civil közösségek aktivizálása, szerveződési és szervezeti formáik megeremtetése, valamint az alapvető oktatás és képzés széles körű ingyenes biztosítása szerepelnek. Az ország gazdasági helyzete – így például a horribilis adósságállomány csökkentése – azonban olyan nehézségeket ró a társadalomra, amelyek csak nehezen járulnak hozzá az elképzelések megvalósításához. Legutóbb például, egy nemzetközi karitatív civil szervezet, az Oxfam jelentése szerint az

²⁹ Körösnéyi András: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, Osiris Kiadó. 1998. 22.

³⁰ The Partnership for Higher Education in Africa. Higher Education in Tanzania. A Case Study. Carnegie Corporation of New York, The Ford Foundation, the John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, and the Rockefeller Foundation. 2003. Chapter 1.

alacsony nemzeti bevételek, az adósság visszafizetése okozta terhek nagysága, valamint a nemzetközi szervezetek (Világbank, Nemzetközi Valutaalap) által támasztott kemény feltételek arra kényszerítik az iskolák egy részét, hogy az elméletileg ingyenes oktatásért tandíj formájában pénzt kérjenek el az amúgy is kevés bevételből élő családoktól. Az elképzelés amúgy az, hogy az alapfokú iskolákban a szülőknek fizetniük kell a szolgáltatásokért. Ez viszont azzal jár, hogy sok családban a gyerekek nem tudnak iskolába járni, vagy legalábbis a családban élő gyerekek közül nem mindegyiknek adatik meg a lehetőség a tanulásra. A tanzániai népesség nem mobil, meglehetősen zárt közösségeik helyhez, régióhoz kötöttek élnek az ősidők óta működő falvakban, településeken. A társadalom integrálása és képzettségi szintjének növelése azonban így is feladat az oktatási intézmények számára. Ahogyan az UNESCO főigazgatója kijelentette, „az írni és olvasni tudás manapság nem korlátozható pusztán az olvasásra, írásra és számolásra; az oktatásnak olyan képességekkel is fel kell ruháznia az embert, amelyekkel az elfoglalhatja helyét a társadalomban. Az oktatásnak a demokrácia iskolájának kell lennie, mert a polgári társadalom legbiztosabb védelmét a tanult és felelősségteljes polgár szavatolhatja.”³¹ E gondolat jegyében érdemes tovább gondolni Tanzánia lehetséges jövőjét. Képes lesz-e a demokratizálódó, multietnikumú fiatal állam folytatni az építkezést? A reformoknak akkor lesznek kézzel fogható, az egyének szintjén, a mindennapok során érezhető eredményeik, ha az országot kormányzó politikusok elszántak, és nem csak saját hatalmukat próbálják fenntartani, azt megszilárdítani. Nagyobb transzparenciára, a civil társadalom aktivitására van szükség. Ehhez viszont elengedhetetlen a politikai elit támogatása. A szociálisan érzékeny politikai elit „kinevelése” pedig az oktatási rendszerben rejlik.

Felhasznált irodalom

- A Világ országai.* Budapest, AGÁT Kft. TOP-O-GRÁF Térképészeti Iroda. 2000.
- Almond, Gabriel A. & Powell, G. Bingham: *Összehasonlító politológia.* Budapest, 1996. Osiris Kiadó.
- Balogh András (szerk.) et al.: *Nemzet és nacionalizmus.* Budapest, 2002. Korona Kiadó.
- Blommaert, Jan: *State Ideology and Language: the politics of Swahili in Tanzania.* LICCA Papers Nr. 3. Duisburg, 1997. Gerhard-Mercator University.
- Carnegie Corporation of New York, The Ford Foundation, the John D. and Catherine T. MacArthur Foundation, and the Rockefeller Foundation. *The Partnership for Higher Education in Africa. Higher Education in Tanzania. A Case Study.* 2003.
- CIA The World Factbook.* Interneten: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook>
- Crystal David: *A nyelv enciklopédiája.* Budapest, Osiris Kiadó. 1998.
- Diószegi István, Harsányi Iván & Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet.* III. kötet. Budapest, 2001. Korona Kiadó.
- Forray R. Katalin & Kozma Tamás (szerk.): *Társadalmi tér és oktatási rendszer.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1992.
- Jackson, H. Robert & Rosberg, Carl G.: *Personal Rule in Black Africa.* Berkeley, University of California Press. 1982.
- Koicsiro, Macuura: A megszegett ígért. *Magyar Hírlap.* 2002. december 28.
- Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, Osiris Kiadó. 1998.

³¹ Koicsiro, Macuura: A megszegett ígért. *Magyar Hírlap.* 2002. december 28., 23.

- Kunszt Márta & Laczkóné Tuka Ágnes (szerk.): *Politikatudományi válaszok a XXI. század kihívásaira*. VII. Politológus vándorgyűlés konferencia-kötet. Pécs, Pécsi Tudományegyetem. 2001.
- OECD Development Centre, African Development Bank: *African Economic Outlook*. 2002. Interneten: <http://www.econ.ox.ac.uk/CSAEadmin/conferences/2002-UPaGiSSA/papers/Kauffman-CSAE2002.pdf>
- Scheiderer, Sean: *Triglossia in Tanzania*. 1999.
Interneten: <http://home.columbus.rr.com/sciences/tanzania.htm>
- Tanzania. Microsoft Encarta 98 Encyclopedia. Microsoft Corporation. 1993–1997.
- The World Bank Group in Tanzania: *Country Brief*. The World Bank. 2002.
Interneten: http://www.worldbank.org/afr/tz/tz_ctry_brief.htm
- Tarrósy István: A Tanzániai Szövetségi Köztársaság politikai rendszerének és politikai kultúrájának fejlődése a XX. század második felében. *Köz-Politika*. 2002. novemberi szám.
- Tarrósy István: Előre vagy hátra? – A 21. századi Tanzánia a politikai és a gazdasági reformok útján. In: S. Szabó Péter (szerk.): *Pécsi Politikai Tanulmányok I.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem. 2003. 156–72.

Unió polgárjog-védelem a kisebbségeknek is

Civil Rights in the EU – Protection for Minorities As Well

The work published in the Forum column is a remark related by the study of Attila Zoltán Kovács, which introduced a discussion on EU membership and ethnic minorities in the previous issue. The author concludes that the EU can only influence the minority protection system of the member states indirectly. It will be the states to formulate the regulations and monitor their implementation in the future as well.

Magyarország uniós csatlakozása több tudományos rendezvény és kutatás tárgya volt és lesz, nem csupán a kisebbségi és az állampolgári jogállás, illetőleg a többes állampolgárság szempontjából. Érdekes ez utóbbiakkal kapcsolatos vita, amelynek nem egyértelműen kiváltója az EU-bővítés, inkább a két dolog időbeli egybeeséséről van szó. A nemzetépítés térségünkben nem azonos módon és időben játszódott le, noha legutóbb a státustörvények, kisebbségi törvények szele söpört végig régiókon. Vajon közelebb jutottunk-e általuk a kevert népességű országokban szükséges és kívánatos társadalmi, szomszédsági és nemzetiségi békéhez? A sokféle formai különbség ellenére a közös tartalmi elemek a lényegesebbek?

A lap vitaindítójában Kovács Attila Zoltán arra a következtetésre jut, hogy a sikeresnek minősített együttélési modellek a nem homogén lakosságú országokban a „multinacionális, szövetséges államban” valósíthatók meg, föderalizmus, de legalábbis regionális autonómia keretében. Ez lényegében az egyéni jogokból való kiábrándultság hangja, amely nem hisz sem a nemzetközi egyezményekben biztosított kisebbségi jogokban, sem az alkotmányokban rögzített kisebbségeknek nyújtotta alapjogokban. S ezért siratható előre az Unióban most tető alá hozandó Alkotmány szerződés, annak részét képező Alapjogi Charta is. Az előbbi azért, mert bizonytalan a magyar javaslatra bekerülő kisebbségi jogok tiszteletben tartására vonatkozó kitétel elfogadása, az utóbbi pedig azért, mert teljesen hiányzik belőle a kisebbségi jogvédelem. Mít nyújt hát az uniós csatlakozás akkor? A szerző szerint reménysugárt jelenthet, hogy az EU valamiféle föderatív szerkezetet jelez előre, és ez a tagállamok és belépni kívánczók körében egyaránt alkotmánymódosító, korszerűsítő lépéseket követel meg.

Ez a megközelítés vitatható, az Unió, a vágyak ellenére sem lesz föderáció, hiszen az Alkotmány szerződés szerint is csupán olyan jogi személy, amely nemzetközi szerződéskötési képességgel rendelkezik [1. cikk (3) bek., 44. cikk (1) bek.]. A tagállamok szuverenitását, így a nemzetállamok szerepét, felettük a főhatalmat nem veszi át, még akkor sem, ha azok önkorlátozása révén jöhetett létre az egész integráció, közösségi jog és az uniós intézmények rendszere. Röviden érdemes idézni az Alkotmány szerződés tervezetéből. A preambulum szerint „az Európai Uniónak hatékonyan hozzá kell járulnia népei biztonságához, a külső határok sérthetetlenségéhez, a nemzetközi béke fenntartásához” egy belső határok nélküli jogi és a szociális piacgazdaság alapelvei szerint működő gazdasági térségben, amelyre az Unió törekszik a 2. cikk értelmében. Továbbá: „az Unió tiszteletben tartja a tagállamok történelmi, kulturális, nyelvi identitását és alkotmányos berendezke-

dését.” [1. cikk (1) bek.] Az Unió céljai között szerepel, hogy hatásköreinek keretében törekszik „a béke, a demokrácia megóvására, a gazdasági és társadalmi haladásnak” az elősegítésére egész Európában, továbbá „népei kulturális és szellemi kibontakozásának – sokféleségükre figyelemmel szorgalmazott – előmozdítása, nemzetközi szintű identitása megerősítése érdekében közös intézkedések kezdeményezése a békén, a biztonságon és az igazságosságon, a jogállamiságon, a környezet védelmén, a gazdasági és társadalmi haladás alapuló szabad és békés világrend kialakítása céljából.” (2. cikk) Az egész Unió „a tagállamokból és ezek polgáraiból áll, az Unió minden hatalma a polgároktól származik” [1. cikk (1) bek.], az Unió pedig az Alkotmány szerződésben és a közösségi szerződésekben megállapított hatáskörökkel rendelkezik, és „a közösségi vívmányokat (acquis communautaire) sajátjának tekinti” [8. cikk (1) bek.]. Összegezve: az egész konstrukció a népszuverenitás és a tagállami szuverenitás, valamint egyes, a szuverenitásból eredő hatáskörök átruházásának elismerésére épül, a kulturális, alkotmányos, identitásbeli sokszínűség megőrzése mellett. Az Unió államszerkezeti mibenlétéről folyó viták úgy összegezhetőek, ahogyan azt Tomuschat (1993) megfogalmazta: az Unió nem érte el az államiság fejlődési fokozatát, sem nem állam, sem nem szövetségi állam, még csak nem is preföderális állam, hanem valamiféle sajátos államtársulás. Éppen ezért igen sokrétű, de közel sem egységes az integráció eddigi hatása a tagállamok alkotmányfejlődésére, alaptörvényeik módosítására. Az államtársulási jellegből, az Unió szuverenitásának hiányából következik, hogy *önmagában az integráció mélyülése vagy bővítése, az Európai Alkotmány elfogadása nem teremti meg – a vitaindítóban a nemzeti kisebbségek számára megoldásként kínálandó – államszerkezeti biztosítékokat sem uniós, sem tagállami szinten*. Egyébiránt a tagállamok többségében a nemzeti kisebbségek léte nem járt államszerkezeti következményekkel. Kivételes maradt a spanyol alkotmányban megjelenő autonómia-modell, a belga nyelvi alapú föderáció vagy az Egyesült Királyságban a skót hatáskör-megosztási rendszer. Az államoként változatos szabályozás alapja az egy tömbben élő kisebbségekkel a konfliktusok felszámolásának lassú kimunkálása volt.

Pozitív módon megfogalmazva, az integráció persze nem lesz akadálya annak, hogy valamely tagállamban államszerkezeti következményeket vonjon maga után a nemzeti kisebbségi lét nagyobb mérvű kibontakoztatása. Így mi sem leszünk abban a kényelmes helyzetben, hogy Brüsszellel mutogatva megkerülhessük az alkotmányból következő törvényhozási, intézményfejlesztési kötelezettségeink teljesítését. Vajon mit jelent az Alkotmány 68. §-ában foglalt kitétel, hogy az itt élő nemzeti és etnikai kisebbségek részesei a nép hatalmának: államalkotó tényezők? Csupán annyit jelent, hogy a népszuverenitásból, a népképviseléstől és a közvetlen demokrácia eszközeiből, a nép fogalmából itt élőként nincs senki kizárva, vagy ennél többet? Sajnálatos, hogy az Alkotmánybíróság eddig nem foglalkozott ezzel a regulával. Most csak annyi bizonyos a 68. § szerint, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségeket elismerjük, kollektív jogokat (közéletben való részvétel joga, kultúrájuk ápolása, anyanyelvük használata, anyanyelvű oktatáshoz való jog, képviseleti jog, önkormányzat alakításának joga) biztosítunk számukra. Következik vajon ebből a kétkamaras parlament, a nemzeti és etnikai kisebbségek területi autonómiája, netán a föderációvá átalakulás? Ezekre nem ad választ az Európai Konvent és az Alkotmány szerződés közvetlenül, legfeljebb áttételesen, a közösségi jog alapelveinek megsértése (pl. stabilitás, béke, emberi jogok, diszkrimináció tilalmának mellőzése) esetén szankciót alkalmazva.

Ilyen megközelítésben felül kell vizsgálni, milyen lehetőségeket kínál a kisebbségek számára az Unió alapjogi rendszere. Noha a Nizzában 2000-ben elfogadott Alapjogi Charta jogi sorsa bizonytalan, az Alkotmány szerződésbe való beépüléssel erről dönteni kell. Az

Európai Unió megalakulásával, a Maastrichti Szerződés nyomán jött létre az uniós polgárság, azaz a tagállamok állampolgárait megillető, kiegészítő, sajátos tartalommal rendelkező jogállás. Főbb elemei: a másik tagállam területére való belépés, az ottani tartózkodás, munkavállalás, vállalkozás joga, petíciós és panasztétel joga az Európai Parlamenthez és annak ombudsmanjához, konzuli védelemhez való jog az Unió területén kívüli országban, az Unió intézményeiben keletkezett dokumentumokhoz hozzáférés és az uniós intézményekkel való kapcsolatfelvételben a bármely hivatalos uniós nyelv használatához való jog, végül választójog az Európai Parlament és a helyi önkormányzat tagjainak megválasztásakor. Mint látható, ebben a listában nincs semmiféle utalás a nemzeti kisebbséghez tartozásra. A legnagyobb vívmánynak tekintett jog, az Unió területének birtokba vétele éppen a fogyasztói, szolgáltatói, munkavállalói jellegre épít, sokkal kevésbé a politikusi és közéleti minőségekre, amelyeket ugyan a választójog, a közérdekű javaslatok megtételének joga jellemez, de hiányzik belőlük a népszavazással, nemzeti parlamenti választással vagy éppen a közéleti részvétellel, hivatalviseléssel kapcsolatos jogosítványok sora. Ez utóbbit ugyanis a nemzeti állampolgárság tudja csak biztosítani, az uniós polgárjog nem. Ha pedig nem állami entitás az Unió, állampolgársága sem lehet, és a nemzeti állampolgárságra épülve nem beszélhetünk kettős állampolgárságról sem. Ezért javasolható, hogy nevezzük uniós polgárjognak az említett jogosítványok együttesét, jól megkülönböztetve az állampolgári státustól.

Más oldalról azonban, a közösségi jog és az uniós normák néhány figyelemre méltó eredményt alakítottak ki a nemzeti kisebbségek védelme terén. Egyrészt *közvetlenül*, költségvetési és politikai támogatást nyújtanak a kisebbségi nyelvek fennmaradásához, valamiféle „prúd kisebbségvédelem” révén (pl. Eblul). Anélkül hoztak létre a kisebbségi nyelvek kutatását, műfordításokat is támogató intézményt az Unióban a ritka nyelvek számára, hogy elismerték volna a beszélők nemzeti kisebbségi létét. A közvetlen kisebbségvédelem másik eleme az Unió külkapcsolataiban (közös kül- és biztonságpolitikában) keresendő, *az Unión kívüli, harmadik országokban élő kisebbségek* védelme, az emberi jogokért való elkötelezettség részeként jelenik meg. Ezekben általánosan hivatkoznak az emberi jogok, európai kisebbségvédelmi normák betartására. Úgy is tekinthetjük, hogy a közös európai migrációs politika éppen azért bővült ki a kisebbségi jogokra való hivatkozással, hogy ezzel megelőzzön újabb bevándorlási, menekülési hullámokat a területére.

Az előzőeknél jelentősebbek a *közvetett kisebbségvédelem* eredményei az Unióban. Ide értjük a diszkrimináció, a rasszizmus tilalma, valamint a kulturális sokszínűség fenntartása, az egyenjogúság biztosítása érdekében született közösségi normákat és uniós politikákat. Ezek része az utaló normákon keresztül a regionális és univerzális emberi jogok sora, melyek alkalmazásának nyilvánvalóan kedvezményezettjei a nemzeti és etnikai kisebbségek is. Sajátos terepe e törekvésnek a jogszerűen uniós országban tartózkodó harmadik államok polgárainak beilleszkedése, azaz a migránsok, diaszpórák szociális, gazdasági, kulturális integrációjának elősegítése, amennyiben nem térnek haza. Másfelől, a közösségi jog körében szabályozott vízumügyek, valamint a 2004-ig dinamikusan változó, a harmadik állam polgárainak belépésére, tartózkodására vonatkozó közösségi normák révén segítheti vagy éppen hátráltathatja a kisebbségek (harmadik állam polgárai) és az Unió tagállamai (nyelvnemzet) közötti kapcsolatokat. A készülő közös migrációs politika, illetőleg a bel- és igazságügyi együttműködés között oszlik meg a beilleszkedés és a hazatérés (eltávolítás) támogatásának rendje, befolyásolva a kisebbségek jogvédelmét is.

A közvetlen és a közvetett kisebbségvédelem egyesítésével, az Unió bővítésekor fogalmaztak meg először olyan követelményeket a *csatlakozni kívánó országok számára*, amelyeknek haszonélvezői elsősorban a nemzeti és etnikai kisebbségi polgárok lesznek. Ez

ugyan a külkapcsolatok részének tekinthető megközelítés, de mert emberi jogi, antidiszkriminációs, migrációs és rendészeti összefüggései is vannak, új jelenségnek tekinthetjük az Unió szempontjából. Másként fogalmazva, ha az Unió, az Amszterdami Szerződés nyomán valóban a szabadság, a biztonság és az igazság térségévé válik, úgy a keleti bővítésnek is bele kell simulnia ebbe az egységesülő térbe, tiszteletben tartva – egyebek mellett – a kisebbségi jogokat.

E három szabályozási és intézményi szint kialakulása nem jelenti azt, hogy az egyes tagállamokban a nemzeti jog, a bilaterális és a regionális kisebbségvédelmi egyezmények (Európa Tanács, EBESZ) ne lennének jelentősek. Ezért azt mondhatjuk, hogy az említett *szabályozási szintek egymásra épülését, esetenként egymás mellett élését* kell megszoknunk uniós államként. A nemzeti, a hagyományos nemzetközi jogi és az uniós normák és politikák (projektek, támogatások, kezdeményezések, intézmények) együttesen alkotnak egy sajátos rendszert.

A fentiekből is kitűnik, hogy a kisebbségi jogállás önálló, és nem szükségképpen része az állampolgári státusnak, továbbá az arra épülő uniós polgárjognak. Nehezíti a tisztán látást, hogy a hazai jogfejlődés új állomása lesz a nemzeti és etnikai kisebbségi törvény, a kisebbségi választási rendszer és az állampolgári státus szinte egyidejű módosítása. Az államszervezeti rendszer érintetlenül hagyása mellett, az alapjogok és státuszjogok bővülésnek, miközben megtörténik a közösségi jogok és a hazai jog összeillesztése. Követjük tehát a korábbi tagállamok útját: nem lesznek államszervezeti következmények sem az Unió alkotmányozása, sem a magyar közjog változásai révén, ugyanakkor az állampolgári, uniós polgári és nemzeti kisebbségi státuszjogok konvergenciája következik be. Miért mondhatjuk ezt?

Az autochton kisebbségek esetében az 1993-ban elfogadott nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvény előfeltételként szabta a magyar állampolgárság meglétét a kisebbségi jogok élvezéséhez. Más országokhoz hasonlóan, ezt a megközelítést kikezdi a nemzetközi vándorlás és az integráció, hiszen a bevándorlók, vendégmunkások, a család-egyesítéssel érkező külföldiek kulturális autonómiája nem köthető az állampolgári státushoz, éppen a társadalmi beágyazódás előfeltételeként és a kirekesztés megelőzése érdekében. A törvény 2004 tavaszán benyújtott átfogó reformja a kisebbségi jogokba befogadhatók körét szélesíti: a törvény személyi hatálya kiterjedne a magukat kisebbségnek tekintő magyar állampolgárokon kívül, a bevándorló, letelepedő, menekült külföldiekre (harmadik állam polgáira), továbbá az itt lakóhelyet létesítő EGT polgárokra (uniós polgárok, továbbá az Európai Gazdasági Térség egyéb részes államának – Liechtenstein, Norvégia, Izland – polgáira is).

A tervezett módosítás az eddigi történeti kisebbségek fogalmát és az állampolgári jogállást tartalmi szempontból sem hagyja érintetlenül. Az EGT polgárok, a letelepedett, bevándorolt, esetleg menekült külföldiek is – ha a száz éve honos magyarországi kisebbségi csoporthoz tartoznak – élvezhetik a kulturális autonómiát. Ennek a közösségi jogból nem következő, azaz a hazai törvényalkotó nagyvonalúságának néhány következményét érdemes összefoglalni:

- megszűnik az állampolgári státus kizárólagos részének lenni a kisebbségi jogállás;
- ez precedens lehet a többi, állampolgárság meglétére épülő jog kiterjesztése számára. Nem lehet hasonló, újabb jogigények esetén külső elvárásokra, az állampolgári jogállás belső összefüggéseire hivatkozni, hiszen szuverén jogalkotói döntés alapján került sor jogkiterjesztésre;
- bizonyos fokig háttérbe szorulhat a hazai kisebbségi elit, mert versenytárrá válhatnak a betelepülő, ide költöző, nyelvilag és társadalmi tapasztalatokban is a hazai ki-

sebbségektől eltérő, az anyaországban szocializálódott kisebbségi csoporttagok, esetleg erőteljesebb (kisebbségi önkormányzati, intézményi) vezetői ambíciók révén is;

- növekedhet a kisebbségi intézményi, kulturális, média szolgáltatások iránti igény, továbbá bővíülhet egyes kisebbségi jogokat érvényesítők köre, különösen a közéleti, hatósági nyelvhasználat, az anyanyelvi és anyanyelvű oktatás terén;
- pótlólagos forrást jelenthetnek az anyanyelvi és anyanyelvű kisebbségi oktatás (pl. hiányzó szaktanárok, szaknyelvi fordítók pótlása), kultúra képviselői körében a nyelvországából érkező külföldiek;
- a magyarországi kisebbségek önképét, identitását formálhatják a jövevények, például nyelvtudásuk, nyelvhasználatuk, nyelvi kompetenciájuk eltérései révén;
- megnövekedhet az új kisebbségi csoportok elismerése iránti igény (pl. orosz, kínai kisebbség), és homogénebb lakóhelyi, generációs vagy egyéb csoportösszetétel esetén felmerülhet a gettósodás, a zárttá válás, az alacsonyabb fokban beilleszkedés veszélye körükben.

Jogilag is reagálni kellene arra, miként ismerhető el újabb kisebbség. Ugyanis a hatályos rendelkezések szerint ezer magyar választópolgár írásos kezdeményezése kell ehhez, ám a jogalanyok szélesebb körére kellene e lehetőséget kiterjeszteni. Ha mégsem így lenne, akkor óhatatlanul kétszintűvé válik a kisebbségi jogállás, mert

- (a) egyes külföldiek is csatlakozhatnak a mai nemzeti és etnikai csoportokhoz, azaz a tizenhárom kisebbséghez,
- (b) csak a hazai választópolgárok kapnak jogot arra, hogy új kisebbségként, ezer aláírást összegyűjtve az országgyűlés elismerje őket. Ez azt az üzenetet hordozza, hogy csak a teljes mértékben a magyar társadalomba beilleszkedett, azaz állampolgárságot nyert emberek és persze a született magyar állampolgárok privilégiuma az új kisebbségi státus elismerése.

A most vitatott kettős állampolgárság kérdése bárhogyan is alakul, az uniós polgárjog, a kisebbségi jogállás kibővítése és a magyar állampolgárság jogrétegei mindenképpen egymásra halmazódnak, és izgalmas feladat lesz e viszony tisztázása. Nem könnyíti, hanem nehezíti e tisztázást a határon túli magyarok státustörvényének legutóbbi módosítása, miközben Szlovákiában, Szlovéniában a magyarok is uniós polgárrá válnak.

A helyzet bonyolultságát a napi hírek egymás mellé állításával lehet illusztrálni. Egyik napilapunk április 8-i számában egyszerre olvashatjuk a következő híreket. Az ENSZ főtitkára figyelmeztetett a ruandai népirtás tizedik évfordulóján, hogy soha többé nem ismétlődhet meg a nyolcszázézer tuszi és hutu halálát jelentő tragédia, miközben Szudánban etnikai tisztogatások miatt humanitárius válság van kibontakozóban, akár külső katonai beavatkozásra is szükség lehet. A Vajdaságban megfélemlítő akciók folynak a magyarok ellen, a koszovói szerbeket március derekán ért támadások óta egymást érik a kisebbségellenes atrocitások. Akadnak ott magyargyűlölő falfirkák, cigányellenes büntetőexpedíciók és albán üzletek kirakatai elleni támadások. A magyar külügyminiszter Kostunica segítségét kérte, és a szerb kormány mindent megtesz, hogy megállítsa az erőszak továbbterjedését a Vajdaságban, és lecsillapítsa az indulatokat. Végül László karcolatában beszámol arról, hogy Rózsika azért vesztette el elsőként az újvidéki textilüzemben az állását a leépítéskor, mert a főnök szerint a magyar igazolványával Magyarországon úgyis kaphat munkát, míg a többieknek ilyen pártfogásban nem lesz részük. Rózsika így maradék pénzéből buszra ült, és barátok segítségével kap is egy tanyán kosztot, szál-

lást és napi 10–12 órai kemény munkát – illegálisan. A gazda kifizeti kéthavi munkájáért a kialakított 50 ezer forintot, de mert vége a paprikaszезonnak, nem tud neki több munkát adni, és búcsúzáskor egy kokárdát nyom a kezébe, elvégre magyarok vagyunk. ... Hazautazott, és Újvidéken kifizette az albérleti díját, amit a háziasszonya nagy sóhajtva vett át, irigykedve Rózsikára, amiért szép utazásban volt része, sok élményben Magyarországon. Lám, milyen jó most magyarnak lenni. Ő közben a zsebében kotorászott, hogy a megmaradt 20 eurót, a kokárdát és magyar igazolványát magában megsirassa. Végül Tamás Pál szociológus azon töpreng, milyen nagy szükség lenne a fiatal, más kulturális hátterű, dolgozni kész bevándorlókra, akiknek beilleszkedését az EU kialakuló migrációs politikája nyomán nekünk is elő kell segíteni, azaz Magyarország európai és a magyarországi integráció, kéz a kézben kell járjon. Vajon hogyan illeszkedik ehhez a magyar külpolitika kisebbségi politikája és a multikulturalizmus hazai megítélése?

Mindent egybevetve, az Unióra nem lehet ráfogni, hogy beleszól a tagállamok kisebbségi szabályozásába és intézményeinek fejlesztésébe, netán államszervezeti megoldásaik átfarmálásába. Ugyanakkor a nemzeti és etnikai kisebbségek nyelvének, kultúrájának és jogi védelmének alapvetően az antidiszkriminációs közösségi jog és az uniós polgárjog révén tud hozzájárulni, esetleg az emberi jogokért aggódva a külkapcsolatok alakításával és a további bővítés megfontolásával. A többi tehát rajtunk múlik.

A nemzetközi migráció (Társadalmi probléma és biztonsági kockázat)

*Csámpai, Otto–Haládik, Jozef: Medzinárodná migrácia.
(Sociálny problém a bezpečnostné riziko) Bratislava, 2002. 154 p.*

A szlovákiai szerzők kismonográfiája globális korunk egyik legégetőbb problémáját, a nemzetközi migrációt tárgyalja. Kétségtelen, hogy ez a téma fokozottan érinti a kisebbségeket, hiszen alig található a történelemben és a jelenkorban olyan vándormozgalom, amelyben ne lennének túlreprezentálva egy ország vagy régió kisebbségi lakosai. A gyakori jogfosztások, az otthont adó állam rideg viszonya a nemzeti kisebbségekhez, s a vágy a jólét megszerzésére egyaránt motiválhatja a migrációt. A kötet történelmi bevezetője több példát sorol fel ezekre a jellegzetes kisebbségi indítékokra a 19. és a 20. századból. A fogalom körüljárása közben felhasználják a szerzők a nemzetközi szakirodalom eredményeit, különösen Briently Thomas és M. Lee Hansen munkáit. Kifejtik, hogy összetett társadalmi probléma a vándorlás. Minden korban kialakulnak olyan jellegzetességei, amelyek meghatározzák a társadalom és azok irányítói viszonyát hozzá. A 21. század elején szembetűnőek a nemzetközi migráció biztonsági kihívásai, amelyek különösen Közép- Európában fejtik ki negatív hatásukat, ahol alapvető változások következtek be az elmúlt évtizedben, s a mással elfoglalt társadalmak védtelenül kerültek szembe nehézségeivel.

Szlovákia a térség jellegzetes országa. Központi fekvésénél fogva mind a kelet–nyugati, min az észak–déli migrációs áramlások érintik. A szlovák kormányzat rendszeresen foglalkozik a kérdéssel, s kidolgozta azokat a dokumentumokat, amelyek elősegítik a felmerülő problémák leküzdését. Ezek ismertetése után a szerzők nemzetközi összefüggésbe helyezik a migrációt. Jelen munkájukban nem foglalkoztatja őket a menekültek sorsa, vagy az a történelemfilozófiai kérdés, hogy a csökkenő népességű Európa lakosságának milyen mértékű felfrissítésre lenne szüksége a jövőben. Kizárólag az ország biztonságát vizsgálják. Szlovákia geopolitikai helyzete valóban indokolja ezt a rangsorolást, főleg, ha számításba vesszük: ez az ország még nem küzd a népességcsökkenés gondjával, sőt meglévő népességének foglalkoztatása is komoly problémát okoz számára a kommunizmus bukása óta.

A munka a nemzetközi migrációt mint „transznacionális veszélyforrást” tanulmányozza, osztályozván a fenyegetések különböző formáit. Öt fajtáját különíti el a jelenségnek, a következőképpen:

1. nemzetközi szervezett bűnözés,
2. nemzetközi terrorizmus,
3. transznacionális egészségügyi fenyegetettség,
4. transznacionális környezetszennyezés és globális felmelegedés,
5. tömeges migráció.

Nyilvánvaló, hogy az első két fokozat máris jelen van régióinkban, minden következményével együtt. A szerzők szerint a másik három fokozattal is foglalkozni kell, mert csak a megelőzés lehet eredményt hozó a nemzetközi migráció negatívumai elleni harcban is, mint sok más társadalmi jelenség esetében. Különösen veszélyezteti a korábbi totalitárius rendszerbe betagolt közép-európai országokat, hogy a globalizáció nyomán ez a térség is elérhetővé vált nemcsak a poszt-szovjet térség, hanem Ázsia és Afrika távoli lakói számára is.

Kifejtik, hogy a fenyegetések fókuszában az illegális és szervezett migráció áll, amelyhez lényegénél fogva számtalan kriminális tényező tapad. Az idegen nemzetiségű és bűnöző migránsok elszaporodása nagyban rontja az ország lakosságának közérzetét, és különösen alkalmas a más nemzetiségű, bűrszínű emberek iránti előítéletes viselkedés kialakítására és fenntartására.

Értekes része a könyvnek az illegális migráció főbb útvonalainak felvázolása. A potenciális veszélyeket hordozó nemzetközi migránsok térségünket három fő irányból közelítik meg: Ázsia felől, a Balkánon át és Afrika irányából. Figyelemre méltó, hogy mindenfelől érintik ezek az utak Magyarországot is. Az ázsiai határsértők jöhetnek a közép-ázsiai válságövezetből, egyiptomi, közel-keleti kiindulópontból vagy Kína irányából. Nagy veszélyt jelent a közép-európai országokra a Szovjetunió felbomlása utáni zavaros határőrizeti helyzet kelet felől. Déli irányból szintén politikai válság, Jugoszlávia felbomlása tetteszi lehetővé a migrációs fenyegetés megjelenését Szlovákiában, s mint láthattuk, Magyarországon.

Az illegális migráció központi figurája az embercsempész, aki nehezen felismerhető, mert gyakran a veszélyeztetett országok állampolgárai, sőt tisztviselői, netán határőrei közül kerül ki. Akit úgy csempésznek be a határon, az ki van szolgáltatva a bűnözőknek, s csak nehezen képes helyzetét legalizálni. Az Európai Unió közeledő kiterjesztése a térség országaira – a szerzők szerint – felfokozta az illegális vándorok érdeklődését. Az elemzés megkísérli az embercsempész bandák sajátosságainak összefoglalását. Jól elkülöníthetők egymástól az orosz, az ázsiai (kínai, vietnami), a balkáni és a más, főleg arab országokból rekrutálódó csoportok.

Értekes részei a monográfiának a viszonylag friss statisztikai adatok, amelyek abszolút értékben eléggé állandósulónak mutatják a nemzetközi illegális migrációt Szlovákiába, de ezen belül változnak a behatolás irányai. Amíg a múlt század '90-es éveinek elején Magyarország, illetve Lengyelország felől jöttek elsősorban a zöldhatárokon át a migránsok, addig újabban megsokszorozódott az ukrán és az osztrák (!) reláció mértéke (79. old.). Az embercsempész hálózatok jól érzékelik a határőrizeti szervek felkészülésének minőségi változásait, ezért mindig a könnyebb ellenállás irányában fejtik ki tevékenységüket. Ezek a kacskaringós utak gyakran nyugat–keleti irányt is felvehetnek.

Szabó A. Ferenc

Globalizálódás és térségi integráció – egymást kiegészítő mozgások

*Nicolas, Françoise: Mondialisation et intégration régionale, des dynamiques complémentaires.
= Cahiers français, 2003. 317. no. 59–63. p.*

A globalizáció tényleges elterjedésével egy időben az intézményes kezdeményezésektől kezdve a kölcsönös gazdasági függésen át, erőteljes térségi mozgások tapasztalhatók. Míg a globalizáció a határokat tünteti el, addig a térségi integráció új határokat akar kijelölni. Ezt a gyakran ellentmondásosnak tűnő jelenséget érdemes közelebbről is megvizsgálni.

Ami állandó: a régió nem oldódik föl a világméretűségben. A folyamatban lévő világméretűség jellemzői nem zavarják a regionális szerződések föllendülését...

A globalizáció első hulláma (1870–1914 között) és a mai közötti különbség a résztvevők magasabb számán kívül, a tőke mozgásának bősége és sebessége. A második világháborút követően a kereskedelmi csere megnőtt, és mindig felette maradt a világ termelésének. A finansziális piac lett azonban a leglátványosabb, világméretű piaccá. Az információs társadalom új technológiája csak hozzájárult ehhez a hirtelen, forradalmi lendületű fejlődéshez. A multinacionális cégek jelentőségének növekedése is a globalizáció folyamatának erősödését igazolja.

Párhuzamosan a világméretűvé válással a regionális integráció is megállíthatatlanul zajlik, először is intézményi szinten, melyet a regionális kereskedelmi egyezmények megsokszorozódása, valamint néhány régió esetében (Észak-Amerika, Kelet-Ázsia stb.) a kölcsönös szerkezeti fellendülés is bizonyít.

Ami de jure a regionális integrációt illeti: 1948–1994 között a GATT 123 regionális kereskedelmi szerződést jegyzett be. Az OMC 1995-ös megjelenésével a szerződések száma meghatványozódott. A szerződések immár érintik a tőkeáramlást, illetve a közös gazdaságpolitikát is. Meg kell azt is jegyezni, hogy ezek a regionális egymásba fonódások kifelé is nyitottak maradtak. A de facto regionalizmus az elmúlt évtizedekben a nagy, kontinens méretű régiókban (Európa, Észak-Amerika stb.) valósult meg. A közvetlen külföldi beruházások mértéke szintén bizonyítja, hogy a helyi integrációk nyitottak maradtak.

Egy gyakori kölcsönhatás

Kelet-Ázsia példája mutatja, hogy a regionális dinamika és a globalizáció mennyire együtt létezik. A kölcsönös függés a nyitottságot is fenntartja. Ugyanakkor az ellenpélda: a kevésbé integrálódott térségek (Maghreb-országok, Közel-Kelet) nem is annyira globalizálódtak. A térségen belüli cserék a legsűrűbbek az ASEAN-országokban, ahol a formális integráció viszonylag kevésbé létezik.

Azt is látni kell, hogy a világméretűség és a regionalizmus szekvenciája nem azonos minden gazdaságban. A mozgások igen összetettek. Az viszont bizonyos, hogy a kétféle mozgás egyidejű föllendülése arra utal, hogy egymást erősítik. Együttesük megértéséhez a térségi integrációt de facto, majd de jure is megvizsgáljuk.

A globális piac illúziója

A de facto regionalizmus és globalizáció egyaránt a piac erőteljes mozgásából következnek. Különösnek tűnhet, hogy a kétféle mozgás együtt fejlődhet, amikor látszólag egymásnak ellentmondóak. Az együtt mozgásra példa Oman (1994.), ahol az új termelési szerkezeti formáknak köszönhetően a termelési folyamatok megosztottsága előnyt élvez. A globalizáció elvileg a földrajzi távolságokat csökkenti, mégis az agglomeráció növekedése az ellenkező hatást erősíti.

A leghatásosabbak azok a multinacionális cégek, amelyek lokális munkaerőt foglalkoztatnak. Kelet-Ázsiában jó példákat látni erre. Persze az az igazság, hogy a globális piac léte sokszor illúzió. A globális személygépkocsi bukása ezt példázza.

A regionális integráció de jure és a mondializációs komplex szálak **A regionális integráció a globalizáció elutasítása lehet**

A jelenleg folyó térségi integráció – új gazdasági, geopolitikai környezetben – sokban különbözik a '60-as években megindult folyamatoktól. Például Latin-Amerika akkor a legcsekélyebb függésbe kívánt kerülni az amerikai gazdaságtól. Az önközpontú regionalizmus, mely helyi szinten akarta mindazt megvalósítani, ami világméretben körvonalazódott, a globalizáció akadályává lett. Ma nyilvánvaló, hogy néhány ország integrációja a jövőbeli globalizáció feltétele; a két folyamat egy logikai egységet alkot.

A térségi integráció állomása a globalizáció felé

Egyfajta liberális elképzelés szerint a térségi integráció nem egyéb, mint valamiféle közepméretű, azaz mezoglobalizáció.

A térségi együttműködés motorja lehet a multilaterális kereskedelem nem diszkriminatív liberalizációjának és a globális gazdaságba történő integrációnak. A fejlődés útján lévő országok többségének a regionális integráció jelenti a világgazdaságba történő bekapcsolódást. Az indokok nem mindig világosak, de pl. nyilvánvaló, hogy könnyebb a szomszédokkal kereskedni, mint valamiféle távoli partnerral.

A területi integráció mint a globalizáció katalizátora

A globalizáció fő célja: új piacokat nyitni, és támogatni a szakosodást. Másrészt meg a konkurenciát növelni. Az európai integráció erre mutat jó példát: ugyanis szembefordul Japán és az Egyesült Államok konkurenciájával, és véget vet a '80-as évek eurosclerosisának, amely elvetette az egységes piacot és az egységes pénzt.

A fejlődés útján lévő országoknak is sok előnyt nyújt a területi integráció. Így kiléphetnek a nemzetközi kereskedelembe, ugyanakkor sok beruházó fantáziát lát a térségi infrastruktúra fejlesztésébe beruházni. Több térségi ország együttesen összehangolhatja vámtarifáit, jogilag szabályozhatja a kedvezményeket stb., mindezeket egyetlen állam aligha tehetné meg. Például az ASEAN-országok a közvetlen külföldi beruházásokat részesíti előnyben, így vonja be országait a világméretű piacba. Hasonló a latin-amerikai Mercosur-program célja is.

A föllendülést egyesek „fejlődő regionalizmusnak” nevezik, ami ugyancsak a fenti logika szerint látszik működni. Olykor azonban olyan iparpolitika is körvonalazódik a modellben, amelyet egy ország, nemzeti szinten kevésbé eredményesen tudna alkalmazni. Példa: az ASEAN-országok szabad kereskedelmi övezetének terve, mely Kína lokális technológiáját kívánja ellensúlyozni.

A területi integráció védőbástya a globalizáció ellen

A globalizáció veszélyeket is rejt magában, így a túlzott tőke mozgást, amelyet a regionális politika megfékezhet. A világméretűség kiterjedésével, a sok új résztvevő miatt, sok állam veszít is nemzeti szuverenitásából, melyet a regionális integrációban némiképp azonban visszanyerhet. Az ún. „kis országoknak” különösen fontos, hogy jelen legyenek a globalizáció térségi játékszabályainak kialakításakor. Érdekeiket megbízhatóbban és erőteljesebben hangozthatják egy térség tagjaiként.

A regionalizmus kihívás a multilateralizmusnak

Láttuk, hogy a regionalizmus egyszerre alkotója a globalizációnak, ugyanakkor válasz is erre a folyamatra. Azt is láttuk, hogy a kétféle mozgás ma egymást kiegészíti, és nincsenek ellentmondásban. A multilaterális kereskedelmi egyezmények esetében egymással kompatibilis a regionális és a globális megközelítés. A térségi szint mintegy középszinten globális. A nehézséget mainapság az elterjedőben lévő kétoldalú kereskedelmi egyezmények okozzák. Ezek rendszerint csak nevükben regionálisak, és valójában nem a térségi integrációt segítik elő. Ezt a jelenséget nevezik „spagettis tányérnak”, amely sajátos módon nehezíti a világméretű kezelést, főleg ha a többoldalú mozgás megszűnik.

Kakasy Judit

Kibomló Európa

Europe Unbound. Enlarging and reshaping the boundaries of the European Union. Edited by Jan Zielonka 2002, Routledge, London and New York

Jan Zielonka, a firenzei European University Institute politikatudományi professzora bevezetőjében elmondja, hogy előző, 1998-as könyvében (Explaining Euro-Paralysis – Az európai bénultság magyarázata), még „rögzített határok” között képzelte el az Európai Uniót, a kezünkben tartott 2002-ben megjelent kötet viszont egy ezt követő olyan két-éves munka tucatnyi tanulmányát foglalja magában, amelyek 'Az EU-bővítés hosszú távú következményei: az új határ mibenléte' címen az Unió határainak kibomlását prognosztizálják a bővülés utáni időszakban.

A folyamatosan készülő tanulmányokat egy felkért szakértői csoport vitatta meg, melynek számos európai és amerikai híresség mellett Hankiss Elemér is tagja volt. A tanulmányok az Európai Unió bővítésének elemzését adják igen széles körűen, több tudományterület: a történelemtudomány, a szociológia, a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok szempontjaiból vizsgálva a következő alapkérdéseket:

- Hol ér véget Európa?
- Nyitottak vagy zártak legyenek-e Európa határai?
- Hogyan befolyásolják a területi politikai fejlemények az európai integrációt?

A tanulmányoknak természetesen főleg azokat az elemeket vesszük szemügyre, amelyek kisebbségi kérdéseket érintenek.

Zielonka már bevezetőjében figyelmeztet, hogy a hidegháború végeztével „Európa határai ismét fluktuálnak, gondokat és aggodalmat okozva”. Az Unió belső határai eltűnnek, s annak ellenére, hogy (az egységes piac) és a schengeni elvek az emberek szabad mozgását bátorítják, Kelet-Európa közvéleményének egy része diszkriminációként éli meg bevezetésüket, és természetesen még jobban törekszik a csatlakozásra. A határok azonban különfélék lesznek. Az egész tanulmánygyűjteményen végigvonul az orosz csatlakozás elhárítása, és Zielonka különösen a 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadás után az Európai Uniót is fenyegető terrorizmus, valamint a határokon átnyúló szervezett bűnözés elleni küzdelem fontosságát emeli ki. A tömeges bevándorlástól való félelem miatt több nyugat-európai kormány azzal nyugtatta választóit, hogy a belső határok eltüntetése együtt fog járni a külső határok szigorításával.

A kötet történeti vizsgálatai kimutatják, hogy már a római időktől vannak példák a „fuzzy” (szövevényes, bolyhos, elmosódott) határookra, illetve határzónákra: maga a *limes* is ilyen „bolyhos” határtípus volt, s azt is megtudjuk az elemzésekből, hogy a szigorú határoknak Európában csak kb. 50 éves történetük van, de épp az Unió bővítésének irányában, Kelet-Európában évszázadokon keresztül lazák voltak az államhatárok. Zielonka bevezetőjéből és a tanulmányok többségéből a bevezető egy frappáns mondatában megfogalmazott következő jövőképet kapjuk: „Az Unió egyre inkább hasonlít majd egy új-középkori birodalomra, mint a westfáliai értelemben vett szuperállamra.”

A kötetben szereplő tanulmányok egységesen Max Webernek azt az elméleti alapvetését követik, mely szerint az emberi szerveződések egész történetét úgy kell olvasni, mint folyamatos erőfeszítéseket arra, hogy a területi határokat összhangba hozzák a rendszerszerűen működő „funkcionális” határokkal, és az érintett népességek konszolidálódott társadalmi-politikai hierarchiáival.

Charles S. Maier, a Krupp Alapítvány és a Harvard Egyetem professzora, „Van-e szüksége Európának határra? – A területi alapú közösségtől az újraelosztó (redisztributív) közösség felé” c. cikkében kifejezetten a szigorú határok ellen szavaz. Szerinte a döntő változások az 1960-as évek végére, a ’70-es évek elejére tehetők, amikor a masszív nemzetközi munkaerő- és tőkeáramlás beszűkíti a kormányok lehetőségeit országaik gazdasági érdekeinek védelmezésében. Maier szerint eltűnt az a hagyományos osztályfelállás (*class-configuration*), ami megalkotta a régi területiális rendet, és „az új elit learatja a gyümölcsöt annak, hogy képessé vált az információ és a jelképek nemzetközi ellenőrzésére”.

Pierre Hassner, a párizsi Centre d’Etudes et de Recherches Internationales kutatója a „mozgó határvidékek” kifejezést veszi fel tanulmánya címébe, és azt elemzi, hogy „virtuális határtalanodás” bontakozik ki az államok és szervezetek határokon belüli és kívüli tevékenységének egymásba hatolása következtében. Több cikk szerzője, Ewa Morawska (Pennsylvania Egyetem), Eberhard Bort (Institute of Governance, Edinburgh), Didier Bigo (Paris) és Malcolm Anderson (Brüsszel) különösen azt illusztrálja, hogy még a gondosan őrzött és technikailag jól felszerelt határok sem tudják kiszűrni a terroristákat, bűnözőket és egyéb nemkívánatos elemeket a rohamosan erősödő egymástól való függés és globalizáció korszakában. 2001. szeptember 11-ének eseményei szigorították a határellenőrzéseket, de nem állítják meg a globalizálódás előretörő folyamatát.

Az Európai Unió semmilyen tekintetben nem hasonlítható a klasszikus területiális államokhoz. Zielonka álláspontja szerint az EU-nak még „normális jogi státusa nincs”, bár a csatlakozni kívánó kelet-európai országok még tagságuk előtt átveszik az Unió törvényeit és jogszabályait.

Az Uniónak nincs kulturális azonosságtudata, talán valamiféle európai „pátria” érzésének kivételével. Nincs egységes európai politikai „demos”, de a lazuló Európa nyugati részén sokan azért szeretnének rögzített határokat, mert ez mind a biztonsághoz, mind pedig a demokrácia gyakorlásához elengedhetetlen. William Wallace, a London School of Economics and Political Science professzora szerint „a modern állam elengedhetetlen velejárója, hogy tegyen különbséget a belső és a külső biztonság, a belső adózás és újraelosztás, illetve a külső gazdasági segélyprogramok, a hazai és a nemzetközi jog között.”

A „territorialisták” és „globalisták” közti megosztottság az Unió politikai vitáiban éppúgy észlelhető, mint ebben a tanulmánykötetben. Az előbbieket, ahogy Pierre Hassner rámutat, Rousseau érveit hangoztatják a tulajdont, a kulturális homogenitást, a katonai egyensúlyt védő éles határokat, a belső összetartás biztosítása érdekében, az utóbbiak Kantnak az emberek szélesebb közössége iránt érzett univerzális felelősségére, „kozmpolita politikára” hivatkoznak. A tudományos körökön kívül ez a megosztottság az euró-

pai pártok ideológiáiban is kimutatható, ám nem kizárólag a lokális érdekeket hangoztató nacionalisták érvelnek a területiség mellett, és nem kizárólag a liberálisok a „kozmpolitikák”.

Aki a világosan kitűzendő határok mellett érvel, annak meg kell tudni mondania, hol legyenek ezek a pontos határok. De bár a Római Szerződés 237. pontja kimondja: „bármely európai állam kérheti felvételét a Közösség tagjainak sorába”, gyakorlatilag lehetetlen megmondani, hol húzódnak Európa határai. Közkeletűen az Ural és a Boszporusz határolja Európát, de pl. a Christopher Hill (London) tanulmányában az Unió bővüléséről közölt térképeken ott látjuk Törökországot, cikkének szöveges részében pedig a Maghreb csatlakozási szándékai elutasításának nehézségeiről értekeznek a legbővebben.

Ha a világias Törökország talán nem is, a muzulmán Maghreb – de tegyük hozzá: a muzulmán Bosznia is (bár a tanulmánygyűjtemény, pl. Christopher Hill térképei a Balkánt kihagyják elemzéseikből és a bővülő Unióból) – felvetik az iszlám terjedésének problémakörét. Hill a Maghrebet elemezve ennél nagyobb fontosságot tulajdonít a nemkívánatos bevándorlásnak, amit az algériai terrorizmus vált ki, melynek 1991 óta már félszáznyi halálos áldozata van, mint a volt Jugoszlávia háborúinak.

Lássuk tehát ebben a környezetben a kisebbségi kérdéseket! A 12 tanulmány közül kettő foglalkozik kifejezetten, címében is ezzel a területtel: André Liebich, a genfi Graduate Institute of International Studies kutatója és Bruno de Witte, a firenzei European University Institute jogászprofesszora.

Liebich „Etnikai kisebbségek és az EU-bővítés hosszú távú velejárói” c. cikkét azzal kezdi, hogy míg száz évvel ezelőtt Kelet-Közép-Európa lakosságának fele élt „kisebbségben”, hatvan évvel ezelőtt egynegyede, ma mindössze tíz százalék. Mind a régió országainak belső fejlődése, mind az Európai Unió számára azonban döntő kérdés marad a kisebbségek ügye. Mint a feltárás alatt álló régészeti rétegek, a kisebbségek tükrözik a történelmet: a bulgáriai törökök, magyarok Szlovákiában és Romániában, németek Lengyelországban, Csehországban és másutt, oroszok Lettországban és Észtországban.

A „szocialista” korszak elfedte a kisebbségi konfliktusokat, a rendszerváltások után azonban ezekkel nemcsak hogy szembe kell nézni, mint Lengyelországban a tagadott németiséggel és az alig elismert ukránokkal és beloruszokkal, de az új helyzetben új kisebbségek is támadnak mint az ugyancsak Lengyelországban éledő *kasubok* a Keleti-tenger partján. A cikkben Magyarország kisebbségi jogrendszere felemás dicséretet kap: „Magyarország létrehozta a kisebbségi intézményeknek egy olyan rendszerét, amely egyszerű szervezetileg jól kidolgozott, de politikailag marginális” – idézi Liebich egy Niam Walsh nevű kutató: *Minority Self Government in Hungary; Legislation and Practice / Kisebbségi önkormányzat Magyarországon, Jogszabályok és gyakorlat... c. disszertációját.* Az Internet korszakában érdemes itt említeni, hogy sok publikáció, köztük ez is olvasható a European Centre for Minority Issues honlapján: <http://www.ecmi.de>.

Felidézve boldog békeidők birodalmi szemléletét, a szerző Ferenc József szavaira utal, aki „kisebbségei” helyett „népei”-hez intézte szavait, továbbá Svájcnak azt a magasabb rendű gyakorlatát, hogy a franciául vagy olaszul beszélő népességét sohasem nevezi kisebbségnek. Liebich prognózisa szerint az EU a bővítés időszakában a korábbiaknál sokkal nagyobb figyelmet kell majd, hogy szenteljen a kisebbségi kérdéseknek. Ahogy Nyugat-Európában, ahol a kisebbségi identitás erősödik, de a kisebbségi kérdések „regionalizálással” megoldódnak, a Nyugat-Európában kidolgozott kisebbségi jogrend és példák Keleten is jótékony hatással lehetnek. Igaz, Szlovákia mereven ellenzi a ruténokra is kiterjedő régiók alakítását, és semmilyen hasonló regionális együttműködés nem alakult ki (eszerint a tanulmány szerint) Magyarország és Románia között sem.

Az EU bővülésével maga a várható mobilitás is sok kisebbségi kérdést megold majd, bár a nagy létszámban áttelepülő kisebbségek által alkotott diaszpórák (szerző nyilván a németországi török telepekre utal) új kérdéseket vethetnek fel.

Megjegyzendő, hogy Liebich cikke elején figyelmeztet a statisztikák sajátosságai miatt nehezen pontosítható számú népes roma kisebbségekre (főleg Magyarországon és Romániában), de prognózisában velük kapcsolatban nem ad előrejelzést.

Bruno de Witte: „Politika kontra törvénykezés – Az etnikai kisebbségek megközelítése az EU-ban” című tanulmányát három szellemesen illusztratív eset leírásával kezdi a '90-es évek uniós történetéből. 1991. december 9-én és 10-én az Európa Tanács maastrichti ülésén a híressé vált Maastrichti Szerződést tárgyalták, többek közt hosszasan vitázva a közös európai valuta ügyeiről. Egy amerikai újságíró kritikusan kérdezte a szerzőt, hogy miért ilyen technikai apróságokkal foglalkoznak, amikor az előző napon Minszkben Oroszország, Ukrajna és Belorusszia megalakította a FÁK-ot, megszüntetve a Szovjetuniót, aminek egyik legfontosabb következménye az etnikai problémák előtérbe kerülése lett, anélkül hogy az etnikai kérdések a Maastrichti Szerződésben bármilyen szerepet kaptak volna.

1993. január 1-jén, mikor örömtűzek mellett (melyekről azóta el is feledkeztünk) megszűntek a belső határok Nyugat-Európában, Keleten új határok emelkedtek az elsősorban kulturális különbözőségek miatt szétvált Cseh Köztársaság és Szlovákia között. 1995. február 1-jén megszületett az európai Keretszerződés a Nemzeti Kisebbségek Védelmére, ami ugyan a kisebbségvédelem páneurópai alapjait kívánta meghatározni, de mindenki tudta, hogy megfogalmazásai Európa egy bizonyos részére: Közép- és Kelet-Európára vonatkoznak, hisz alig egy hónappal ezt megelőzően semmi efféle óvatosságra nem volt szükség, mikor aláírták a csatlakozási szerződést Ausztriával, Finnországgal és Svédországgal.

A „kisebbség” és az „etnikai” kisebbség kezelésének kényességét mutatja, hogy az 1997-es Amszterdami Szerződés az Európa Tanács alapszerződését egy új, 13. cikkelyvel bővíti, amely szerint a Tanács „megfelelő lépéseket tesz, hogy küzdjön a megkülönböztetések ellen, nemek, faji vagy *etnikai* alapon, vallás vagy meggyőződés, hátrányos helyzet, életkor vagy szexuális irányultság tekintetében.”

De Witte rámutat, hogy az EU-ban belső használatra, a bevándorló népségek konfliktusaira használják az „etnikai” terminust, míg a „kisebbség” az EU és a csatlakozó kelet-közép-európai országok nemzeti kisebbségei megkülönböztetésére van fenntartva.

Hogy kétféle: külső és belső használatra szóló kritérium-rendszer van, arra fényt vet két azonos tárgyú megfogalmazás különbözősége: az 1993. júniusi amszterdami Európa Tanács határozataiban – külső használatra –: „a tagsághoz az szükséges, hogy a jelentkező ország érje el intézményeinek stabilitását a demokrácia biztosítása, a jogrend, az emberi jogok és a *kisebbségek védelme* tekintetében”.

Egy kissé különböző megfogalmazás – belső használatra – az 1997. júniusi, ugyancsak amszterdami határozatokból: (Az EU Alapszerződés 6. pontjának módosítása): „Az Unió a szabadság, demokrácia alapelvein, az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletén, és a jogrenden alapul, olyan alapelveken, melyek egységesek a tagállamokban.”

A közép-kelet-európai konfliktusokra tekintő, az Unió „külső” kisebbségi politikájának lépcsőfokairól de Witte a következő áttekintést adja:

Az EBESZ-országok által aláírt 1990-es Koppenhágai Dokumentum képezi az alapját azoknak a kötelezettségvállalásoknak, melyeket de Witte egy „közös *idegen* kisebbségekkel kapcsolatos politika” embriójának tekint.

1991–1992 folyamán kezdődött, az akkoriban keletkező új államoknak az EU általi elismerése kapcsán az a jogi folyamat, amit a Hágában felállított bizottság elnökéről, Badinter-bizottsági munkának neveznek. 1991 decemberében ennek alapján született meg az Unió „Nyilatkozata a Kelet-Európa és a Szovjetunió új államai elismerésének irányvonalairól”. A kisebbségvédelemmel kapcsolatos előírásokat tartalmazó nyilatkozatot az EU-tagországok Jugoszláviával kapcsolatos vitás álláspontjainak időszaki kompromisszumaként értékeli a szerző, különösen azért, mert amint rámutat, alkalmazása következtelen Horvátországot 1992. április 22-én elismerték, annak ellenére, hogy a Badinter-bizottságnak fenntartásai voltak a horvát kisebbségvédelmi törvényekkel kapcsolatban, Makedóniát pedig, annak ellenére, hogy minden kritériumnak megfelelt – íme, politika kontra jogrend – Görögország számára fontos, egyéb okok miatt akkor nem ismerték el új orszákként.

1993 és 1995 közé esik az Európai Stabilitási Egyezmény megalkotása, az EU közös kül- és biztonságpolitikájának egyik legelső megnyilvánulása. (Az 1995-ös párizsi aláírás előestéjén került sor a Magyarország és Szlovákia közti kétoldalú egyezmény aláírására.)

Az EBESZ, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet fontosságát bizonyítandó, az Európai Stabilitási Egyezmény alappéldányát az EBESZ-nél helyezték el. Maga az Európai Unió nem érdekelt tovább az Egyezményben, haszna az, hogy mégis ez biztosítja a CEEC-ekben (közép- és kelet-európai országokban) a *hazai* törvények reformjainak európai szellemiségét. Ugyancsak az Egyezmény alapján finanszírozza az Európa Tanács a határ menti együttműködések Phare-programjait.

1997 és 1998 a csatlakozásokkal kapcsolatos viták és nézetkülönbségek két meghatározó éve, amit elsősorban a szlovák és a lett csatlakozással kapcsolatos EU-követelések jellemeznek. Ebben az időszakban terjedt ki egyre jobban a figyelem a csatlakozni szándékozó államokban jelentkező roma kisebbségi problémákra. 1998-ban, további nyomásgyakorlás közben az EU leszögezi: „Mindent összevetve, a kisebbségek problematikája továbbra is aggodalmat kelt a bővítés kilátásait illetően.”

Tanulmánya következő részében de Witte arra is rámutat, hogy a közép-kelet-európai országoktól megkövetelt kisebbségi jogrendre az Unión belül is létező kisebbségi konfliktusok kezelése kapcsán is elkezdenek hivatkozni. Az Európai Unión belül Közép-Kelet-Európától eltérően nem a kisebbségi közösségek, hanem az egyéni (individual) emberi jogok oldaláról közelítették a kisebbségek sérelmeit.

Félrevezető a szerző szerint, ha kényelmi szempontokból különbséget akarnánk tenni emberi jogok és kisebbségi jogok között. Franciaországban, kifejezetten kisebbségvédelmi törvények nélkül, az általános emberi jogok alapján kiválóan kezelik a nemzetiségi sérelmeket.

Érdekes lesz figyelemmel követni az Európai Emberjogi Bíróság joggyakorlatát. Mindenesetre az már látszik – illusztrálja de Witte a dél-tiroli Néppárt vesztes perét –, hogy emberi jogokra hivatkozva sem lehet pozitív diszkriminációt követelni kisebbségek érdekében.

Tanulmánya végén a szerző azt a provokatív kérdést teszi fel, hogy vajon „nemzeti kisebbségekké váltak-e az EU tagállamai?” Bár minden tagállam népessége „kisebbség” az összeurópai populációhoz képest, és az egyes országokat gyakran leszavazzák az Európai Parlamentben és az Európa Tanácsban, és érdekeiket nem tudják érvényesíteni az európai döntéshozó folyamatokban, egyetlen tagállam sem válik „kisebbséggé”. Ennek okát a szerző nemcsak a tagállamok szuverenitásában látja, hanem amellet, hogy a dominancia változó koalíciókban jelenik meg időről-időre, működik egyfajta francia–német tandem, ami az Unió hajtóereje, de főleg abban, hogy nincs egyetlen világosan domináló kultúra az Unióban, és hogy nem is szabad megengedni, hogy ilyen dominancia kialakuljon.”

A kisebbségek jövőbeni helyzetével kapcsolatban a kibővített Európai Unióban a szerző két lehetséges forgatókönyvet tart elképzelhetőnek. Az egyik szerint – elsősorban mivel a tagállamok nem kívánnak újabb felhatalmazásokat adni a központi európai igazgatásnak, a kisebbségi ügyek maradnak „helyi szinten”, és jó esetben – hisz az *acquis communautaire*-t, az uniós jogi vívmányokat magukévá tették, az új tagországok ezeket idővel meg is tudják oldani.

A másik menetrend a „multikulturális Európai Unió”, ami szerint a CEEC-ek csatlakozásával maga az Unió változik át olyan módon, hogy az etnikai kisebbségi kérdések az intézményi rendszerben és az EU-politikában a korábnál sokkal kézzelfoghatóbban lesznek jelen. Végül is, a hagyományos értelemben vett (és Közép-Kelet-Európára jellemző, a cikkben „külsőnek nevezett) etnikai kisebbségi kérdések és a bevándorlás okozta „multikulturalizmus” egy közös problémakörbe: a társadalom kulturális különbözőségeinek elismerésébe tartoznak. Egy következő bővítési folyamatban a kulturális pluralizmus különböző formáinak együttéléséből fakadó problémák és azok megoldása az Európai Unió központi kérdéseivé válhatnak.

A szerző sejtését a tanulmánykötet több cikkének szellemében továbbgondolva: a jövő Európai Uniójának nemcsak a határai, hanem a belseje is „fuzzy” lesz, azaz bolyhos, kusza, elmosódott és nehezen áttekinthető?

Tokai András

„Nacionalizmusok” Európában

Nationalismen in Europa : West- und Osteuropa im Vergleich. Hrsg.: Ulrike v. Hirschhausen, Jörn Leonhard. Göttingen: Wallstein Verlag, 2001. 452 p.

A nacionalizmus mint téma ma még aligha nevezhető önálló „szakterületnek”. Ez a kötet tanulmányainak szakirodalmi hivatkozásain is lemérhető: csak szórványosan jelenik meg bennük a „nacionalizmus” vagy a „nemzeti identitás” fogalmi specifikuma. Ilyeténképpen a szerkesztők felderítő szerepre vállalkoznak kísérletükkel. A terjedelmes kötet egy-egy konferencia előadásait dokumentálja: az egyik a kettejük szervezésében 2000-ben, „Nemzeti fejlődés, nemzeti identitás” címmel a marbach-i Schiller-Múzeumban lezajlott konferencia, a másik az ugyanezen évben Aachenben megrendezett 43. Német Történészkonferencia – felelősségükre bízott – tematikus szekciója volt. A szervezők és a kötet szerkesztők azonossága ellenére a német és angol kutatók, illetve néhány kelet-európai résztvevő együttműködéséből nem született (első próbálkozásra talán nem is születhetett) egyöntetű eredmény.

Közhelyszámba megy, hogy a nemzet mint politikai formáció európai fejlemény; a nacionalizmus jelensége is az. Minthogy azonban a nemzet Európán belül is heterogén, általában zónánként eltérő fejlődési típus, feltételezhető, hogy a nacionalizmus-kérdés mibenléte is megoszló – égtájak (vagy egyéb szempont) szerint. A konferenciák nyomán a kötet valóban a típusbeli változatok figyelembe vételével ered a kérdés feltárása nyomába. „Nyugati” típust képviselne ilyen értelemben a politikai-nemzeti gyökerű nacionalizmus mint a szervezesebb fejlődésű, hatalmi szuverenitásukban jogfolytonosabb kollektívumok identitástudata („klasszikus” nemzeti fejlődés) és „keleti” volna az etno-nemzeti változat mint az elmaradásba került, csonka és torlódó fejlődés rekompenzációs önképe („szabálytalan” fejlődés). A „nyugati” gyanánt felfogott típus rendszerint néhány középkori eredetű, dinasztikus hatalmi formáció modern, központosított állammá szilárdulásá-

nak terméke, miközben a 19. század folyamán feltöltődik a kulturális amalgám tartalmaival, amely etnikailag akár igen sokféle gyökerekre is visszamehet. A „keleti” típus, fordítva, az eredeti etnikai-kulturális önazonosságot öltözteti a későbbi keletű politikai szuverenitás formaruhájába. Mindazáltal a „keleti” típus szubjektivitása, önkritikátlansága és agresszív hajlama általában erősebb. A „nyugat-keleti” polaritás hangsúlyozása az alcímekben azonban megtévesztő. Hiszen a tanulmányok egyenként egyáltalán nem mennek tovább szomszédsági egybevetéseknél (Svájc–Franciaország–Németország, Nagy-Britannia–Németország, Olaszország–Németország stb.). E közeli egybevetésekkel ugyan akár már tájat váltanak: átlépi Nyugat-Európa határát – Közép-Európába irányába, ám már ezzel ellentmondanak a merev „nyugat-keleti” sarkításnak: Ilyen tekintetben a tanulmányok egy másik csoportja pedig „Kelet-Közép-Európáról” beszél. Emellett égtájként nem ritkán „plurális” nemzetfejlődési típusokról is szó van. Magáról a „nyugati”, politikai-nemzeti típusról kiderül, hogy – ilyen plurális kontextus közepette – akár a legkelebbebbre is érvényesülhet (Oroszország). A „nyugat-keleti” ív azért megjelenik a kötetben – Európa területi feltérképezése formájában. Mindeközben az elemzések igazi tétje a nemzettel kapcsolatos alapfogalmak pontosabb tisztázása: a nemzet maga – nép-, illetve állam-nemzeti változata szerint; a nemzeti „identitás” mint a csoportidentitás többé-kevésbé pontosan körülhatárolható, sajátos típusa; s a „nacionalizmus” mint felfokozott nemzeti érzés, mint a nemzeti csoporttudat sajátos, adott környezeti szituációban dinamizált, befoglaló és kirekesztő elemekből kevert halmazállapota.

Sajnos, nincs a kötetnek az elméleti következtetéseket rögzítő, nyomatékosító összefoglalása, amit tanulságul idézhetnénk. Egy terjedelmes szerkesztői bevezető, igen részletező és tanulságos formában, a nacionalizmus-, illetve a tágabb nemzet-kutatás állását veszi számba, egyben felhívja a figyelmet a felekezeti, a nemzedék-, valamint a gender (férfi-, nő)-szociológiai szempontok eddigi elhanyagoltságára. A kötet legfontosabb újsága talán az, hogy kiemelten vizsgálódik a nemzeti érzést katalizáló és kanalizáló sajátos közösségi formák, rítusok és helyzetek körében. E szempontokból mindenekelőtt a nemzeti kiállításokról, a műemlékekről, a propagandáról, valamint a fegyveres konfliktusokról van szó.

A tanulmányosor másik feltétlen erénye, hogy „nyugat-keleti” összehasonlító szándékának megfelelően legalább sorra veszi Európa számos, ritkábban tárgyalt övezetét – Nyugat- és Közép-Európa mellett (ahol Németország kerül a középpontba) Kelet-, illetve Kelet-Közép-Európáét is, így kerülnek be a képhez az orosz mellett például a lett összefüggések, így találkozhatunk a magyar (!), a cseh vagy a galíciai rutén nemzettudat és nacionalizmus vizsgálatainak szentelt kísérletekkel. A cseh témával ellentétben, amely nemzeti előadással bír a kötetben (a rangidős J. Kořalka személyében), a magyar esetében az oxfordi R. J. W. Evans állt rendelkezésre a nagyon vázlatos összefoglalás számára („A magyar nacionalizmus nemzetközi összehasonlításban”). Evans ezt megelőzően (lábjegyzeteiből ítélve) elsősorban a lengyel–litván és az osztrák–cseh–magyar rendi viszonyok témáiban, utóbb pedig a „Monarchia és 1848” tárgyában publikált, a későbbi kelet-közép-európai korszakokkal eddig azonban talán kevésbé foglalkozott. Magyar nacionalizmus-képe a csehvel és lengyelvel párhuzamba állítható, enyhén retrográd rendi patriotizmussal indít, amely a reformkorban a nemzeti modernizációs igény kulturális-etnikai dinamizmusára vált anélkül, hogy képviselőiben tudatosulna a váltás sorsdöntő, kulturális-etnikai jellege. Így új dinamikájával is a rendi „Natio Hungarica” képzeténél ragad meg, jóllehet már rég nem „hungarus”, hanem „magyar” tudatról van szó (mint azt a társnemzetek és a nemzetiségek pontosan érzékelik, áttérve a kettős szóhasználatra). Sajnos, a forradalom során ez a félreértés a társnemzetekkel való összeütközéshez, azok nemzeti rivalizálásából eredő konfliktushoz vezet, ami polgárháborúvá (!) is fajul. (A külföldi szakirodalom eme téveszméjének jó volna egyszer a nyo-

mába eredni!) Az osztrák–magyar kiegyezés sem foglalta magába a társnemzetekkel történő megegyezést, hanem – a „politikai nemzet” stabilizálása címén – kezdetét veszi és mind nagyobb lendületre tesz szert a nyelvi–kulturális magyarosítás. Ezt a fegyvert csupán a zsidó és a német elemmel szemben nem kellett bevetni, mert az készséggel járta az önkéntes magyarosodás útját. (Ezek a németek persze nem a „svábok” voltak, mint az oxfordi tanulmányíró hiszi.) A magyar esetben a politikai–nemzeti, illetve etno–nemzeti nacionalizmus-típus egyedülálló, végeredményben azonban magára a nemzetre káros egybecsúszásáról vagy félig-meddig tudatos egybecsúsztatásáról van szó.

Komáromi Sándor

Régiók, államok, azonosságtudat Közép- és Kelet-Európában

*Region, State and Identity in Central and Eastern Europe. Eds.: Judy Batt and Katarzyna Wolczuk, 2002.
Frank Cass et Co. Ltd, London, ix+218 p.*

A Frank Cass Kiadónak *Nacionalizmus és Etnicitás* sorozatában megjelent kötet, melynek bevezetőjét – a kötet címével azonos címen – Judy Batt, a Birminghami Egyetem Orosz és Kelet-Európai Tanulmányok Központjának adjunktusa írta, nyolc tanulmányt tartalmaz az újonnan csatlakozó országok regionális reformjaival, ezen belül eurorégiók alapításával kapcsolatos fejleményeiről, a különösen a határregiókban, a „perifériákon” újraeledő regionális azonosságtudatról, valamint arról, hogy éppen a 2004-es csatlakozás nyomán szigorodó, schengeni vízum- és vámszabályok állítanak új akadályokat olyan organikusán egybetartozó régiók megalakulása elé, mint a Bánát, Narva vagy az általa Transzkárpátiának nevezett régió, melyeknek egy-egy jelentős, ha nem jelentősebb része egyelőre az Unión kívül marad.

E periférikus régiók lokális azonosságtudata, – ahogyan az Összegzést író másik szerkesztő, Katarzyna Wolczuk, ugyancsak a birminghami kutatóközpont kutatója megjegyzi: „a multikulturalizmus – ami az etnikumok közti viszonyoknak e történelmi régiókban mindig is proklamált normája volt – eltávolítja e régiókat saját nemzetállamuktól, bár ugyanakkor közelíti őket „Európa-hoz”.

Ha már előkerült az „Európa-hoz” való közeledés: a tanulmánykötet egyik fő ereje abban rejlik, ahogy – nemegyszer az iróniáig menő kritikával – sorozatos példákat kapunk arról, ahogyan a térség különböző, egymással vetélkedő mozgalmi végső igazoló érveként mindig azt hangsúlyozzák, hogy ők és a ő céljaik az igazán „európaiak”.

A kötet meglepetése pedig, legalábbis a szemlélő számára, hogy a ’89–’90-es fordulat idején (vagy ahogyan az Összegzésben Wolczuk datálja: „végül 1990–1993-ban”) három kommunista többnemzetiségű föderáció dezintegrálódik Közép- és Kelet-Európa nehézségeivel terhelt történelmében”. Birminghamból nézve tehát Csehszlovákia szétválásának ugyanakkora súlya van, mint a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlásának.

Ki, honnan és mit néz, illetve mit mutatnak a térképek? A kötet elején két vázlatos térképet találunk. Az első az *Államok és régiók Közép- és Kelet-Európában*, a második a *Két eurorégió* címet viseli. Az első az államhatárokon belül jelzi a régiókat. Podkarpackie és „Transcarpathia” csak a lengyel és ukrán határokon belül tűnik fel (csak a Bánát kisebb része nyúlik át Szerbiába: Belgrádig), a másodikon a Kárpáti Eurorégió már tartalmazza, egészen Szolnokig nyúlva a magyar, valamint a romániai és szlovákiai területeket, a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió (DKMTE) pedig túlnyúlik Belgrádon. Különös mó-

don a Bácska kifejezés az egész tanulmánykötetben sehol sem tűnik fel. (Igaz, a legújabb magyar kiadású Nagy képes világtlasz sem jelöl sem Bácskát, sem Bánátot, csak Bánság nevű térséget.

Nem csoda, hogy – amint a kötet elején a köszönetnyilvánításokból kiderül, a tanulmányok a „*Fuzzy Statehood*” and *European Integration in Central and Eastern Europe*, azaz a „*kusza államiség...*” projekt keretében készültek, amit Economic and Social Research Council finanszírozott.

Az egyes említett régiókról szóló részletes tanulmányok előtt Judy Butt bevezetőjét olvashatjuk, aki helyzetképét „A kelet-európai kisállamok nyomorúságából” vett Bibó-idézetrel kezdi: míg Nyugat-Európában természetesen, világos precizitással és konkrétan jelen volt a közösségi tudat,... „Kelet-Európában...a nemzeti keret olyasvalami volt, amit ki kellett alakítani, amit karban kellett tartani, amiért harcolni kellett, amit folyamatosan védelmezni kellett, nemcsak a dinasztikus államban létező erőtényezők, hanem az ország saját lakossága egy részének érdektelensége és a nemzeti tudatosság hullámzó állapota ellenében is.”

A kelet- és közép-európai átalakulást Butt, számunkra kissé meghökkentő módon a Harmadik Világ kolonializmus utáni időszakának vezető politikai antropológusára, Clifford Geertzre való hivatkozással kezdi, aki szerint a felszabadult államoknak egyrészt meg kell találniuk önazonosságukat, másrészt fel kell zárkózniuk a „korszellemhez”. Butt azt is kifejti bevezetőjében, hogy a régiók működtetése ugyan európai elvárás, de az EU mégsem ad erre „recepteket”. Az EU tapasztalatai (Spanyolországot kivéve) nem is vetettek fel különösebb többnemzetiségű, határok menti regionális kérdéseket, Kelet-Közép-Európa megszabadult, vagy új államalakulatai azonban önazonosságuk keresésekor nacionalizmusaikban erősödtek, és ez a vizsgált régiókban feszültségeket gerjeszt.

Sajátságos vonása e tanulmánykötetnek – melynek munkálatai 2000/2001-re koncentrálnak –, hogy Közép- és Kelet-Európa tárgyalásakor még korántsem érezzük az utóbbi egy-két évben az ún. SEE-térség, Délkelet-Európa iránt megerősödött figyelmet. Így a bevezető szól arról, hogy Szlovákiában a létező „magyar kérdés” akadályozza átfedő euróregiók kialakítását, de a vajdasági magyar kérdést nem taglalja a Bánát, illetve a DKMTE kapcsán.

A Bevezető lehangsúlyosabban arra hívja fel a figyelmet, hogy a területi és adminisztratív és regionális reformok, melyeket a csatlakozó országoktól elvár az EU, olyan „szuverén” területeit érintik ezen országoknak, melyek a legfélétkenyebben őrzött politikai tereimokba esnek, mivel az alkotmányok megreformálását érintik.

Arra is felhívja a figyelmet, hogy az „Európába való visszatérésnek” nemcsak előnyei vannak, de ára is van, és a terhek nagy részét ebben a sérülékeny határterületek s az ezekben tervezett régiók kell, hogy viseljék.

A kötet három ország: Magyarország, Szlovákia és Ukrajna területi-adminisztratív reformjait vizsgálja egy-egy bővebb tanulmányban; a lengyel viszonylatban két esettanulmányt találunk Felső-Sziléziáról és a keleti határvidékekről.

„Magyarország: A területi-igazgatási reformmal kapcsolatos politikai konfliktus mintái” címmel Birgid Fowler, az említett birminghami Közppont kutatója tanulmányát közli. Az 1990-től a tanulmány 2001-es megírásáig eltelt időben a szerző három mintát mutat ki. Az első a kommunista időszak hagyományai folytatásának fontossága regionális önkormányzatokkal kapcsolatos politikai szóhasználatban, a második az 1990-es reformok örökségére való hivatkozás, a harmadik a regionális kormánybiztosok 1990 és 1994 közti működésének öröksége. A magyarul is idéző szerző egy helyen szemléletesen elemzi, hogy az 1995-ös viták során területfejlesztés, vidékfejlesztés, illetve harmadik-

ként regionális politika kifejezések, valamint akörül folyt a vita kisgazdák és MSZP-sek között, hogy vajon a kommunizmus időszakában a „tanács”, vagy a „bizottság” kifejezés devalválódott-e jobban. A tanulmány azt is érzékletesen mutatja be, hogy az „Európa”-fogalom még egy olyan területileg és etnikailag homogén államalakulatban is, mint Magyarország, a posztkommunista időszak területi-közigazgatási reformja során milyen gazdag tárházát kínálta az „Európa-hoz való visszatérés” körüli vitákban a pártérdekeknek, valamint „Magyarország prekommunista és kommunista múltja és posztkommunista tapasztalatai változó magyarázatainak”.

A bevezetést is író Judy Batt: Reinventing Banat = A Bánát újralfeltalálása címen, alapos történelmi előtanulmányok, valamint 2000 decemberében Temesváron és 2001 szeptemberében Krassóban folytatott interjúk alapján ad színes képet a bánáti multikulturális hagyományok továbbéléséről, amiben az a meglepő, hogy a román betelepítéseknek és a sváb kivándorlásnak „köszönhetően” a Bánát sokáig tartó többnemzetűsége gyakorlatilag eltűnően van. Hogy a régióból mégis kirakat, és e tanulmánykötetben csattanós zárófejezet lehetett, annak Batt szerint is gazdasági magyarázata van: a német alapítványok támogatása és német cégek által folytatott privatizáció. Bukarest (és a szerző egy másik megjegyzése szerint a román Ortodox Egyház) ellenkezése dacára a bánátiak kitartanak „szeparatizmusuk” mellett, bár már 1993-ban arra figyelmeztette egy nyugat-európai tudós kollégáját egy tekintélyes román akadémikus, hogy „a régiók Európája” nemcsak leegyszerűsítő, hanem veszedelmes törekvés is lehet, ha a Balkánon akarják alkalmazni, és ezt meg kell érteni mindenkinek, aki el akarja kerülni a „jugoszláv eset ismétlődését”.

Ahogy a Bánátot a török idők után főképpen „svábok” hozták létre, Észtország kirakátát, Narvát dánok alapították a 14. században, majd a környék minden soron következő politikai alakulata rátette a kezét. Észtország 1991-es önállósága óta, de már azt megelőzően, ahogy a tanulmányt író David. J. Smith, a Bradfordi Egyetem Európai Tanulmányok Tanszékének adjunktusa bemutatja, különösen 1988-tól 1993-ig „a város és a körülette fekvő Ida-Virumaa régió a regionális autonómia igényének élharcosa a központi észti egységesítő és „nemzetiesítő” tendenciákkal szemben. A Narva folyó túlsó, oroszországi partján fekvő Ivangoroddal együtt speciális vámmentes övezetet terveztek, ezt azonban Észtország EU-tagságának (és esetleges NATO-belépésének) kapcsán nem lehet fenntartani. A városban, melynek mindössze 4%-nyi észti lakossága van, a többség pedig az államnyelvet sem beszélő betelepített orosz vagy egyéb volt szovjet állampolgár, időközben megjelent a svéd és az amerikai tőke, azonban újabb példájaként annak, hogy a tanulmánykötet történelmi, politikai, etnikai, antropológiai, (multi-)kulturális kérdések mellett szinte teljesen tartózkodik gazdasági jelenségek elemzésétől, ennek hatásait ez a cikk sem elemzi. Hogy Narva bányái és két óriás erőműve az amerikai NRG Energy Company kezébe kerülnek, nyilván nem közömbös kérdés, legalább olyan fontosságú, mint a napisajtóból is évek óta jól ismert sajtóságos észti probléma: a csak oroszul tudó szovjet-korszakbeli bevándorlók nyelvi és kulturális integrálása.

A kötet Összegzését a másik szerkesztő, Kataryna Wolczuk állította össze. Megállapítja, hogy Kelet- és Közép-Európában a „kommunizmustalanítás”, az európaizálás, valamint az etnikai és regionális azonosságtudat újraeledése közül csak az első két jelenség kapott eddig kellő tudományos figyelmet. Magyarország kivételével (a szerzők tanulmányaik 2000/2001-es írásakor nem észlelik a roma azonosságtudat éledését Magyarországon) a régió posztkommunista államai bizonyos tekintetben „új” államok, amelyeket erősen terhelnek a kommunizmus alatt elfedett regionális és etnikai diverzitások megoldandó kérdései, olyan alulról ható erők, melyeket a soron levő területi-közigazgatási újjászervezések során a központi kormányoknak kezelniük kell. Egy szupranacionális

európai szervezetben a csatlakozó országoknak meg kell határozniuk, mit jelent náluk a sokszor hivatkozott „európaiság”. Ennek fő eleme mindenképp a demokratizálás, amire például, a szomszédos Németország erős, Landokra tagolt felépítését szem előtt tartva Lengyelország az ugyancsak erős önállósággal bíró vajdasági rendszert építi fel, Magyarország azonban csak olyan igazgatási és a cikk meghatározása szerint működésükben sajtószerű (functionally specific) régiókat hozott létre, melyeknek jogkörei nem lépik túl azokét a hagyományos megyéket, melyekből összeállították őket.

Wolczuk összefoglalójának végén tragikus jövőt jósol az uniós csatlakozásból kimaradó periferikus régióknak, a kötetben elemzett Bánátinak és Transzkárpátiának és az abból kimaradt Galiciának, majd összegzése lezárásul mint immár passé jelenséget, a csatlakozó országok viszonylatában elbúcsúztatja a '80-as évek divatját, a „közép-európaiságot”, megjegyezve, hogy ez az egykori Habsburg Birodalomhoz vagy annak hatásköréhez való tartozást idéző szóhasználat és eszmerendszer már csak Románia és Ukrajna esetében életképes: azaz Közép-Európa keletébre tolódott. A kibővült EU határán kívül maradt országok stabilitását nehéz előre jelezni, és különösen a határigazgatási politikára kell az EU-nak különös figyelmet fordítania.

Tokai András

Nemzeti kisebbségek a mai Szlovák Köztársaságban

J. Madera, Andrzej: Mniejszości narodowe w obecnej Republice Słowackiej. = Rocznik wschodni 7. nr. Rzeszów 2001. 89–110. p.

A szerző cikkében a szlovákiai nemzeti kisebbségek – elsősorban a magyarok és a románok – helyzetével foglalkozik. A kérdés azért is rendkívül fontos, mert a Szlovák Köztársaság a mai Európa egyik olyan országa, amelyben a legtöbb nemzeti kisebbség él. Helyzetük az ország társadalmi-politikai életében az egyik legkomolyabb problémát jelenti.

A bevezetőben a nemzeti kisebbségek szám szerinti megoszlásáról tájékoztat minket a szerző: Szlovákia lakosságának 14%-a más nemzetiségű, legnagyobb lélekszámú a magyarság, 567 300 (kb. 10,7%), a második helyen a románok állnak, számuk 76 000. Ez a szám azonban nem teljes, hiszen életmódjukból következően (félévándor életmód, nagy részük nem dolgozik, nem veszik igénybe az egészségügyi szolgáltatásokat, nem járnak iskolába) nyilvántartásuk nehézségeket jelent. Legnagyobb részük az ország keleti részén települt le, becslések szerint valódi számuk 300 000–500 000 között mozog.

A többi kisebbségi csoportokba tartoznak a csehek (59 300, kb. 1,1%), a ruszinok (17 200) és az ukránok (13 300), együtt 0,6%. A többi csoportot alkotják a németek, a zsidók, a lengyelek, a horvátok, a morvák és az oroszok (összesen kb. 0,4%).

A cikk következő részében a szerző a nemzeti kisebbségekkel foglalkozó törvények bemutatásával foglalkozik. Először az 1992-ben elfogadott Alkotmány néhány olyan határozatát ismerteti, melyek a nemzeti kisebbségek jogainak rendezésére irányulnak. Az Alkotmány 6. sz. cikkelye kimondja, hogy az állami hivatali nyelv a szlovák, a kisebbségek nyelvhasználat további jogi szabályozásokat igényel. A többi cikkely csak általánoságokban foglalkozik a nemzeti kisebbségek jogainak védelmével. Garantálja a kisebbségi kultúra fejlesztésének, az információk anyanyelven való hozzájutásának, a társaságok szervezésének, valamint a művelődési és kulturális intézmények fenntartásának jo-

gát. Ugyanakkor semmilyen komolyabb lépés nem történt a kisebbségi nyelvhasználat szabályozása érdekében.

A további rész a nemzeti kisebbségek helyzetét mutatja be 1998-ig. A szerző részletesen foglalkozik V. Mečiar kisebbségi politikájával, amelyet nemcsak az ellenzéki pártok, hanem a különböző nemzetközi szervezetek is éles kritikával illettek. Az Európai Unió szerint Szlovákia nem teljesítette az európai integrációs folyamatok alapvető kritériumait. 1995-ben a parlamentben kieroszakolták az állami nyelvről szóló törvényt, amely a szlovák nyelvet a többi fölé emelte. Megszüntette azt az 1990-ben bevezetett jogi normát, amely garantálta a kisebbségi nyelvek használatát a hivatalokban. Jan Hrabko, szlovák publicista a mečiar kormány törvényhozó tevékenységét nagyon találóan „nyelvi rasszizmusnak” nevezte. Ez a törvény magával vonta a kisebbségi jogok korlátozását más területeken is. (Horn Gyula, az akkori magyar miniszterelnök figyelmeztette Szlovákiát, hogy döntésük a diplomáciai kapcsolatok megromlásához vezethet.) Jelentősen csökkentették a kisebbségi intézmények anyagi támogatását, a támogatás összege 24 millió koronáról 12 millióra csökkent. A magyar *Új Szó*-tól megvonták a támogatást, helyette a nacionalista irányultságú, kormányhű lapokat finanszírozták.

Változásokat az 1998-as parlamenti választásokat követő időszak hozott, amikor a hatalmat a Mečiar-ellenes opposíció szerezte meg. A kormánykoalícióba bekerült a Magyar Koalíció Pártja is, amely a nemzeti kisebbségi politikát illetően kidolgozott programmal rendelkezett. Dzurinda kormánya 1998-as programnyilatkozatában kötelezettséget vállalt a Szlovákiában élő kisebbségek helyzetének rendezésére. Ez érintette az iskolai bizonyítványok újbóli, két nyelven történő kiadását, a kisebbségi kultúra támogatását, valamint az új nyelvtörvény előkészítését és elfogadását. A Nemzeti Tanácsban létrehoztak egy, a kisebbségi jogokkal foglalkozó bizottságot (Vybor pre ludske prava a narodnosti). A kisebbségi ügyekkel foglalkozó parlamenti bizottságba bekerült A. Nagy László és Csáky Pál. Több, kisebbségi ügyekkel foglalkozó szervezet kezdte meg működését.

A következő rész a nemzeti kisebbségek pártjait mutatja be. A szlovákiai Belügyminisztérium 2001 elején 17 bejegyzett roma pártot tartott nyilván, ezeknek azonban csak a számuk nagy, politikai szerepük elenyésző. Ezenkívül négy magyar és egy ruszin–ukrán politikai párt szerepelt a nyilvántartásban, közülük egyedül a Magyar Koalíció Pártja képviseli valóban a kisebbségi csoportok érdekeit. A párt 1998-ban jött létre, egyértelműen támogatta a kormány reformtörekvéseit, regionális típusú pártból országos párttá vált. A roma csoportok közül egyedül a Roma Polgári Kezdeményezés nevű pártnak van saját képviselője. A szerző rámutat a két kisebbségi párt között megmutatkozó óriási különbségre, amely a politikai kultúra különbözőségéből fakad. A magyarok fegyelmezettek a jogaikért folytatott harcokban, magasan képzettek és erős politikai elittel rendelkeznek. Ezenfelül mögöttük áll Közép-Európa egyik jelentős demokratikus állama. Ezzel szemben a romák mögött, akik szétszóródva élnek az egész világon, nem áll senki, különböző csoportjaik között állandó konfliktusok vannak.

A pártokról szólva a szerző azt is megemlíti, hogy a parlamenti ellenzéki pártok kifejezetten nemzetiségellenes magatartást mutattak, szándékukban állt a kisebbségi nyelvhasználat betiltása, ennek érdekében népszavazást kezdeményeztek, ezt azonban Rudolf Schuster miniszterelnök megakadályozta.

A továbbiakban a nemzetiségi kisebbségeket érintő legfontosabb problémáról, nevezetesen a nyelvhasználat körüli vitákról olvashatunk. A cikk első részében már szó esett a Mečiar-kormány nyelvpolitikájáról, amely tulajdonképpen be nem váltott ígéretekben merült ki. Ezzel szemben Dzurinda kormánya 1999. július 10-én elfogadta az új nyelvtörvényt, amely szeptember 1-jén életbe is lépett. A törvény a kisebbségi nyelvhasználatot csak a területi közigazgatás helyi hivatalaiban szabályozza, s ez nem egyezik a Magyar Koalíció Pártja által benyújtott javaslattal, amely a kisebbségi nyelvek szélesebb körben való használatát célozta meg. A törvény garantálja a kisebbségi nyelvhasználat jogát azokon a területeken, ahol a népszámlálási adatok szerint a kisebbségek a lakosság legalább 20%-át teszik ki. Ez a magas küszöb ellenzőkre talált, a 10% mellett több érvet is felsorakoztattak. A törvény számos hibájára szlo-

vák publicisták és jogászok hívták fel a figyelmet. A törvény – egyebek között – nem definiálja pontosan a „hivatali kapcsolatok” fogalmát, ezért ez számos ellentmondáshoz vezethet. Végezetül a szerző felsorolja azokat a kijelölt területeket, ahol a kisebbségi nyelveket a hivatali életben használni lehet.

A nyelvhasználat szorosan összefügg a kisebbségeket érintő oktatásüggyel és a kultúrával. Ezek összefüggéseiről olvashatunk az alábbiakban. Itt elsősorban a magyarokat érintő kérdéseket tekintint át a szerző, nevezetesen a tanárok, művelődésüggyel és kultúrával foglalkozó szakemberek felkészítésének a helyzetét. Szól a pozitív változásokról, melyek között szerepel a bizonyítványok két nyelven történő kiadása, a költségvetési eszközök kedvezőbb elosztása, új, kisebbségi ügyekkel foglalkozó bizottságok létrejötte stb.

Az általános és főleg a magyar nemzeti kisebbséget tárgyaló rész után a szerző rátér a romák helyzetével kapcsolatos kérdések részletes elemzésére. 1989-ben Szlovákiában 300 roma települést regisztráltak, 12 év alatt számuk 520 ezerre nőtt. Deszkákból és bádogból összetákolt vaskövekben él együtt gyakran három roma generáció, víz, villany nélkül.

A szlovákok viszonya a romákhoz nagyon különböző, az elfogadástól és a megértéstől, a rejtett gyűlöletig terjed. Sok esetben a cigánykérdés agresszív megnyilatkozások alapjául szolgál. Nem ritka a gyűlölettel teli rasszista magatartás, amelyhez gyakran fizikai agresszió is kapcsolódik. A romák nemegyszer rasszista hajlamú politikusok célpontjai is, gyakran okolják őket a társadalom gazdasági helyzetének romlásáért. A média sem kezeli őket egyértelműen, leggyakrabban negatív megnyilatkozások szerepelnek velük kapcsolatban. A közvélemény-kutatások adatai azt sugallják, hogy a szlovák lakosság nagyobb része nehezen fogadja el őket. Még a társadalom barátián vagy csak egyszerűen közömbösen viszonyuló része is tart attól, hogy a roma kisebbség a Szlovák Köztársaság egyre nagyobb hányadát fogja kitenni. Ez összefügg a roma népesség éves természetes szaporulatával, amely 2,3% körül van, ezért a romakérdés hamarosan Szlovákia legfontosabb szociális, civilizációs és kulturális problémájává válhat.

1998-ban a United Nations Development Programme készített egy jelentést, mely szerint a Szlovákiában élő romák helyzete „nagyon rossz”. Az okokat az alábbiakban lehet összefoglalni:

- a romák olyan kisebbség, melynek nincs képzett elitje,
- nincs valódi, számottevő politikai képviseletük,
- helyzetük marginális kérdés,
- a társadalom privilegizált része nagy távolságot tart velük,
- gyökereiktől elszakítottak.

Egyetlen pozitívumként azt emelték ki, hogy a romák újabban törekedni kezdtek saját nyelvük, tradícióik és értékeik rekonstruálására.

A kérdés legnegatívabb aspektusa a szlovák oldalról irányuló diszkrimináció és rasszizmus. Különösen az utóbbi néhány évben vált egyre feszültebbé a viszony a szlovák és a roma népesség között. A szerző idézi a romák problémáját kutató Michail Vašečka adatait, aki olyan konkrét támadásokról számol be, amelyeknek romák voltak az áldozatai.

A cikk következő része egyes szlovák politikusok rasszista megnyilvánulásairól számol be. Ezek legnagyobb része nyilvános gyűléseken hangzott el, s a magyarokra és a romákra egyaránt vonatkozott. Ezek csak még jobban erősítették az országban a rasszista gyűlöletet. Hivatalosan egy esetben sikerült elérni, hogy a rasszista kijelentést tevő parlamenti képviselő mentelmi jogát felfüggesztették.

A cikk befejező részében a szlovák–magyar, illetve a szlovák–roma viszonyról olvashatunk. Az 1998-as parlamenti választások után, amikor a Magyar Koalíció Pártja tagja lett a kormánykoalíciónak, a szlovákiai magyarok reménykedve tekintettek a jövőbe.

Ugyanakkor a szlovákokkal ellentétben kevésbé pozitívnak látták a helyzetüket. Ezzel együtt a magyar–szlovák viszonyt mindkét fél jónak minősítette.

A romákhöz való viszonyt illetően a helyzet sokkal bonyolultabb, a 2000 márciusában folytatott felmérések alapján a viszony nagyon kritikus. Jónak csak 17% mondta, 80% rossznak minősítette. Ennek ellenére csak 47% számolt be romákkal kapcsolatos rossz tapasztalatokról. Azok a személyek, akiknek közeli kapcsolataik vannak romákkal (rokonsági viszonyok, munkahelyi, lakóhelyi kapcsolatok), kevésbé viszonyulnak hozzájuk negatívan. A lakosság nagy része azonban nem eléggé toleráns velük szemben.

A kormánykoalícióba bekerült kisebbségi képviselők jelentős szerepet játszhatnak abban, hogy a romák helyzete és a hozzájuk, való viszony is megváltozzék.

A befejezésben a szerző összegzi azokat a pozitív változásokat, amelyek 1998 óta figyelhetők meg Szlovákia nemzeti kisebbségeket érintő politikájában. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy az elért eredmények ellenére még számos probléma sürgős megoldásra vár. Kiemelt fontosságúnak tekinti a romák helyzetének megoldását. A továbbiakban megoldásra vár még a nemzeti kisebbségek képviselőit érő verbális és esetenként fizikai támadások problémája. Feladat még továbbá az emberi és kisebbségi jogok nemzetközi szempontú elemzése is.

Ráduly Zsuzsanna

Oroszország és az Iszlám

Yementialova, Galina M.: Russia and Islam. = PALGRAVE 2002

Ez a könyv a szerző szándéka szerint egy mind az orosz, mind az iszlám történelmi tanulmányok sorában meglévő űrt próbálja meg kitölteni. Az orosz történészek már régóta hangsúlyozták, hogy az ország földrajzi adottságaiból fakadó nyitottsága, valamint elhelyezkedése Európa, valamint a később iszlamizálódott Ázsia között, meghatározó jelentőségű volt az orosz állam kialakulásában és különbözőségében a Nyugattól. Az orosz és a nyugati történészek egyetértenek abban, hogy Oroszország kialakulásában egyaránt döntő jelentőségű volt a külső hatások és nomád tényezők közti törekeny egyensúly.

„A kommunizmus összeomlását követően Oroszország szocio-kulturális identitása körül fellángoltak a tudományos és politikai viták: míg a nyugat a világtörténelem megoldását ünnepelte, addig mások úgy látták, hogy a korábbi globális ideológiai konfliktusrendszer átalakul, és civilizációk közti kulturális, vallási konfliktus-rendszerként újul meg. E gondolkodás szerint a 14 milliós muzulmán lakosságú posztkommunista Oroszország nem kerülheti el a civilizációs megosztottságot. A vallási alapú konfliktust megtestesíteni látszik az elhúzódó orosz–csecsen ellentét, amelynek kezdete egybeesik a Szovjetunió összeomlásával.”

A könyv az iszlám Oroszországot vizsgálja, vagyis Eurázsia azon részeit, amelyek egyes őket érintő időszakokban orosz fennhatóság alatt álltak, különös tekintettel a nem hivatalos orosz–muzulmán interakciókra. Az író nem alkalmaz semmilyen filozófiai, ideológiai vagy elméleti megközelítést, hanem egy politikai és kulturális szempontból pártatlan elemzést szándékozik létrehozni.

Véleménye szerint az Iszlám, a jelenkor orosz társadalmá számos olyan jellemzőjének forrása, amely közös az Iszlám Kelettel. Ezek közé tartozik például a politikai despotizmusra való hajlam, demokratikus ügymenetek hiánya a hatalom átadás-átvétel és alkalmazás területén, fejletlen polgári szolidaritás, a kollektív értékek túlsúlya az individuális

értékekkel szemben, erőszakos magatartásformák nagyfokú jelenléte és az érzelmi, misztikus, kontemplatív életszemlélet. Az őroszok interakciója a muszlimokkal és az iszlám kultúrával volt az egyik központi tényező az orosz etnikumok létrejöttében a VIII. és X. század között. Az akkor még pogány őroszok gazdasági gyakorlatára, politikai és törvényi normáira legnagyobb mértékben a kazárok, Volga Bulgária népei és kisebb mértékben az Arab Kalifátus, Irán, Szamarkand, Buhara népei voltak hatással. Nyugat-Európával ellentétben, amely elszenvedte a normann inváziót, a IX. századi varég uralom az őroszok hazája felett és a később létrejövő, centralizált Kijevi Orosz állam, valamint elitjének magva beépültek Rurik varég dinasztiájába, mindazonáltal nem hozott radikális szerkezeti változtatásokat. A XII. századra a kijevi vezető osztály etnikai és kulturális nativizálása befejeződött, sőt a sok vegyes házasságnak köszönhetően kijeviek és az őshonosok között, a korai Oroszország vezetői osztályának nemzetiségi összetétele megváltozott, őshonossá vált. A varég invázióra tehető az orosz politika és a lakosság nagy része divergenciájának kezdete. Míg az előbbi kialakulását legalábbis formailag külső, európai hatások érték, addig az utóbbi fejlődését egy belső, az őslakosok gondolkodása határozta meg. Az állam a kazár alapelven működött, miszerint az állam nem avatkozik a közösség életébe, mindaddig, amíg az rendesen befizeti az adót. A XIII. és XV. századra ez a kapcsolat tovább fejlődött, és a periódus végére Oroszország egy központosított, militarizált állammá lett, de az adóbegyűjtő, újraelosztó rendszer fennmaradt. Ezért a társadalom roskadozott az állam alatt, a jogi rendszer gyenge volt, a politika irányította a gazdaságot, ebből kifolyólag a városi autonómia és a magántulajdon feltétel nélkülsége fejletlen volt. A rendszer társadalmi következményeként a státusa autonómia minden rétegben – az arisztokráciától a parasztságig – fejletlen volt.

Az állam és a társadalom kettőssége miatt a görögkeleti katolicizmus X. századi adoptálása nem gyakorolt számottevő hatást az orosz lakosság és eurázsiai szomszédai, beleértve a muszlimokat is, kapcsolatának területeire és jellegére. A kijevi vezetés végül két okból választotta az ortodox egyházat: egyrészt kulturális, politikai és pszichológiai függetlenséget biztosított számukra, másrészt legitimizálni szándékozták nagyhatalmi törekvéseiket azon az alapon, hogy a Bizánci Birodalom vallási örökösei, III. és IV. Iván vezették be a bizánci elemeket az orosz politikába és törvénykezésbe. Az eurázsiai hatalmi egyensúly fenntartása határozta meg Moszkva kül- és belpolitikáját a XVII. századig, bár Oroszország növelte katonai és politikai jelenlétét Észak- és Nyugat-Európában. A hivatalos kereszténység és bizánciasodás ellenére, a vezető osztályok politikai és gazdasági magatartási formái még századok múltán is magukon viselték az iszlám Dzsingisz örökségét. Az orosz vezetői osztály beválasztotta a Dzsingisz-nemesség számos képviselőjét, így Oroszország vezetői, akik nem csak a legnagyobb számban képviselték, de katonailag is a legerősebbek voltak az Arany Horda leszármazottai közül, és igényt formáltak a hajdani Dzsingisz-birodalom eurázsiai részeire. A XVII. század végére a Krím-félsziget kivételével a Dzsingisz-birodalom összes territóriumát bekebelezte Oroszország, aminek eredményeképp számottevő muszlim enklávék alakultak ki a Volga és az Ural mentén, valamint Szibériában, és Oroszország sokvallású állammá vált. Moszkva hivatalos politikája, amely elnyomta az iszlámot, és kereszténységre térített, kevés befolyást gyakorolt az orosz és az iszlám köznép mélyen gyökerező és hagyományos interakciójára, sőt kihangsúlyozta az orosz társadalom vallásoktól és etnikumtól független kohézióját a külső és idegen állammal szemben. Ezért nem meglepő, hogy sokszor az orosz és a muszlim parasztság együtt harcolt a mindkettőt elnyomó központi hatalom ellen, mint például a Pugacsev-felkelés során. Nagy Péter cár uralkodása a XVII. század végén új fejezetet nyitott az orosz történelemben, mivel a cár kényszerítette ki az ország első modernizációját és elszakadását az

„ázsiai” elmaradottságtól. Nagy Péter reformjai Oroszország bevezetését célozták az európai nagyhatalmak sorába, és központi elemük volt a társadalmi és kulturális nyugatiasítás, amihez elengedhetetlenül társult a kereszténység. Az orosz ortodox egyház ekkor állította fel a legfelsőbb politikai szervét, a Zsinatot, amely az állami vallás- és nemzetiségpolitika egyik kulcsfontosságú intézménye és az iszlámmellenes kampány legjelentősebb résztvevője volt. Péter uralkodása nagymértékű technológiai és katonai fejlődést hozott, de ugyanakkor tovább fokozta az állam és a nép elidegenedését: míg a vezető réteg és néhány urbánus körzet a nyugati életformát és értékeket követte, addig az utóbbi ragaszkodott a hagyományos Dzsingisz-értékekhez. Péter reformjai ezáltal csak szélesítették a Nyugat-Európa és Oroszország közötti szakadékot, mivel Európában ekkor már az uralkodók hatalmát parlamentek, független bírúk és más provinciális, urbánus, burzsoá testületek korlátozták. Nagy Péter reformjai sok közös vonást mutatnak Muhammad Ali XIX. századi egyiptomi reformjaival és Ottomán Törökország 1830 és 1870 közötti tanizmattal.

Nagy Katalin újabb nagy lépést tett Oroszország felszíni modernizációjáért, de a nyugati intézmények, amelyeket felvilágosult abszolutizmusa vezetett be az orosz politikába nem változtatták meg az orosz társadalom hagyományos gazdasági és társadalmi mechanizmusait. Különös jelentőséggel bírt Katalin vallási liberalizmusa, amivel alapvetően változtatta meg a hivatalos orosz álláspontot az iszlámot illetően: már nem a megsemmisítés volt a cél, hanem a kezelés. Legalizálta az iszlámot, korlátozta az orosz Ortodox Egyház befolyását, valamint kitalálta és létrehozta a Muftiyat-ot, és engedélyezte a mecsetek és iszlám iskolák fenntartását. Ezek hatására iszlám reneszánsz ment végbe a muszlim tátarok és baskírok körében. Eközben folyamatos területi expanziót folytatott a muszlimok lakta Krim és Észak-Kaukázus felé. Előbbivel egy újabb iszlám enklávé jött létre, míg az utóbbi esetében *gazawat* formájában jelent meg az ellenállás Szufi sejkvek vezetésével. Ez a későbbi *jihád*-ot vetíti előre, mivel mindkettő *adat* normák ellen folyt, és biztosította a helyi feudális vezetők hatalmát.

Az 1860-as években II. Sándor hajtotta végre a felülről jövő modernizáció következő fázisát, amivel Oroszország megkésett kapitalista fejlődését mozdította elő, és a sok különböző nemzetiségű alattvaló nemzeti és vallástudatát kavarta fel. Ezért később III. Sándor egybe akarta kovácsolni az orosz nemzetet, aminek fő vonásai voltak az oroszország, az ortodox kereszténység és a monarchikus állam. Paradox módon azonban ez pont a birodalomban élő nem orosz népek felvirágzását hozta. Az iszlám kulturális élet megelevenedését eredményezte az 1905-ös burzsoá-demokratikus felkelés. A képzetesebb és kulturált muszlim kisebbség ez idő tájt alakította ki a jadidizmust, amely a modernizmust ötvözte az iszlám értékekkel.

Az 1917-es bolsevik forradalom, bár antitézise volt az addigi politikai és társadalmi normáknak, mégis egy újabb „felülről jövő” modernizációt jelentett. A korábbi modernizációs kísérletekhez képest sokkal mélyrehatóbb és hosszabb ideig tartó hatást gyakorolt az orosz társadalomra, amely valószínűleg annak a következménye, hogy Magyarországgal és Németországgal szemben a nép sokkal szélesebb rétegeit és arányában nagyobb tömegeit tudta mobilizálni. A bolsevizmus elmélete kiemelten kezelte azokat az alapelveket, amelyek a társadalmi igazságossághoz, kommunalizmushoz, a csoport érdekeit az egyén elé helyezéshez és a rabszolgaság megszüntetéséhez kötődnek, és amelyek egybevágtak az *ummá*-val. Ennek nagy jelentősége volt a bolsevizmus előretörésében a muszlim területeken és magyarázatul szolgálhat, hogy miért illeszkedett olyan jól a kolhozrendszer a hagyományos vidéki muszlim közösségek társadalmi rendszereibe, valamint hogy ezek a régiók miért kötődtek a szovjetekhez és a kommunista párt rendszereihez sokkal tovább, mint a volt Szovjetunió más részei.

A kommunizmus összeomlását és a Szovjetunió széthullását követően a Jelcin-kormány újból elkötelezte magát a nyugati értékek mellett, aminek velejárója volt, hogy Oroszország kapcsolata saját muszlim perifériájával és más iszlám országokkal eléltelenedett, az iszlám Észak-Kaukázus a piac-orientált orosz gazdaság számára csak akadály volt. A Jelcin-kormány szorgalmazta ezen területek szuverenizálását, és nem zavarta más iszlám országok növekvő befolyása ezeken a területeken, Csecsenföld és Tatárföld kivételével. A központi hatalom visszahúzódása masszív forrás- és befektetésihiányt okozott, ezáltal elhatalmasodott a bizonytalanság, és virágzásnak indult a bűnözés. A kormányzó elit, amelynek eddig Moszkva biztosította a hatalmát, a nacionalizmus és iszlám-nacionalizmus felé fordult hatalmi pozíciójának igazolása céljából.

Oroszország muszlim közösségeinek nemzetépítése során kialakuló nacionalista ideológia az iszlám számára örvendetes volt. Moszkva politikai kudarcai és a csecsen nacionalizmus megjelenése, Csecsenföld elszakadása és az iszlám politizálódása a teljes Észak-Kaukázusban együttesen generálták az orosz–csecsen konfliktust. Az 1994-ben kezdődő háború hatalmas károkat okozott az orosz föderalizmusnak és a már évszázadok óta jól működő kapcsolatoknak a muszlimok felé.

Az 1990-es évek közepétől a politikai reformok lelassultak, és a gyors demokratizálódás reménye tovatűnt, helyette megjelent a nomenklatura, a volt pártvezetők, akik az újjazdagokkal együtt kétes társadalmi és gazdasági háttérrel emelkedtek fel. A demokratikus választásokat a Szovjet-korra jellemző módszerek árnyékolták be, a peresztrojka legnagyobb vívmányát, a sajtószabadságot korlátozták. A demokratikus változások az átlagpolgár számára drasztikus életszínvonal-csökkenést, morális válságot, kulturális degradálódást hoztak.

Az oroszországi muszlimok mindezekén kívül még egy etno-territoriális problémával, új, nem hagyományos fundamentalizmus előretörésével is szembesültek. Minden nehézség ellenére azonban a termékeny együttélés tradíciói túléltek egy évtizednyi posztsovjeter válságot, külső hatásokat és azokat a törekvéseket, amelyek a modernizáció részeként alá kívánták aknázni az iszlámot. A csecsen háború egy évtizede ugyanakkor megmutatta, hogy ennek a háborúnak mindkét fél csak vesztese lehet. A moszkvai vezetés hivatalos politikája következtében az együttélést segítő körülmények eltűnően vannak, és Moszkva még adós egy olyan nemzeti és vallási politika kidolgozásával, amely hosszú távon elősegíti egy soknemzetiségű, többvallású ország fokozatos, stabil, demokratikus fejlődését modern polgári társadalommá.

Bosznay Csaba

Mit jelent kanadainak lenni?

Kymlicka, Will: Being Canadian. = Government and Opposition, Ltd 38. vol. 2003. 3. no. 355–385. p.

Ha felmerül a kérdés, hogy milyen is a kanadai identitás, általában arra koncentrálunk, hogy hogyan viszonyul a kanadai lét a különböző, nemzeten belüli (a québeci, az őslakos és a bevándorló) csoportok identitásához. A szerző azt állítja, hogy az a mód, ahogyan Kanada kezeli e kérdést, nem is olyan egyedülálló. A kanadai éntudatnak külső és belső dimenziói is vannak, és mind a csoportidentitások, mind a nemzetközi viszonyok meghatározó szerepet játszanak a kanadai identitás folyton megújuló definiálásában.

A tanulmány első részében a szerző több szempontból megvizsgálja a kanadai éntudatot. Először is a kanadaiaknak meggyőződésük, hogy derék világpolgárok, és hogy orszá-

guk hasznos, közvetítő szerepet tölt be a nemzetközi tárgyalásokban. Megkülönböztetik magukat az amerikaiaktól, akiket az elzárkózással, az egyoldalúsággal és a nemzetközi szervezetekkel szemben tanúsított túlzott bizalmatlansággal azonosítanak.

A kanadaiak azt is szívesen gondolják, hogy bizalmat ébresztenek mindenkiben, és már a hátizsákjukra erősített kanadai zászló is elegendő a meleg fogadtatáshoz. Hasonló érzelmekkel viseltetnek a kanadai útlevelé iránt is, amely tiszteletet sugároz.

A kanadaiak a nyugati világ részének tekintik magukat, akik közvetítenek Kelet és Nyugat, Észak és Dél között. Rendületlenül hisznek a fennálló, nyugati típusú államrendben. Bár ezt tartják helyesnek, elismerik, hogy nem mindenhol ugyanilyen népszerű ez a modell. Nyíltan nem esik szó – huntingtoni értelemben – civilizációk összecsapásáról, de a lelkük mélyén hiszik, hogy a kanadaiság része a nyugati kultúrához való tartozás.

Kanada ugyanakkor határozottan elhatárolja magát az európai óhazától. Fiatal, modern társadalomként tekintenek önmagukra, amely nyitott az új emberekre és az új gondolatokra, ugyanakkor csodálattal adóznak az európai történelmi levegőnek.

A kanadaiak – a látszólagos hasonlóság ellenére – élesen megkülönböztetik magukat az amerikaiaktól. Az amerikai függetlenségi háború óta hagyományosan Kanada testesíti meg a tiszteletudó, közösségi értékeket a forradalmi és individualista amerikai mentalitással szemben. S bár napjainkra ezek a szerepek gyakran felcserélődtek, a kanadaiak előszeretettel hiszik, hogy Kanada „kedvesebb és finomabb” ország, mint az USA, és az állam igazságosabban gondoskodik a polgáiról. Összefoglalva tehát kanadainak lenni nem egyszerűen más, mint amerikainak lenni, hanem erkölcsi többletet jelent. A szerző vitatja, hogy mennyire helytálló ez az önmeghatározás, és inkább a mélyben meghúzódó kisebbségi komplexus – természetes – kompenzációját látja benne.

A szerző véleménye szerint a fenti értékeket Kanadában egyaránt magáénak vallja minden etnikai és nyelvi közösség. Rámutat, hogy a kanadai sokszínűség és annak kezelése nem tér el igazán más, nyugati demokráciák megközelítésétől. A kanadai lakosság alapvetően három háttérből érkezik: az őslakosok, a bevándorlók és a brit telepesek közül. A szerző a továbbiakban a különböző alcsoportok viszonyát elemzi a kanadai identitáshoz. Ami a bevándorlókat illeti, kezdetben be kellett olvadniuk a befogadó társadalomba. Az 1960-as évektől kezdve azonban Kanada politikája alapvetően változott meg: ekkortól inkább az etnikai identitás erőteljes kifejezését támogatta. Az őslakosokkal való bánásmód hasonló fejlődésen ment keresztül. A kezdeti beolvasztó-korlátozó politikát az 1970-es évektől felváltotta az érdekegyeztetés. A harmadik jelentős kisebbség, a québeciek elnyomására irányuló törekvések ugyancsak megszűntek, és az elfogadás és az autonómia szellemisége lépett a helyükbe.

A szerző hangsúlyozza, hogy a kanadai politikában végbement változások nem egyediek, hiszen a többi, hasonló helyzetben lévő nyugati demokrácia is ezt az utat járta végig a mai tolerancia kialakulásáig. Kanada helyzete csak abból a szempontból különleges, hogy mindhárom típusú etnikai csoporttal, az őslakossággal, a bevándorlókkal és az államon belüli szoros nyelvi alközösséggel is összhangot kell kialakítania, illetve hogy a kanadai elkötelezettséget nemcsak a törvény garantálja, hanem maga az alkotmány is. A kanadaiak számára alapvető és gyakran hangsúlyozott tényező az etnikai sokszínűség pártolása.

Vajon mi formálja ezt a kis etnikai közösségekből összefércelt nemzetet egységes és működőképes állammá? – teszi fel a kérdést a szerző. Sokan úgy gondolják, hogy a kanadai polgárok erősen kötődnek Kanadához mint politikai közösséghez, és csak másodsorban azonosulnak saját szubkultúrájukkal. Ahhoz azonban, hogy e pánszereplő kanadai identitás megszülethessen, számos drámai változásnak kellett végbemennie az ország történelmi látásmódjában és hagyományában. Az 1950-es években új zászlót, új himnuszt, új nemzeti ünnepeket, új alkotmányt kapott az ország, miközben megerősítették a sokszínűség hivatalos elfogadását segítő intézményrendszert és a kétnyelvűséget. A várakozásokkal ellentétben azonban, míg a brit eredetű és a bevándorolt lakosság hazafias érzelmei fellángoltak, a québeci közösség még kevésbé vallotta magát kanadainak, pedig ép-

pen rájuk szerettek volna elsősorban hatást gyakorolni. Számos elmélet született arra vonatkozóan, hogy mely erők tartják össze a páncanadai identitást: így például a közös politikai elvek, a közös történelem és a sokszínűség eszmei értékei vagy gyakorlati haszna. Noha ezen szempontok mindegyike megmozgatja a kanadai társadalom bizonyos rétegeit, véli a szerző, egyik sem elégséges az összes kanadai összeforrasztására, különös tekintettel a québeci közösségre.

De lehet, hogy nem is kell efféle erős, páncanadai identitás kialakítására törekedni, elvégre a kanadai állam jól működik – attól függetlenül, hogy állampolgárai éppen mennyire érzik magukat kanadainak. A lakosok szívesen működnek együtt az általuk is magas színvonalúnak és megbízhatónak tartott kanadai intézményrendszerrel. A modern kori politikai intézményrendszer sikere az állampolgárok aktív és önkéntes együttműködésének függvénye, amellyel azonban nem jár feltétlenül együtt a nemzettel való azonosulás. Talán sovány magyarázat ez a jól működő, soknemzetiségű országok titkának megfejtésére, de az, hogy e rendszer működik számos, Kanadához hasonló helyzetű országban, az elv helyességét igazolja.

Végezetül a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tanulságokat lehet levonni a kanadai tapasztalatokból az identitáspolitikára. Véleménye szerint Kanadára is igaz az az elterjedt vélekedés, hogy napjainkban az identitás sokszintű, állandóan formálódó viszonyokon alapuló, megalkotott, vitatható és egymásba folyó fogalom. Az a nézet viszont, hogy az identitáspolitikát nem kompatibilis az érdekképviseleti politikával, Kanadában nem állja meg a helyét. A kisebbségi csoportok hisznek abban, hogy noha létszámukat tekintve hátrányos helyzetben vannak, jelenlétükkel hatékonyan képviselhetik érdekeiket a közösségi intézményekben. Az identitással kapcsolatos igényekről ugyanúgy lehet tárgyalni és működőképes kompromisszumra jutni, mint bármely más érdekellentét esetében. Az pedig, hogy az identitáspolitikát Kanadában és a hozzá hasonló demokratikus államokban egyszerű, hétköznapi folyamattá vált, mindenképpen annak örömteli jele, hogy politikai kultúránk érettebb lett, és politikai intézményeink szilárdan állnak a helyükön.

Szirmai Judit

Ausztrália: egy föld – két nép

Suter, Keith: Australia – One Land: Two Peoples. = Contemporary Review, 283. vol. 2003. 1651. no. 84–90. p.

A természet időről időre emlékezteti az ausztrálokat, hogy milyen kevéssé urai a földjüknek. A kontinens őslakos népei ennek mindig is tudatában voltak, az európaiak azonban jobban bíztak saját földművelő képességeikben. A szerző felteszi a kérdést: vajon nem az őslakos népeket igazolja-e a történelem?

A szerző röviden áttekinti Ausztrália földrajzi adottságait. Ausztrália sokkal nagyobb kiterjedésű földterület, mint azt a legtöbb térkép alapján hihetnénk. Valójában Ausztrália területe az USA területének több mint 80%-a, vagyis akkora, mint a Spanyolországtól az Urálig húzódó terület. A földtörténet korábbi szakaszaiban Ausztrália a Gondvana nevű szuperkontinens része volt, amelyről fokozatosan vált le az Antarktisz, Dél-Amerika, Afrika, Madagaszkár, Ausztrália, Új-Zéland és Új-Guinea. A kontinens több mint 40 millió éves elzártsága egyedülálló, gazdag növény- és állatvilág kialakulását tette lehetővé. Ugyanakkor Ausztrália a Föld legszárazabb és leglaposabb földrésze, éghajlata igen szélsőséges és változatos. Ez nem is csoda, hiszen Ausztrália a világ egyetlen, egész kontinens magába foglaló országa.

Ezen földrajzi adatok után a tanulmány áttér az őslakos népek hitvilágának és a földhöz való viszonyának bemutatására. Az ausztrál őslakosság legendáiban nem esik szó vándorlásról. Valószínű, hogy a törzsek még azelőtt érkeztek erre a földterületre, hogy a tenger

elborította volna az átjárást biztosító földnyelvet. További rejtély azonban, hogy jelenleg nem él Délkelet-Ázsiában az ausztrál (vagy akár új-guineai) lakosokhoz külsőleg hasonlító népcsoport – akárcsak az ausztrál nyelvek, az őslakosok is egyedülállóak.

Az őslakosok egymástól igen eltérő, az álomvilágból merítkező teremtésmítoszai abban megegyeznek, hogy Ausztrália, ahogyan lakói is, időtlen idők óta létezik. A mítoszok szerint a vallásos áhitattal tisztelt felszíni formák ősi, óriás lények utazásai nyomán alakultak ki. A zsidó–keresztény–iszlám hagyománnyal ellentétben az ausztrál őslakosoknak nincs édenkertről szóló történetük. Az őslakók élete sosem merült ki a „homlokuk verejtékével” végzett munkában; gazdag, a földhöz szorosan kötődő lelki életet éltek. A föld biztosítja a kapcsolatot a múlandó és az örökkévaló dolgok között, ezért – szemben a brit felfogással – nem bocsátható áruba. Minden közösség a földhöz képest definiálja önmagát, így a törzsek az angol hódítás előtt nem is vívtak területi háborúkat.

A tanulmány szerint két évszázada még legalább 750 ezer (sőt akár 1,5 millió) őslakos élhetett Ausztráliában 600-700 törzsbe szerveződve, s e törzsek 250 teljesen különböző nyelvet beszéltek. Bár a szűkös természeti források nem tették lehetővé a gyakori, népes összejöveteleket, az elszórtan élő, ám az egész kontinentet benépesítő őslakosok mégis kapcsolatban álltak egymással a kereskedelem és egyes hagyományok révén.

A föld egyetlen más nyelvével sem rokon, ausztrál törzsi nyelvek egy több ezer évvel ezelőtti, közös nyelvre vezethetők vissza. A nyelvi sokszínűséget ellensúlyozta az őslakosok kiváló nyelvérzéke, amelynek segítségével nemcsak egymás, hanem az angol telepesek nyelvét is gyorsan elsajátították.

Az őslakosok kincse a generációról generációra átadott tudásban és bölcsességben rejtett. Ők voltak az első környezetvédők, mert tisztában voltak a természettel való harmonikus együttélés fontosságával.

Az ausztrál őslakosok a föld legrégebbi (60 ezer éve), folyamatosan létező civilizációjaként maradtak fenn a világ egyik legmostohább természeti adottságokkal rendelkező területén. Napjainkban, amikor Ausztrália annyi környezeti problémával küzd, még mindig nem tudjuk, mi volt az őslakosok módszere a túlélésre. Az ausztrál történelemkönyvek tele vannak merész, fehér felfedezőkről szóló történetekkel, akik nekivágtak a kopár földrészeknek, de éhen- vagy szomjan haltak a sivatagban, ott, ahol az őslakosok pontosan tudták volna, mit és hol keressenek.

A hagyományos fehér nézetekkel ellentétben a régészeti leletek azt igazolják, hogy az őslakos társadalom nem volt statikus. E zord környezetben való fennmaradáshoz ugyanis elengedhetetlen volt egyrészt a körülményekhez való alkalmazkodás és annak ismerete, hogy hány embert képes eltartani a föld. Az őslakók leginkább halászó–vadászó–gyűjtőgető életmódot folytattak, és kis, 500 főt ritkán meghaladó közösségekben éltek. Nomád életükből adódóan nem zsákmányolták ki a földet, hanem meghatározott útvonal szerint vándoroltak saját törzsi területükön.

Az angol telepesek képtelenek voltak megérteni az őslakosok életmódját. Az általuk ismert, gondosan megtervezett és évszakokhoz igazított földművelés teljes hiányával szembesülvén az őslakosokat „lustának”, a földeket pedig gazdátlanoknak vélték. Az ő gondolkodásuk szerint e pazarló népek meg sem érdemelték a parlagon hagyott földeket.

Az őslakosok azonban mintegy 300-szor hosszabb ideje éltek már Ausztráliában, mint a telepesek. Ők már rájöttek arra, hogy a földdel nem bánhatnak kényük-kedvük szerint. Az ausztrál termőföld ugyanis a világ legősibb és legtöbb gondoskodást igénylő termőföldje. Sem a föld tápanyagtartalma, sem pedig az éghajlat nem alkalmas az európai módszerekkel történő földművelésre.

Harci hagyományok hiányában az őslakosok kezdetben nem mutattak fegyveres ellenállást a telepesekkel szemben. A törzsek békés természete valószínűleg abból adódott, hogy tudták: vagy együtt élnek, vagy külön-külön vesznek el. Később viszont gyorsan tanultak, és hatékonyabban védekeztek, mint amiről az angol dokumentumok hivatalosan beszámoltak.

A szerző rámutat, hogy a kontinensek közül Ausztráliába érkeztek meg utoljára az európaiak. Anglia a 18. századi felvirágzása során kezdte erőteljesebben kutatni a déli tengereket, és 1768-ban James Cook kapitány III. György nevében lefoglalta a mai Új-Dél-Wales területét. A következő jelentős eseményre 1788-ban került sor, amikor az angolok egy börtönrendszer kiépítésére fogtak Új-Dél-Walesben, hogy enyhítsék az anyaországi börtönök zsúfoltságát. 1788. január 26-a éles kardként hasítja ketté az ausztrál történelmet: ekkor érkezett meg ugyanis Phillip kapitány 1500 főből (köztük 736 elítéltből) álló Első Flottája, amelynek legénysége – a történelem során először – az itt maradásra rendezkedett be, és ezzel kezdetét vette a világ legősibb civilizációjának elpusztítása.

Bár ezt akkor még sem az őslakosok, sem a jövevények nem tudhatták, az ausztrál népek élete végérvényesen megváltozott. El kellett hagyniuk földjeiket, élelmiszerforrásaikat és a vallásuk alapját képező szent helyeket. Ausztráliában addig ismeretlen éhínség pusztított mindkét tábor soraiban: az európai mezőgazdasági módszerek ugyanis nem működtek Ausztráliában, az őslakosok pedig nem vándorolhattak jól ismert földjeiken.

A legnagyobb problémát ma is a vízhiány jelenti. Minél gazdagabb és fejlettebb egy társadalom, annál több vizet használ. Az Ausztráliában a fáktermelések és a víz pazarlása nyomán jelentkező ivóvízhiány még az éghajlatváltozásnál is komolyabb problémát jelent. A szerző több kritikus pontot is kiemel. Egyrészt nem biztos, hogy az európai mezőgazdasági módszerek és életmódbeli szokások Ausztráliában is beválnak. Másrészt az ausztrál lakoságnak át kell gondolnia a vízhasználati szokásait, főleg a mezőgazdaság területén. A vízigényes, európai fajok helyett őshonos fajokat kellene telepíteni mind a gazdaságokban, mind a kiskertekben. Harmadrészt, mivel a sós víz édesvízzé alakítása igen energiaigényes folyamat, hatékonyabban kellene kihasználni a napenergiát, akár az állampolgárok megtakarításainak kis részét is felhasználván e célra. Negyedrészt pedig racionalizálni kellene a vízdíjakat, hogy a megemelt, realisabb árak véget vessenek a pazarló felhasználásnak.

A szerző azzal zárja gondolatmenetét, hogy számos civilizáció kihalt már a történelem során víz- vagy élelemhiány miatt. Kérdés, hogy az európai irányítás alatt álló Ausztrália elkerülheti-e ezen civilizációk sorsát.

Szirmai Judit

Az új-zélandi maorik földjének visszaszolgáltatása : a társadalmi felépítés szerepe

Bowassa, Steven C.–Strong, Ann Louise: Restitution of Land to New Zealand Maori : The Role of Social Structure. = Pacific Affairs, 75. vol. 2002. 2. no. 227–260. p.

(A szerzők a University of Louisville, Kentucky, illetve a University of Pennsylvania, Philadelphia keretében írták e munkájukat.)

A külső szemlélőknek jelentősnek tűnik a 150 éves új-zélandi maori és pakeha (az európai telepesek leszármazottait hívják így) panaszok orvoslása. A kormány és a maorik részéről is kimagasló színvonalú keretszerződés kötött, amely a visszaszolgáltatások alapelveit tartalmazza. Kulturális alapú félreértéseket ismertek el, illetve neveztek meg. Még azokat a közösségi tulajdonokat is beszámították a visszaállított tulajdonokba, melyeket a brit Korona a XIX. században foglalt le. A tanulmány szerzői arra következtet-

tek, hogy a fejlettségnek ez a foka a maoriknak az új-zélandi társadalom többsége által való elismertségének köszönhető. Mindazonáltal kérdés, hogy az aránylag kevés, 700-nál valamivel több panasz elrendezése mennyire lesz tartós. A maorik decentralizált társadalmi szerveződése támasztja alá ezt a kételyt. A központosított vezetés, az egyértelmű felhatalmazás hiánya számos törzs számára megnehezíti, hogy eredményes tárgyalásokat folytasson a kormánnyal. Vajon a városi maorik milyen mértékben részesülnek az egyezés előnyeiben; a belsőleg megosztott csoportok miként képviselhetik magukat a Koronával való tárgyalásokon; hogyan gazdálkodnak majd a visszakapott tulajdonokkal; milyen lesz a teljes rendezés az el nem intézett kérdések közepette. Utóbbiak többsége sürgeti a döntést.

Az új-zélandi kormány negyedszázada elkötelezte magát a maori tulajdonok visszaszolgáltatása ügyében. Az első megoldás 1975-ben született meg, és csak az 1975 utáni állapotokra vonatkozott. Tíz évvel későbbre, az 1840-ig terjedő időszakot figyelembe vevő törvénykezés körvonalai bontakoztak ki; létrejött a Waitangi Bíróság, mely meghallgatta a panaszokat, kereseteket készített, és ajánlásokat tett a kormánynak a követelések jogosságát illetően. Több, mint hétszáz követelés merült fel, főleg földtulajdon, de a halászati jog dolgában is. Általában az őslakosok és a telepesek közötti konfliktusok, nem egyszerű történetek. A XIX. századtól egészen 1975-ig a maorik visszaperlését nem vették tudomásul, elutasították, félretették, esetleg szóban adtak rá választ. A kormány 1998-ban úgy hitte, hogy két évvel később valamennyi kárpótlási ügy végére pontot tehet majd. Ám kiderült, hogy e dátumot célszerű 2010-re kitolni. Nem érdektelen áttekinteni az 1840-nel kezdődő, eltulajdonlásokkal tarka korszakot, illetve azt a jogi környezetet, amelyben, 1975-ben a Waitangi Szerződés létrejöhetett. A maorik társadalmi képviselőtől a tanulmány két szerzője korábban már részletesen írt, egy a halászati jogaikról részletesen szóló írásában (Asia Pacific Viewpoint, vol. 41., no. 2., 2000.). A maorik egy része városlakó, másik része törzsi tag (iwi), altörzs tagja (hapu), illetve kiterjedt család tagja (whanau). Szervezett képviselőjük különböző, amint azt két esettanulmány is bizonyítja. Csoportjaik nem egyformán jártak jól az egyezséget követően. Általában elmondható viszont, hogy az új-zélandi maorik összességükben valamivel szerencsésebb eljárásban részesültek, mint más brit koronagyarmat lakosai. Ez leginkább az új-zélandi társadalom többsége általi elismertségüknek köszönhető.

Maorik, kormány és telepesek: földpolitika és földtulajdonjog 1835-től 1975-ig

Európaiak és amerikaiak, kb. 700 évvel a maorikat követően, a XVIII. század végén jelentek meg Új-Zélandon. Őslakosok és telepesek egyaránt úgy érezték, hogy egymás hasznára vannak. A maorik puskát, szerszámokat, takarót és sertést kaptak a telepesektől. A tengerészek és a telepesek számára ott volt a kiváló minőségű kaucsukfa, len, édesvíz és élelem. Mégis, az európaiak mást is átadtak a maoriknak: halálos betegségeket. Az őslakosok becslés szerint negyed millióan lehettek a XVII. század közepén, de csak 60 ezren voltak 1854-ben.

A maori társadalom alapvetően decentralizált volt. A háborúzás vagy halászat idejére összetömörült iwik több altörzsből érkeztek, de érdemes megjegyezni, hogy ennek az egyszerűbb szerveződésnek a létrejöttét a Korona szorgalmazta. A földspekulációk megfékezésére, a maorik védelmére, 1832-ben James Busbyt nevezte ki hivatalos helytartónak Britannia. Függetlenségi Nyilatkozatot dolgozott ki, melyet több maori vezető is aláírt, akadt olyan, aki nem tudott róla – végül nem alakult nemzeti kormány.

Élénk földvásárlás folyt a szigeteken, 1840-ben 1000 körüli tranzakcióval; mindennapos esetnek számított, hogy ugyanazt a földet többször is eladta a tulajdonos különböző vásárlóknak. A britek hamar elhatározták, hogy a telepesek jogainak biztosítására brit kolóniát hoznak létre. 1839-ben William Hobsont nevezték ki konzulnak. Miközben a Korona még elismerte a maorik függetlenségét, Hobson nyilatkozata szerint a föld tulajdonjogát a Korona adja, vagy ismeri el; a földeladásokat bizottság vizsgálja fölül; a szerződés kötelezi a maorikat, hogy csak a brit Koronának adhatják el földjüket. 1840 februárjában, abban a meggyőződésben, hogy brit alattvalók lesznek, néhány maori vezető, majd összesen mintegy ötszázan, aláírták a Szerződést.

A Szerződés alkalmazásának nehézségei főként a szerződő felek nyelvi különbözőségeiből adódtak. A maorik nem értették meg, hogy csak a Koronának adhatják el földjeiket, és szabadkoztak, hogy erről annak idején egyáltalán nem tájékoztatták őket. További komoly viták adódtak abból, hogy a Korona megszegte a közösségi tulajdon védelmére tett ígéretét; a maoriknak egyetlen lehetőségük maradt: az eladás.

1840-től kezdve egy sor egyezség született, mely a maorik kívánságait próbálta figyelembe venni a földeladásoknál. Egyre több telepes érkezett, a föld iránti kereslet megnőtt, a Korona pedig az egyes eladónak juttatta a közösségi tulajdonban lévő földért a pénzt. Ez további konfliktusokat okozott az egyének és a törzsi vezetők között. Egyébként sok nagyságrenddel kevesebb árat fizettek a maorik földjéért, mint a szigetországi anyaföldért. Úgy gondolták, hogy arányosan kevesebb árakat állapítottak meg. Azonban erről szó sem volt. Ez lett az egyik legfontosabb történelmi panasz, amelyet 1998-ban a bíróság elé vittek. Az 1860-as években megerősítették a brit katonai helyőrséget az új-zélandi szigeteken; ekkor a „Korona elleni harc” vádjával sok földet elkoboztak, 1996-ban a Waitangi Bíróság megállapította, hogy „a háborút nem a maorik csinálták. A kormány lépett föl agresszorként, nem a maorik...”.

A maorik parlamenti részvételének korlátozására három helyet kapott North Island és egyet South Island.

Az 1975-ben kötött Waitangi Szerződés idején Új-Zéland földjének 5%-a volt maori tulajdonban; rossz minőségű, művelhetetlen földdel. Az ország területének felét parkok, természetvédelmi területek formájában a Korona birtokolta. A Szerződést közvetlenül megelőző években több tiltakozó menet figyelmeztetett az őslakosok tulajdonjogaira. A Szerződés azonban kizárta az 1975 előtti panaszok tárgyalását. Lehetővé tette, hogy a bíróság ajánlásokat tegyen a kormánynak a kérdéses földterületekkel kapcsolatban. Kevés tényleges kereset érkezett be a bírósághoz. (1992-ben a maorik halászati jogaira vonatkozó jelentés készült.) Csak 1985-ben tett ajánlatot a parlament a Waitangi Szerződés létrehozására. Lényeges, hogy most már 1840-ig visszamenőleg, történelmi sérelmekkel is elő lehetett hozakodni. A bíróság héttagúvá vált, közülük négyen maorik voltak.

Mind a munkáspárti, mind pedig a nemzeti kormány érdemben kívánt foglalkozni a Szerződésben foglaltakkal kapcsolatos panaszokkal. Az 1994-es (nemzeti) kormány kijelentette, hogy az 1840-ben még ismeretlen vagy nem használt forrásokra (pl. vízi erőművek) nem vonatkozhatnak a panaszok. Arra is kötelezte magát a kormány, hogy a magántulajdonban lévő földekkel kapcsolatos panaszokat figyelmen kívül hagyja. A bennszülötteknek kedvező, az erdőket, ásványkincset érintő kisebb törvények mellett a legfontosabb az 1993-ban létrejött „Maori föld szerződés”, mely kijelenti, hogy a föld olyan kincs, amelyet a jövő generációk számára meg kell őrizni. Ezért a föld eladásához a tulajdonosok 75%-ának beleegyezése szükséges. Törvény írja elő a földszövetkezetek és földigazgatóság felállítását is.

A kormánynak szembe kellett néznie a több száz panasz orvoslásának mikéntjével. Hármás megközelítés volt adott a helyszínen. A Waitangi Bíróság a belépési pont, ahová a panaszosnak mennie kell. Itt meghallgatják, választ adnak neki, keresetet készítenek, és ajánlásokkal látják el. A meghallgatás, a tanúskodás szükségképpen maori nyelven folyik, melyet tolmácsolás követ. A Szerződés Rendezését Intéző Irodát bízták meg a konkrét ügyintézésrel. A bírósági jelentéseket több minisztérium is ellenőrzi, évente a parlamentnek tesz jelentést a Maori Ügyek Minisztere. A bíróság különös gonddal tanulmányozza a történelmi távlatú panaszokat. Ezekből mintegy 800 összegyűlt már, várhatóan 2010-ig ezeknek a végére járnak. A bíróság nemrégiben elfogadott egy esettanulmánykötvet szerinti megközelítést. Egy időben hallgatják meg a kortárs panaszosokat, az egy területre vonatkozó történelmi eseteket pedig összegyűjtik.

A Szerződés Rendezését Intéző Iroda miniszter felügyelete alatt működik.

Az Iroda és a Szövetkezeti Bizottság között 1994-ben egyezség jött létre, mely egyebek közt tartalmazza, hogy a Korona által elkobozott földek mai értéke legalább 12 billió dollár; egy repülőter visszaadását; valamint hogy öt éven belül mintegy 88 ezer hektár földet bocsát a Korona a Szövetkezet rendelkezésére, a törzsek javára.

Új-Zéland jóval alaposabb módon, részletekbe menően kívánja rendezni a maorik történelmi sérelmeit, mint más volt Korona-gyarmatok a saját bennszülötteikéit. Ennek valószínűleg az is oka, hogy a maorik százalékaránya igen jelentős a társadalom összklakosságához viszonyítva (nem ilyenek Kanada, Ausztrália vagy az Egyesült Államok belső viszonyai), ráadásul a városi lakosság nagy részét képezik. Gyakori a bennszülöttek és a bevándoroltak közötti vegyes házasság. Az említett angolszász országokhoz képest Új-Zéland kicsi, a bennszülöttek képviselete számottevő a parlamentben, a kívándorlók száma alacsony, a különféle kisebbségek versenyeznek a népszerűségért.

A maorik, a meglehetősen méltányos rendezés ellenére meg vannak győződve arról, hogy rossz cserét csináltak, és soha nem kapják vissza teljes egészében jó minőségű földjeiket. A mintegy 800 beérkezett panaszt a bíróság mindenekelőtt történelmi szempontból igazságosan kívánja kezelni. Ugyanakkor valóságos kutatások szükségesek egy-egy törzs múltjának a feltárásához. Ebben a nyitott eljárásban megerősödnek, szervezetileg fejlettebbek lesznek a törzsek.

Továbbra is igen kusza a panaszra jogosultak kiléte. A ma már többségükben városlakó, hajdani nagy törzsi ősoket fölvoluntató maorik érzik magukat leginkább jogosultnak a visszaperlésre. A kormány ezért az 1840-beli földfoglalások igazolt elszenvedőit jelölte meg kárpótolhatóknak. A különböző altörzsek, valamint a távolabbi családok tagjai megelégednének a valamikori földhöz kapcsolódó viszony igazolásával. A hagyományosan decentralizált altörzsek nem igénylik az erősebb szervezethez kiépülését, s az ily módon való nyomás gyakorlást akár a földkérdés rendezésére.

A maorik elégedetlenségének másik oka a rendezésre szánt fix pénzkeret, amelyen belül az egyes eseteket mindig a többihez viszonyítva, százalékosan is kifejezve kezelik, nem pedig úgymond a saját értékükön. A kormány ezért az újabb rendezések esetében elhagyja a viszonylagosságra vonatkozó záradékot, noha eredeti célja éppen a méltányosság és következetesség volt ugyanennek föltüntetésével.

Kakasy Judit

Non omnis moriar

Fónod Zoltán = „Messziről és messzire visz az élet...” Zalabai Zsigmond halálára. +Koncsol László:
Zalabai Zsigmond ravatala fölött. = Irodalmi Szemle, 47. évf. 2004. 1. sz. 14–18. p.

Ketten búcsúznak Zalabai Zsigmondtól az Irodalmi Szemle hasábjain. Fónod Zoltán a kritikus, a közíró, a szerkesztő barát életművét veszi számba. Koncsol László a sok-tehetségű férfit, a drága érzékeny embert siratja.

Az Irodalmi Szemle volt a küzdelemmel teli pálya kezdete, ahol 1971-től nyelvi szerkesztőként, majd belső munkatársként, szerkesztőként dolgozott. Kiváló irodalmi felkészültsége alapján 1975-től a Madách Kiadó szerkesztője, később vezető szerkesztője, majd főszerkesztő-helyettese lett. Hogy a kiadó tevékenysége a konszolidációs viszonyok ellenére felfelé ívelt, abban Zalabai Zsigmondnak meghatározó szerepe volt. Keze nyomán a korábbi hagyományokat folytatva (*Szlovákiai magyar elbeszélők*, 1961; *Szélkiáltó*, 1966; *Egyszemű éjszaka*, 1970; *Fekete szél*, 1972) olyan antológiák sora jelent meg, amelyek demonstrálták a kisebbségi magyar irodalom helyzetét és erejét határon innen és túl. (*Jelenlét*, 1979; *Családi krónika*, 1981; *A hűség nyelve*, 1985; *Tapsiráré-tapsórum*, 1978; *Labdarózsa, nyári hó*, 1979)

Ezekben az években bontakozott ki alkotói tevékenysége is. Költőként kezdte, majd irodalomkritikusként folytatta. Írásait szakmai felkészültség, tájékozottság, stílárís műgond jellemezte. Elsősorban nemzedékének kritikus volt. Tanulmánykötetei: *A vers túloldalán*, 1974; *Mérlegpróba*, 1978; *Tűnődés a trópusokon*, 1981; *Verstörténés*, 1995. A nyolcvanas években szakadt ki belőle falukrónikája, Ipolypásztó története: *Mindenekről számot adok*, 1984; *Hazahív a harangszó*, 1985. „Nemcsak azt kell vállalni, akik vagyunk, hanem azt is, akik voltunk, akik lehetnénk”. Ez a gondolat sarkallta, amikor a nyolcvanas évek vége felé egyre gyakrabban jelentkező lelki válságai ellenére igyekezett tető alá hozni életművét kiteljesítő köteteit: *Szorgos adósa vagyok hazámnak*, 1993; *Verses magyar Bohémia*, 2001; *Szenci Molnár Albert emlékezete*, 2001.

Az anyanyelv iránti elkötelezett hűsége ösztönözte *A hűség nyelve*, 1985 c. kötetét, melyben a csehszlovákiai magyar írók vallottak az anyanyelvről.

Csaknem tíz esztendőn keresztül volt becsúgyó, sokoldalú, jól felkészült tanára a pozsonyi magyar tanszéknek. Ő kezdeményezte a szlovákiai magyar központi nemzetiségi könyvtár létrehozását Somorján. Ugyancsak Somorján jegyezték be két évvel később a Bibliotheca Hungarica Alapítványt. A tervező és teremtő ember megtestesítője volt. A szlovákiai magyarság szellemi életének „egyik nagy mindenese” vesztette el benne.

Zalabai Zsigmondot sokan gyászolják. Gyászolja a családja, nemzedéktársai, íróársai, hallgatói, kartársai, barátai. Gyászolja a Nemzetközi Filológiai Társaság, a faluja, Ipolypásztó, a református egyház, egyetemi tanszéki alapítványa, a Bibliotheca Hungarica, a Fórum Intézet, a Szlovákiai Magyar Írók Szövetsége.

„Gyászoljuk halottunkat, és sírjunk magunk fölött, hogy testi mivoltában megfosztotta magát tőlünk, de ne nagyon sírjunk, mert – „Non omnis moriar” – ő sem halt meg teljesen. Jobbik, szellemi része velünk marad, segít, oktat, eligazít, megvilágosít bennünket, s ez már így lesz a magyar világ végeztéig.”

Cholnoky Olga

Csopey László élete és művei

Hollós Attila: *Csopey László élete és művei. Nyíregyháza, 2004.*

A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 111 p.

Udvari István nyíregyházi professzor műhelyéből már ismét figyelemre méltó munka került ki. Bevezetőjében a tanszék eddigi tevékenységére utal, és a tárgyalt szerző tevékenységéből azt emeli ki, hogy ő írt először beszélt ruszin nyelven. Amikor 1887-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályázatot írt ki egy orosz–magyar szótár összeállítására, Csopey is pályázott, de végül Mitrák Sándor végezte el a feladatot. Csopey ruszin publikációi miatt az oroszbarát ruszin közönség erősen fellépett ellene. Ruszin szövegeiben található hungarizmusok is. A beregi ruszin nyelvjárást vette alapul, a fonetikus átírásban nem volt következetes. Magyarból és szlovákból tankönyveket fordított ruszinra, ennek során olykor maga is alkotott ruszin szavakat. Ebben az első Csehszlovák Köztársaságban akadtak követői, pl. a később politikai szerephez jutott Volosin Ágoston.

Az 1856–1934 közt élt tudós életrajzát Hollós Attila, a budapesti orosz tanszék évtizedeken át oktató munkatársa írta meg. Csopey ősei unitus papok voltak. Csopey Tódor 1752–1758 között Makarján volt lelkész. Apja Csopey Bazil volt. Anyanyelve kétségtelenül a ruszin volt. 1876–1879 során a budapesti egyetemen matematika–fizika szakos tanári oklevelet szerzett. Oroszból is fordított magyarra, pl. Gogol Tarasz Bulbá-ját. 1880-tól a miniszterelnökség fordítói osztályán dolgozott, 1887-től a budapesti II. kerületi (ma Toldy Ferenc) gimnázium tanára lett, egy fia és három leánya született. A tanári pálya mellett továbbra is dolgozott a fordítói osztálynak. Tanárként persze természettudományos érdeklődéséről tett tanúságot. 1917-ben, 25 évi tanári tevékenység után nevezték ki igazgatóvá. Nyugdíjazása után a bolgár irodalommal foglalkozott. A szerző közli munkáinak bibliográfiáját is, szakok szerint, sok a természettudományos jellegű köztük.

Hollós függelékben közöl általában ruszin nyelvű munkák jegyzékét, és a Csopey által összeállított rövid ruszin–magyar szótár szövegét, a felsorolt művek 1896–2000. évben jelentek meg, a szótár 1883-ban.

Hollós Attila jó érzékkel választotta ki tárgyát. Csopey élete a tipikus ruszin értelmiségi pálya a századfordulón, unitus ösök, magyar tanári állás, élete végéig megőrzött szláv érdeklődés. Valahol félúton volt az elmagyarosodás felé, vagy még tovább is jutott. Kicsiben Hodinka Antalra emlékeztet, aki még magyar akadémikus is lett.

Niederhauser Emil

A multikulturális társadalmak és a párbeszéd jövője

*Gidoomal, Ram: Multicultural societies and futures of dialogue.
= Futures, 35. vol. 2003. 1055–1066. p.*

A bevándorlás kérdése örökös napirendi pontnak tűnik. 2002. november 11-én Nagy-Britanniában a királynő jóváhagyta az állampolgárságról, bevándorlásról és a menedéjgről szóló törvényt. Korábban, márciusban a kormány egy fehér könyvet adott ki „Biztonságos határok, biztos menedék: integráció és diverzitás a modern Nagy-Britanniában” címmel. A kormány álláspontját jól tükröző fehér könyvre Anthony Browne és a konzervatív gondolkodókból álló Civitas szervezet adott választ „Kell-e nekünk tömeges bevándorlás?” címmel. E polémia is jól mutatja, hogy a bevándorlás kérdése még mindig megoldásra vár.

Ezen irányzatok ismeretében a szerző négy témakört emel ki. Szól a mindenható társadalmi párbeszéd fontosságáról, annak fenntarthatóságáról és fenntartó szerepéről. A multikulturális társadalom megteremtésének ugyancsak elengedhetetlen feltétele a párbeszéd és az egymásra való odafigyelés. Végül felhívja a figyelmet, hogy a multikulturális társadalmak nagy nyomásnak vannak kitéve, amelynek forrása egyrészt a fennálló társadalmi egyenlőtlenségekből fakadó feszültségek, másrészt pedig a kisebbségek alulreprezentáltsága a különböző politikai döntéshozó testületekben.

A társadalmi párbeszéd tehát kiemelt szerephez jut, fenntartását azonban sok tényező hátráltathatja. Jelenleg sem a kisebbségi, sem a többségi társadalom nem ismeri a másik történelmi-kulturális hátterét. Mindenkinek állampolgári ismereteket kellene tanulnia, hogy objektív képet kapjon a kisebbségek szerepéről a brit történelemben. Emellett a lakosságban nagyon sok előítélet él: jóval többre teszik például a bevándorlók arányát a valóságosnál. A tudatlanság és az előítéletesség gyakran félelmet szül. További probléma a kulturális érzéketlenség, akár az üzleti életből hiányzó kulturális tapintat, akár a különböző népeket kifigurázó viccek esetében. Az, hogy sokan nem is törekszenek efféle tapintatra, abból fakad, hogy leegyszerűsítik a helyzetet, és nem is próbálnak különbséget tenni pl. az iszlám különböző irányzatai között. A párbeszédet tehát ismeretterjesztésnek kell megelőznie, amelyben az autodidakta tanulásnak és a kormány által ösztönzött oktatási programoknak egyaránt szerepet kell vállalni.

A párbeszédnek gyakran ára van. Esetleg olyan személyekkel kell beszélgetni, akikkel szívünk szerint nem tennénk vagy akikkel szemben nekünk magunknak kell dialógust kezdeményezni. Felmerül a kérdés, hogy ki vezesse a párbeszédet. A gyökereket képviselő idősebb generáció vagy a befogadó kultúrában otthonosabban mozgó fiatalok? Esetleg a vallási vezetők vagy a médiából ismert személyek? Ahhoz, hogy a párbeszéd fenntartható legyen, meg kell találni, hogy kik a valódi vezetők, még ha ez nem is egyszerű feladat.

Meg kell vizsgálnunk, hogy milyen formában közvetít véleményeket és magatartásformákat a média. A beszélgetőműsorok és a valóságshow gyakran azt a látszatot keltik, mintha objektíven mutatnák be az álláspontokat, holott könnyű manipulálni a beszélgetések kimenetelét. Alternatívát kínálnak viszont a népszerű vígjátéksorozatok, amelyek alkalmasak arra, hogy tükröt tartsanak a társadalom elé.

A szerző személyes tapasztalatai alapján aggasztónak tartja, hogy a kisebbségek alig-alig képviseltetik magukat a döntéshozó testületekben. Sokan nem is tudják, hogy szavazójoggal rendelkeznek, holott létszámuk alapján akár többségbe is kerülhetnének a helyi

önkormányzatokban. A brit társadalmi, gazdasági és közigazgatási rendszert rendkívüli módon átszövi ez a fajta burkolt rasszizmus.

Ha a multikulturális társadalom jövőjéről gondolkodunk, meg kell vizsgálnunk, melyik szó mit jelent. Yasmin Alibhai-Brown szerint a hagyományos multikulturális szó-készlet már nem felel meg a mai kor kihívásainak, amikor is a kulturális identitás az amerikanizálódástól a globalizációig mindenféle hatásnak ki van téve. A szerző Bhikhu Parekh professzorral ért egyet abban, hogy a multikulturalizmus tiszteletet és kölcsönös függőséget feltételez, és hogy ez minden politikai és társadalmi rendszer végső mércéje. Az elméleti alapok tisztázása azoknak is fontos, akik a szerzőhöz hasonlóan munkájuk során nap mint nap szembesülnek a multikulturalizmus különböző gyakorlati megnyilvánulásaival.

Egymás tiszteletben tartása és a kölcsönös alkalmazkodás tiszteletreméltó elgondolás, a gyakorlatban azonban nem feltétlenül könnyű ezt megvalósítani. Mi történjék olyan keserves kérdések esetében, mint a poligámia, a kasztrendszer vagy a nők rituális megcsontítása? Három válasz lehetséges. A legkönnyebb megoldás, hogy a bíróság dönt arról, mi számít elfogadható magatartásnak. A második lehetőség, hogy mindenki felad valamit a jogaiból, de kérdés, hogy hol húzzuk meg a határt. A harmadik, legnehezebb megoldás pedig a kultúrák közötti párbeszéd fenntartása az élet minden területén, a szomszédokkal való kapcsolat kialakításától a lakásvásárlásig.

Sok szó esik manapság a jogokról is. A jogok nem azonosak az állampolgársággal; különbség van aközött, hogy mihez van jogunk és hogy mit osztunk meg mint közösség. Az idők során sokat változott, hogy kinek jár brit állampolgárság. A legújabb törvény nem annyira a jogokra koncentrálnál, hanem az állampolgárrá válás örömteli aktusára. A szerző nagy szerepet tulajdonít az állampolgársági ismeretek oktatásának az igazságos, sokszínű társadalom megteremtésében. Fontosnak tartja, hogy méltó módon, ünnepélyes keretek között váljon valaki állampolgárrá, ahogyan ennek pl. Kanadában, Ausztriában és Finnországban már hagyományai vannak. Az állampolgárság jelentősége abban rejlik, hogy az egyén bebocsátást nyer egy közösségbe, azaz tartozhat valahova.

A szerző üdvözlöi a kormány legújabb, a kanadai mintát követő kezdeményezéseit. Ezen programok célja a befogadó, integrált társadalom kialakítása. Az integráció azonban nem egyenlő a különbségek eltűnésével, a homogenizálódással; egyaránt fontos kell, hogy maradjon a brit és az etnikai éntudat megőrzése. Meg kell tehát találni az egyensúlyt a két identitás között. A brit kormány jelenleg is ezen dolgozik; a belügyminisztérium „integrációs indexet” dolgoz ki az integráció mértékének meghatározására. Ehelyett azonban a szerző inkább „befogadási index” bevezetését javasolja. A nyitottság, a befogadásra való hajlandóság, azaz az egyének állampolgári ismeretekbe, ünnepélyes állampolgárrá avatásba, az érdekegyeztetésbe való bevonása az, ami igazán erőssé tehet egy társadalmat.

Végezetül a szerző, aki egyben üzletember is, adatokkal szolgál arra, hogy milyen jelentős mértékben járulnak hozzá az etnikai kisebbségek által működtetett vállalkozások a brit nemzetgazdasághoz. Nemcsak hatalmas bevételekkel és irigylésre méltó üzleti kapcsolatokkal rendelkeznek szerte a világban, hanem szakmai tudásuk mellett jó üzleti érzékkel, vállalkozói szellemmel és technikai érzékkel is meg vannak áldva. A brit multikulturális társadalomnak be kell fogadnia ezeket a közösségeket, mert – a szó minden értelmében – gazdagítják mind a többségi, mind a kisebbségi társadalmat. Ez az igazi fenntarthatóság, amelynek eléréséhez azonban a párbeszéd kialakítása és fenntartása elengedhetetlen.

A hagyomány felemelt tőre

Válogatott és új tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról Filep Tamás Gusztávtól

Filep Tamás Gusztáv: A hagyomány felemelt tőre. Válogatott és új tanulmányok az 1918–1945 közötti (cseh)szlovákiai magyar kultúráról. Bp. 2003. Ister, 443 p.

A szerző már jó néhány éve publikál az alcímben adott témakörben, értékes és hasznos tanulmányokat. Az alcím eléggé világossá teszi a témát. Az enigmatikus főcím is világosabbá válik, amikor kiderül, hogy az egyik tanulmánynak ez a címe, és valóban központi jelentőségű. Ebben veti fel ugyanis a szerző a korszak alapkérdéseit. A különválás, idegen országba kerülés utáni tanácstalanságot, az ebből kivezető utak keresését. Az ottani magyar társadalom a hungarus-tudatban nőtt fel, amely szerint Magyarország lakosai bizonyos értelemben (de nem egyértelműen) magyarok. Ez most hirtelen megváltozott, szlovákok és németek visszatáltak eredeti nemzetiségükhöz, a magyar értelmiség jó része viszont kénytelen volt átköltözni a megmaradt anyaországba. Az onnan jövő baloldali emigránsok szervezték meg a kulturális életet sok dilettánszal együtt. A magyaroknak megmaradtak körében két párt is szerveződött, az egykori függetlenségi alapokra építő Magyar Nemzeti Párt, és az „öslakosok” érdekeit az előtérbe állító, ezért nemzeti jelzöt nem vállaló keresztényszociális párt. Bár sok tekintetben együttműködtek, de egységes pártban csak az utolsó pillanatokban, 1936-ban egyesültek. A régi értelmiségi vezetők konzervatív álláspontot foglaltak el, a fiatalok baloldali hatás alá kerültek, bár a szociális kérdés óhatatlanul mindkét irányzatnál az előtérben állt. Végig alapvető kérdés maradt az aktivizmus problémája, vagyis a kormánnyal való együttműködés az ellenzékiesség helyett, amit Masaryk elnök egymilliós adománya elősegített, ebből hoztak létre egy cseh-szlovákiai magyar irodalmi, kulturális és tudományos egyesületet, ez azonban hamarosan tönkrement, a kisebbség körében népszerűtlen maradt mint valamiféle „nemzetáruló” irányzat. A Tiso-féle önálló szlovák állam létrejöttével persze a magyar kisebbség helyzete alapvetően megváltozott, hiszen tizedrészénél is kevesebbre csökkent a létszáma. A legfontosabbakat azonban ennek a szakasznak a vonatkozásában is elmondja a szerző.

Azért ismertettük viszonylag hosszan ezt a mintegy kulcsszerepet játszó tanulmányt, mert a kötetben közölt írások egyik típusát képviseli, a mintegy összegezőket. Ilyen jellegű a terminológiai dilemmákat felvető írás: mi értendő csehszlovákiai magyar irodalom, mi van a magyarok által nem magyar nyelven írott munkákkal, vagy mi legyen azokkal, akik egy idő után eltávoztak, hogy csak Márai Sándorra utaljunk. Az egyértelmű, hogy az itteni irodalom a magyar irodalom szerves része. A kötetet záró tanulmány a társadalmi és kulturális élet feldolgozását ígéri 1919 és 1945 között, de a politikai fejlődésre is kitér.

A kötet tanulmányainak többsége, persze egyenként jóval kisebb terjedelemben, mint az előbb említett átfogó írások, a kisebbségi élet jó néhány szereplőjének az életútját vagy életművét elemzi. Előbb a korábbi nemzedékekét, így Erdélyi Pálét (*Bach és Beneš közt* címmel), aki 1914 előtt budapesti és erdélyi könyvtárakban is dolgozott, a háború után visszatért csallóközi birtokára, és az összekötő kapcsot jelenti Erdélyi János, az atya és Erdélyi Zsuzsanna és T. Erdélyi Ilona, a lányok között. Viszonylag hosszan tárgyalja Filep Maléter István tevékenységét (ő, a szepesi származású kultúrunkás Maléter Pál atyja).

Azt mutatja ki, hogy Maléter István nem volt elkötelezetten baloldali és kozmopolita, ahogy 1956 után idehaza be akarták bizonyítani, hanem igenis nemzetvédő álláspontot foglalt el. *Peremmagyarok a háború idején* címen egy fényképből indul ki a szerző, ez 1940-ben a budapesti könyvnapon mutatja a szlovákiai magyarok sátra előtt Esterházy János grófot, az akkori politikai vezetőt és Csáky Mihály grófot, a kulturális ügyek felelősét, akik konkurensek is voltak, és 1944-re már élesen szembekerültek egymással, a szocializmus felől indult Csáky ekkorra már egyértelműen németbarát. Esterházy szerepével egy hosszabb tanulmány is foglalkozik, munkáinak jóval halála után kiadott gyűjteménye alapján, kiegyensúlyozott képet ad az erősen katolikus ihletésű politikusról, aki lehet, hogy nem volt nagy politikai gondolkodó, de a rábízott feladatokat lelkiismeretesen teljesítette. Persze ugyanúgy a szovjet Gulagra került, mint Csáky, és csak meghalni engedték haza, de akkor is csupán a börtönbe. *Egy európai polgár emlékezete* címen a szerző Szvatkó Pál tevékenységét elemzi, évekig a *Prágai Magyar Hírlap*, az ellenzéki magyar pártok közös, magas színvonalú napilapjának volt a munkatársa, majd főszerkesztője, a bécsi döntés (1938) után Magyarországra került, itt is publicistaként dolgozott, de sokfelé elkalandozott, és végül 1956 után a Szabad Európa rádió munkatársa lett, de hamarosan meg is halt. Peéry-Limbacher Rezső alakjával két írás is foglalkozik, az egyik a hazatérőt mutatja be, a másik a száműzetés géniuszában hívő irodalmárt. Peéry valóban 1945 után Magyarországon tevékenykedett, Sopronban, 1956 után megint száműzetésre kényszerült. Szalonbolszeviknak indult, és a szlovákiai magyar kisebbség sorsfordulójának értő és együttérző krónikásává lett. Végül az ugyancsak a *Prágai Magyar Hírlapnál* indult, később jelentős magyarországi publicistává vált Borsody István 1936–1944 közti publicisztikáját teszi mérlegre a szerző, ebben az esetben is pozitív kicsengéssel.

Ha vannak is arisztokraták a szereplők sorában, zömmel a felvidéki polgárok – értelmiségiek pályáiról esett szó ebben a kötetben. Jelen sorok írója gyermek és ifjúkorát 22 éves koráig ugyancsak ebben a csehszlovákiai–szlovákiai közegben töltötte, és igazolhatja, hogy a máshonnan a kérdéskörhöz került Filep Tamás Gusztáv valóban jól látja a korszak fő vonásait. Talán nem ad elég helyet a baloldalnak, amely persze ekkor elsősorban a kommunistákat jelentette. Ha Peéryvel két tanulmány is foglalkozik, egyet a többször emlegetett Szaltnai Rezső is megérdemelt volna. És feltűnő, az 1945 utáni, végeredményben sokkal hosszabb kisebbségi történelemről nem szól a szerző. Ez valahogy a ma is ott élők gondja maradt. De a szerzőnek mindenképpen érdemes továbbdolgoznia a tematikában. Mert végül egy összkép a magyar kisebbség 1918–2000 közti fejlődéséről netán az egyesült Európában is érdeklődést kelthetne a szakértők körében.

Niederhauser Emil

Isten vagy ördög?

Podolinská, Tatiana: Boh alebo satan? = Slovenský národopis, 51. r. 2003. 1. no. 5–31. p.

A szerzőnő ebben az érdekesítő etnológiai témát boncolgató tanulmányában az alcím-ben szereplő kérdésre keresi a választ: milyen szerepet játszik egy szlovákiai, túlnyomó többségében roma lakosságú faluban a helyi roma lakosság polarizációjában egy új lakási mozgalomnak, az „Élet Szavának” a megjelenése.

A vizsgálat helyszíne egy Pozsonyhoz közeli, több szempontból sem tipikus roma település, Detreköcsütörtök (Plavecký Štvrtok).

1. A faluban lakó roma családok közötti nézeteltérések több alkalommal a tetlegességig fajultak, így az egymással haragban álló családok, illetve azok rokonsága a lakóépületeik közé „demarkációs vonalként” három méter magas fakerítést emeltek.
2. A roma lakosság élesen megkülönbözteti – gúny- és ragadványnevekkel is – az „öslakó”, illetve a környékről „betelepülő” romákat. A két csoport közötti házasságok is problematikusak és konfliktustényezők.
3. Az általánostól eltérően a betelepülők között nagy számban fordulnak elő olyan családok, melyek matriarchális berendezkedésűek.
4. A településen lakó egyik roma kolónia pénzért vállalta, hogy Pozsony hulladékának egy részét elszállítja a közeli személerakóba, ehelyett azonban szétszórta azt a településük határában, ami azóta – kiegészülve a település saját hulladékával – már „szemétheget” alkot.
5. A vizsgált település roma lakói vallásilag is elkülönülnek, az „öslakosok” a katolikus vallás, illetve a tradicionális roma vallás keverékének a követői, míg a „betelepülők” ezt elvetik, és keresik saját vallási identitásukat.

Érdekes, hogy a fent részletezett problémahalmazt a helybeliek három, a faluba betelepült roma nőnek, illetve azok leszármazóinak tulajdonítják (annak ellenére, hogy a problémák egy része már korábban is megvolt).

Ebben a több aspektusból is megosztott helyzetben jelenik meg egy új törésvonal: az „Élet Szava” elnevezésű nemzetközileg is ismert vallási mozgalom. Központja Uppsalában van, és a *Faith movement* (‘vallási mozgalom’) elnevezésű szélesebb vallási mozgalmi csoportba tartozik. Vannak sejtjei az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Ausztráliában és Oroszországban is. Elterjedése a második világháború után gyorsult fel. A vallási alaptétele, hogy evangelizációs vallás, amelynek eszmei alapja János evangéliuma.

„Ami a kezdetektől van, amit hallottunk, amit láttunk saját szemünkkel, amire rászóráltunk, amit kezünk érintett: az élet szaváról”. Elismerik Jézus Krisztust megváltóként, hisznek a Szentlélekben, vallják a Jézus neve általi szabadságot.

Ez a vallási mozgalom Szlovákia területén 1989 után jelent meg. Központjai Pozsony, Besztercebánya és Szeréd. Saját folyóiratot is kiadnak. Jelentős missziós tevékenységet folytatnak Szlovákia egész területén a roma lakosság körében. Céljuk tiszta roma vallási közösségek létrehozása, amihez más etnikumú szlovák állampolgár nem is csatlakozhat.

Az általunk vizsgált településen tizenkét esztendeje van ilyen vallási közösség, amely saját prédikátorral is rendelkezik, és 1995 óta saját épülete is van, amely 1998 óta azonos a település óvodájának épületével. Sőt, bibliaoktatást is végeznek amerikai prédikátorok segítségével. A roma nyelv oktatását is szeretnék bevezetni, mivel azt a felnőtt réteg már nem beszéli, és nem is érti.

A vallási mozgalom egyértelműen hatást gyakorol a helyi roma társadalomra. Annak a hangsúlyozásával, hogy az Isten a szegények, elesettek, rászorulók védelmezője, gyorsan nagy tömegeket vonzottak magukhoz. A hívek többsége az új betelepülők közül kerül ki. A gyermekek, akik a bibliaórákra járnak, azonban gyakran félreértelmezik a prédikátor bibliamagyarázatát, mert azt a mai élethelyzetükre képezik le.

A hatásuk mégis jelentős, mert sikerélményt, együvé tartozási tudatot ad a roma gyerekeknek a faluban. Igaz, nem maradéktalanul, mert az „öslakók” nem járnak e gyülekezet alkalmaira, és sátánimádóknak titulálták az oda járó „betelepülőket”. Ezzel a két tábor között közepén lavírozni próbáló vallási mozgalom csak tovább mélyítette az amúgy is mély helyi ellentéteket.

A vallási megosztottságból adódó ellentét érdekes fordulata, hogy amikor az „Élet Szava” saját épületet hozott létre a faluban, hívei azt hitték, hogy az erre fordítandó pénzből a „hívek” is részesülnek, és mikor ez elmaradt, nem jártak tovább a vallási mozgalom összejöveteleire. A megismert vallási tételeket egymás között maguk kezdték el tovább hirdetni, terjeszteni.

Megállapíthatjuk, hogy egy nem átlagos roma településen a vallási különbözőség a meglévő ellentéteket tovább fokozza, holott a romakérdés megoldását a különbségek előtérbe állítása és hangsúlyozása csak nehezíti.

Csengődi Ágnes

A huculok és a cseh František Řehoř néprajzi és földrajzi munkássága

*Kaleta, Petr: František Řehoř – český národopisec mezi východohaličskými Huculy.
= Slovanské štúdie, 2003. 1–2. no. 107–119. p.*

Csehországban a 19. század '80-as éveiben – mondhatni – divattá vált, hogy az eredetileg más életpályákon mozgó értelmiségiek a szlávok egyik-másik nemzetiségének, szűkebb-tágabb problémakörének szakértőivé, kutatóivá és/vagy ismeretterjesztőivé képeztek ki magukat. Tették ezt hazafias felbuzdulásból és a szláv szolidaritás érzelmeitől át-átva – teljesen önkéntes alapon, „saját költségeikre”.

A kelet-halicsi huculok is megtalálták a maguk cseh nemzetiségű kutatóját-ismeretterjesztőjét a korábban a reáliák iránt vonzó František Řehoř (1857–1899) személyében. Řehoř 1877-ben azáltal került egy életre szóló kapcsolatba e sajátos szláv népcsoporttal, hogy családja apácarendi földbirtokot bérelt ki a Lemberg-től délre fekvő Volkov településen. Itt aztán 12 évet tölt el beutazva, alaposan megismerve az egész hucul-vidéket. Miközben intenzív néprajzi és földrajzi gyűjtőmunkát végez, rengeteg kapcsolatot létesít a helybeli értelmiségiekkel (Ivan Frankóval is például), s avatott ismerőjévé válik az addig keletkezett (ukrán, lengyel, német szerzők által írt) hucul szakirodalomnak.

Csehországba történt visszatérését betegségének (tüdőbajának) kezelése teszi szükségessé, de még többször, halálát közvetlenül megelőzően is vissza-visszatér gyűjtő és emberi kapcsolatainak olyannyira szeretett terebélyére.

Řehoř huculokra vonatkozó számos publikációjának többsége Csehországban a 19. század '80-as éveiben jelenik meg. Legterjedelmesebb és legátfogóbb tanulmánya 1882-ben a *Svetozor* c. folyóiratban látott napvilágot. 1888-ban tőle származnak a neves cseh enciklopédia, az *Ottův Slovník naučný* igen briliáns hucul szócikkei. Oeuvre-jének különös értéke, hogy sok vázlat és rajz, illetve fénykép egészíti ki szövegeit. A rajzok képzőművészeti tehetségére utalnak, a fényképek pedig arra, hogy noha ez a technikai vívmány akkoriban még nem vált közhatalmúvá a tudományos irodalomban, így a szerzőnek „rá kellett éreznie” e messzevivő lehetőségére.

Amikor Řehoř foglalkozni kezdett a huculokkal, a szak- és ismeretterjesztő irodalom már sok mindent feltárt életükről, kultúrájukról. Inkább – s ezt Řehoř helyel-közzel megtette – a közöltek kritikai értékelése váratott magára. Ennek nyomán különféle publikációiban a következők nyernek megerősítést a népcsoportról:

Az első írásbeli feljegyzések a 14. században említik a huculságot. Közülük egyesek egészen a 10. századig vezetnek vissza megjelenésüket Prút, Rybnicka, Čeremoša és a Tisza forrásvidékén. Egy bizonyos: jelenlétük a 15. és a 16. században lett általánossá e ré-

gióban. Településeik – a 17. században kb. 40 volt belőlük – mind tengerszint feletti magasságokban jönnek létre, aminek az volt az oka, hogy a jobbágság terheit távol a nagyobb centrumoktól könnyebb volt elviselni. (Řehoř egy 1884. évi cikkében 73 halicsi, 34 bukovinai és 9 magyarországi hucul településről tud, miközben a huculok számát 200 ezerre teszi.)

A huculok a 14. századtól kezdve előbb az ukrán, majd a lengyel és a román nemeség/mágnások uralmát voltak kénytelenek elviselni. Főleg halászáttal, pásztorkodással, állattenyésztéssel és sófőzéssel foglalkoztak. A 15. századra a kézműipar, a kereskedelem és a vásározás is meghonosodik körükben. Elnyomóik anyagi gyarapodásukat látván egyre nagyobb adókat vetettek ki rájuk, ami ellen többször fellázadtak. 1490 és 1492 között részt vettek a legnagyobb ukrainai parasztlázadásban, később Bogdan Chmelnickij lengyelelles felkelésében is. A népi ellenállás egyik formája a zsványkodás lett.

Řehoř legambiciózusabb célja volt, hogy néprajzi és földrajzi gyűjtőmunkájának eredményeit hasznosítva komplex képet fessen a huculokról és életterükről, főleg a Keleti-Kárpátokban élőkről.

Noha ez erejét és lehetőségeit jórészt meghaladta, tanulmányaiban-cikkeiben rengeteg adatot közöl a huculok lakta földrajzi térségekről és magáról a huculágról. Így többek között leírja a Kárpátok ásványi gazdagságát, s csodálkozik azon, hogy ez a gazdagság milyen kis mértékben hasznosul. Feltűnik neki az erdőirtás intenzitása, ami kiváltja rosszszállását. A térség flórájáról és faunájáról, vizeiről stb. is lényeges megállapításokat tesz.

Ami a huculok eredetét illeti, nem foglal egyértelmű állást, mondván: egzakt meghatározásukhoz hiányzanak a szükséges források. (Kétkelkedik annak a szóbeszédnek az igazságában, hogy a doni kozákok utódai volnának.) Másfelől azonban tanúsítja, hogy a hucul nyelv különbözik az ukrán nép közkeletűen beszélt nyelvtől (akárcsak a Kárpáton túliai és a bukovinaiaké). Azon túlmenően, hogy behatóan foglalkozik a huculok lakás- és öltözködési kultúrájával, rengeteg adatra támaszkodva jellemzi magatartási szokásait és lelki tulajdonságait. Közülük a vendégszeretet, a szívesenlátás tulajdonságát emeli ki nyíltságuk és őszinteségük mellett. Nem mulasztja el azonban e népesség negatív tulajdonságainak bemutatását sem, mindenekelőtt a bosszúállásra, a könnyelműködésre és az idő rossz hasznosítására utaló hajlamukat. Az alkoholizmus ugyancsak nagy problémát jelentett a hucul lakosság körében.

Étkezési szokásaikban a különféle tejtermékek dominálnak, ezek közül is különösen kedvelt a „hušlankának” nevezett aludt tej és a tejfölös kukoricakása. A kenyert nem ismerték, helyette krumpliból és kukoricakásából gyúrt lepényt fogyasztottak. A vidéket gyakran látogatta az éhínség, s ekkor – szükségben – a fák hajtásaival és leveleivel érték be.

Řehoř kedvenc témája a népszokások leírása volt. A „jeles napok” közül a házasság körülményeivel és szertartásaival foglalkozik a legbővebben. A párválasztást itt nem az érzelem döntötte el, hanem a vagyon. Egyébként feleségnek való lányt találni ezekben a hegyi falucskákban, főként a magányos tanyákon, korántsem volt könnyű. Emiatt gyakori volt a vérfertőzés is. Más cikkeiben Řehoř igen sokat foglalkozik a huculok kézműiparával, amelyet igen kvalitásosnak tart.

Řehoř publikációs tevékenységére az ismeretterjesztő feldolgozás a jellemző, ami nála egyfajta nemzetszolgálatot jelentett, nevezetesen az abban való részvételt, hogy a cseheknek módjuk legyen a különféle szláv népeket minél sokoldalúbban és valóságúhően megismerniük.

Futala Tibor

A nemzeti azonosságtudat problémái a mai Oroszországi Föderációban

*Kortunov, Sergej: Nacional'naâ identičnost' Rossii: vnešnepolitičeskoe izmerenie.
= Meždunarodnaâ žizn', 2003. 6. no. 38–51. p.*

Hogyan kell érteni és értelmezni az Oroszországi Föderációt mint államot? Milyen a reális helyzete a világban ennek az entitásnak? Kik a szövetségesei és a vetélytársai? Hol merre húzódnak határai? Milyen meghatározottság alapján? Miként viszonyul az orosz államiság történeti tapasztalata a jelenlegi helyzetekhez? Milyen az ország 21. századra szóló hosszú távú stratégiája?

Jelen pillanatban a felsorolt kérdések egyikére és más hasonló kérdésekre sincs világos és egyértelmű válasza sem a hatalom gyakorlóinak, sem a társadalom egészének, sem az egyes polgároknak. Ez a legfőbb oka annak, hogy az országban a politikai döntések korántsem szolgálgják a hosszú távú nemzeti érdekeket, hanem pusztán–kizárólagosan csak a pragmatikus, sőt: intuitív módon színezett elképzeléseket.

Mindez végső soron oda vezet, hogy Oroszország hosszabb távon elveszítheti világpolitikai vonatkozásban saját törvényes és természetes helyét és szerepét. A kedvezőtlen folyamat előjelei a legutóbbi évtizedben átélt nemzetközi és belpolitikai események alakulásában máris felfedezhetők.

A bajok gyökere: akut hiány van nemzeti azonosságtudatból. Ennek szükséges voltát, illetve hiányát azzal „elintézni”, hogy az Oroszországi Föderáció nem más, mint a „Szovjetunió folytatása”, félrevezető és megalázó. Ugyan mit jelent a bolsevizmus 73 esztendeje az orosz történelem ezer éves hagyományához képest? Mindössze egy pillantásnyi időszakaszt. Már csak ilyen nézőpontból is nevetséges az a belhonilag hivatalosan érvényes megfogalmazás, miszerint Oroszország történetileg a „Régi Rusz (Drevnaâ Rus’), a moszkvai cárság (Moskovskoe carstvo) és a cári Oroszország (Rossijskaâ imperiâ) örökösének, illetve a Szovjetunió keretében végbement folytatásának” tekintendő, ami a referált cikk szerzője szerint botrányos.

A Szovjetuniót semmiképpen sem szabad a cári Oroszország és még korábbi alakulatok érdemi és szerves folytatásának tekinteni, nevezetesen azt a Szovjetuniót, amely mind elméletileg, mind gyakorlatilag gyökerekig menően destruálta és semmisítette meg az ország korábbi időszakainak valamennyi hagyományát és eredményét. Ennek jegyében ateizmust erőszakolt a kereszténység helyébe; kegyetlen világuralmi aspirációkat az általános jólétet célzó eszme állami szintű érvényesülése helyébe; az orosz muzsik kijátszását és tönkretételét a cári Oroszország valamennyi nemzetének és népének fokozatos önmegvalósítási törekvései, illetve e törekvések támogatása, serkentése helyébe.

Ezért, miközben joggal mondhatni: míg az Oroszországi Föderáció örököse a cári Oroszországnak, addig a Szovjetunióval kapcsolatban következetesen hangsúlyozni kell: ez a formáció az orosz történelemnek mindössze egy viszonylag rövid időn át tartó és az állam területére vonatkozó folytatása volt és lehetett csak. Azt, hogy a Szovjetuniót Gorbacsovék a korábbi orosz államalakulatok örököseként értelmezték, baljós és fájdalmas következményeiben a birodalom szétesésének módjában érhetjük tetten. Ekkor egyetlen nemzetet, népet, etnikumot sem kérdeztek meg arról, hogy miként vélekedik az azonosságtudat kérdéseiben, illetve melyik államhoz kíván tartozni, hanem mechanikusan az orosz népet eláruló szovjet közigazgatási beosztást követték a bolsevik államalakulat felosztása során. Ennek következtében – milliósámmra – új kisebbségek keletkeztek a mesterséges határok mindkét oldalán. De olyan értelemben is balszerencés volt a felosztás,

hogy az oroszországi hazához való ragaszkodás ténye sem vétetett figyelembe az ország más nemzetiségű polgárainak hatalmas tömegeinél.

A jelen állásponthelyességét igazolják az azóta a különböző utódrégiókban tartott választások és referendumok eredményei, amelyek szerint az ide-oda szakadt állampolgárok sokasága szeretné, ha minél előbb bekövetkeznék az ő történeti hazájukkal, azaz Oroszországgal való integrációjuk. Valójában senkinek sem szabadna ignorálnia az így gondolkodó tömegek akaratát és törekvéseit.

Futala Tibor

Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában

Juhász József–Márkus László–Tálas Péter–Valki László: Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában. Bp. 2003. Zrínyi, 328 p.

A szerzőgárda jó néhány tagja a hazai olvasóközönség előtt jól ismert. Juhász József néhány éve publikált egy kiváló könyvet a 20. századi Jugoszláviáról, Valki László a nemzetközi jognak a szakmán kívül is jól ismert képviselője, Tálas Péter az ifjabb politológus-nemzedék sokat ígérő reprezentánsa.

Az előzményeket felvázoló rövid bevezetés után négy nagy fejezetben érdemben nem az egész történelmi eseménysorozatot mutatják be, hanem a nemzetközi szervezetek (nemzetközi közösség, ahogy a szerzők fogalmazzák) politikáját. Az első fejezet elsősorban azt, hogyan viszonyultak a nagyhatalmak (és a nemzetközi szervezetek) Jugoszlávia felbomlásának kérdéséhez: a legtöbb tényező Jugoszlávia fenntartása mellett foglalt állást, de végül is elsősorban a német külpolitika szorgalmazta azt a felbomlást, amelynek során hat utóállam is létrejött.

A következő fejezet a boszniai háború diplomáciatörténeti fejleményeit tárgyalja, nem hadtörténetet ad. A harmadik fejezet, a legrövidebb (és a legsikerültebb) a daytoni béketárgyalásokat elemzi, ragyogó képet ad a kolostorszerű állapotokról és a formalitások betartásáról. A tárgyalásokat hat nyelven tolmácsolták szinkronban, angolul, franciául, németül, szerbül, horvátul és bosnyákul, de az utóbbi három csatornában mindig csak egy hang szólalt meg, hiszen ugyanarról a nyelvről volt szó (bár ezt manapság már nem illő mondani).

Az utolsó fejezet a Dayton utáni boszniai fejleményeket tárgyalja (a koszovói eseményekre csak utal). Minden fejezet minuciózus pontossággal számol be az eseményekről, elemzi az okokat és a következményeket. Nem csoda persze, hogy az egész jugoszláv problematika valamilyen megoldását nem látják (de hát ki látja?). Nagyon részletes, gondos beszámolót kapunk egy lényegében véve mindmáig befejezetlen folyamatról. Ez a kortörténet nagy hátránya. Könnyű megírni a pún háborúk vagy a harmincéves háború történetét. A 20. századi harmincéves háború még túlságosan közel van, olyan kisugárzásokkal, mint éppen az itt tárgyalt jugoszláviai folyamat.

A kötet tartalmaz egy nem is rövid kronológiát meg névmutatót. Hiányzik viszont valamiféle bibliográfia, bár ilyen friss eseményekről maradandóbb művek még nemigen születtek. És az olvasó arra is kíváncsi volna, hogyan oszlanak meg az egyes fejezetek a szerzők közt, bizonyos részfejezeteknél ezt lehet sejteni.

Végeredményben tehát roppant részletes 20. századi eseménysor, de lezáratlan. Reméljük, hogy a szerzők majd idővel megírhatják a végleges összegezést, bár ennek a lehetősége elsősorban nem rajtuk múlik. A témát a mai állapotok szerint kitűnően foglalja össze a könyv.

Niederhauser Emil

Miért nem szeretik a németek a lengyeleket?

Wieczorek, Wojciech: *Dlaczego Niemcy nas nie lubią?* = *Więź*, 2003. 11. no. 121–128. p.

A németeknek a lengyelekről alkotott sztereotípiái a XVIII. század végén alakultak ki, amikor Lengyelország a felosztások előtti belső zűrzavar állapotában volt. Lengyel ügyekben a legtájékozottabb német állam ekkor Poroszország volt, s ami Lengyelországban ekkor történt, az mindannak az ellentéte volt, ami a porosz állapotokat jellemezte. Míg Poroszországot az értelmes államszervezet, a fegyelem, a rend, a szorgalom és a tisztaság jellemezte, addig német szempontból mindennek az ellentéte sűrűsödött össze abban, amit a lengyel szomszédoknál láttak. Ekkor keletkezett a lengyelekről alkotott legfőbb német sztereotípiája, a *polnische Wirtschaft* ('lengyel virsajt'). Ennek tartalma: káros, könnyelműség, pazarlás és ugyanakkor tisztátlanság, elmaradottság, tudatlanság. A módosabb rétegeknél főleg könnyelműség és pazarlás, az „egyszerű nép” esetében pedig főleg tisztátlanság és tudatlanság. Röviden: ésszerűtlen gazdálkodás, rendetlenség és szellemi sötétség, vagyis a lengyelek maguk tehetnek róla, hogy államuk tönkrement.

Lengyelország felosztása, majd a lengyel felkelések később két új sztereotípiát generáltak, ezek a „lengyel szabadság szeretet” (*polnische Freiheitsliebe*) és a „lengyel szabadság” (*polnische Freiheit*). Az első pozitív konnotációjú volt, és az 1831. évi felkeléstől a „népek tavaszáig” tartott, amikor az is megtörtént, hogy 1848-ban Berlinben ovációval üdvözölték a börtönből kiengedett lengyel hazafiakat. Később azonban, a forradalmi hangulat elmúltával ennek reflexiója, a *polnische Freiheit* már inkább az anarchia és a megzabolázhatatlan önkény szinonimája lett, és lényegében belesimult a *polnische Wirtschaft* fő sztereotípiájába. Hozzá kell tenni, hogy főleg Poroszországban a belső fegyelmen alapuló protestáns étosz lenézte a hozzá képest érzelmesebbnek tartott katolikus mentalitást, vagyis egyszerűbben szólva, a protestánsok szemében a katolikusok ostobábbnak számítottak, s ennek is szerepe volt abban, hogy a lengyel szabadságtörekvések a németek szemében hamar kalandorsággá minősültek át.

Ehhez társult később a katolikus színezetű lengyel nacionalizmus, sőt katolikus és nemzeti sovinizmus sztereotípiája, amely állítólag veleszületett vonása a lengyel nemzeti jellemnek. Ennek német-, illetve oroszellenessége az NDK-ban később kiegészül az antiszemitizmussal és a szovjetellenesség vádjával is.

Mindezek a német tudatban (sőt a tudatalattiban) mélyen gyökerező sztereotípiák erősen befolyásolták az 1956. októberi lengyel eseményeknek és később a „Szolidaritás” megalakulásának németországi fogadtatását. A szerző ez utóbbi esemény fogadtatását vizsgálja részletesebben a két német államban.

A „Szolidaritás” megalakulása félelmet keltett az NDK uralkodó köreiből, és megtettek mindent, hogy országukat megóvják a „lengyel fertőzéstől”. A külpolitikai nyomásgyakorlás mellett a Stasi suttogó propagandáját is bevetették. Ez a „fertőzés” ugyanis szimpátiareflexeket váltott ki, és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nyolcvanas években az NDK-ban is ellenzéki mozgalmak alakultak. A „Szolidaritás” iránti szimpátia azonban kisebb volt, mint korábban az 1968. évi „prágai tavasz” iránti lelkesedés. Ennek egyik oka éppen az említett suttogó propaganda volt, amely felerősítette a lakosság körében a mindent felvásárló lengyel turistákkal szemben meglévő ellenérzéseket, azzal rémisztgette a keletnémet lakosságot, hogy fegyveres beavatkozásra kerülhet sor, s mindennek okai ezek a kalandor lengyelek, akik inkább tanulnának meg jobban dolgozni, mint sztrájkolni. Vagyis a *polnische Wirtschaft* és a *polnische Freiheit* régi sztereotípiái szépen összetalálkoztak ebben a propagandában.

Az akkori NSZK-ban részben másként, de részben mégis hasonlóan fogadták a lengyel eseményeket. A „Szolidaritás” fogadtatása itt a Lengyelország iránti kezdeti lelkesedéstől (*Polenbegeisterung*) a Lengyelországba való belefáradásig (*Polenmüdigkeit*) ívelt. Értékelték a lengyelek szabadságszeretétét (*polnische Freiheitsliebe*), elismerést keltett, ahogy a lengyelek a társadalmi élet egyre több szeletét vonták ki a kommunista párt ellenőrzése alól. Lengyelországba – különösen a hadiállapot bevezetése után – éppen az NSZK-ból érkezett a legtöbb segélyszállítmány. Ugyanakkor az utcán alig lehetett érzékelni valamit is a lengyel „Szolidaritás” iránti szolidaritásból. Szerveztek ugyan néhány tüntetést a „Szolidaritás” támogatására, illetve később a hadiállapot bevezetése elleni tiltakozásul, de ezeken soha sem volt háromezernél több résztvevő. Pedig kicsoda tömegtüntetéseket rendezett ekkoriban a „békemozgalom” az USA dél- és közép-amerikai beavatkozásai ellen! Arról, hogy mi történik Lengyelországban vagy Afganisztánban, hallani sem lehetett. Az utcát a baloldal uralta, amely számára a „Szolidaritás” munkásmozgalmi és szakszervezeti profilja ellenére katolikus és nemzeti jellege miatt legjobb esetben is furcsa képződmény volt. Sőt mi több, ez a mozgalom éppen a „forradalom anyjának” – a Szovjetuniónak – dobott kesztyűt. Tehát nem okozott gondot rásütni a „lengyel nacionalizmus” bélyegét. A politikai skizofrénia határát súrolta az a tény, hogy a lengyel szakszervezeti jogok érvényesítéséért az a jobboldal emelt szót, amely otthon éppen a szakszervezeti jogok ellen küzdött.

Az NSZK-beli baloldali „békemozgalmak” anyagi forrásai még nincsenek hitelesen feltárva. Nem lehet tagadni hatásukat a közvéleményre, az úgynevezett hallgatag többségre. A kezdeti lelkesedés (*Polenbegeisterung*) után a hosszan tartó lengyelországi politikai feszültség elfárasztotta (*Polenmüdigkeit*) ezt a többséget, s e mögött a „Szolidaritás” tevékenységével szembeni növekvő kritizmus rejlett, no meg a félelem. A kritizmus abból fakadt, hogy a „Szolidaritás” már pusztán létével is aláásta a nemzetközi enyhülés akkori szellemét, s benne a nyugatnémet szociáldemokrata kormány új keleti politikáját annak kulcsformulájával (*Wandel durch Annäherung*, ’változás közeledés útján’) az élen. Ezzel a politikával képzelték akkor megoldani a német kérdést, amelynek „kulcsa Moszkvában volt”. A félelmet az táplálta, hogy az enyhülési politika kudarca és egy esetleges új világháború Németország mindkét felét nukleáris hadszíntérré változtatná. Ezen a ponton a nyugatnémet félelmek tulajdonképpen egybeestek a keletnémetekkel. Stefan Heym, a keletnémet irodalmi élet prominense állítólag megjegyezte, hogy „egyszer már tört ki háború Lengyelország miatt”. Máiig nem világos, hogy Helmut Schmidt akkori nyugatnémet kancellár, aki a lengyelországi hadiállapot bevezetésének a napján éppen Honeckernél vendégeskedett, és ezzel állítólag egyetértett, belesétált-e a keletnémet vezető által felállított csapdába, vagy mindez véletlenül történt így.

Mindenesetre ez a félelemmel átszőtt kritizmus a sztereotípiák feléledéséhez vezetett. A „lengyel nacionalizmus” és a lengyel pápa megválasztásával is alátámasztott „klerikalizmus” mellett olyan hangok kezdtek hallatszani, hogy a „Szolidaritás” *túl messzire megy*, vagyis eltúlozza azt a bizonyos lengyel szabadságszeretetet (*Freiheitsliebe*), irracionálisan és felelőtlenül jár el, vagyis újból dokumentálja, hogy a lengyelek nem képesek önállóan kormányozni országukat, és miattuk szenvedhet aztán az egész világ, mert a lengyel állapotok (*polnische Zustände*) az valami kiszámíthatatlan, ellenőrizhetetlen dolog. *A polnische Freiheit* és a *polnische Wirtschaft* régi sztereotípiája így az NSZK-ban is egymásra találtak és összefonódtak. Tehát az az abszurd helyzet állt elő, hogy a még ki sem tört verekedésért a felelősséget előre a sértett félre háritották. A verekedés ugyan nem tört ki, a németkérdés is megoldódott, végül a lengyelek is jól jártak, de a régi sztereotípiák betokosodtak, még sokáig számolni kell fennmaradásukkal. A szavakban ünne-

pélyesen hirdetett „megbékélés” mögött ma is ott szikrázik az ellenségeskedés, mert hiszen a valóban nehéz kérdéseket többnyire továbbra is a szőnyeg alá söpri. Mindkét fél felelőssége, hogy ezek a szikrák ne okozzanak tüzet.

Zoltán András

Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) történelmi megítélése

Problem nie tylko weteranów UPA. Z prof. Stanisławem Kulczyckim z Kijowa rozmawiają Izabella Chruslińska i Piotr Tyma. = Więź, 2003. 12. no. 122–127. p.

Sztaniszlav Kulcsickij kijevi történészprofesszor (1937) az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN) és az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) tevékenységének vizsgálatára 1997-ben az ukrán kormány által felállított munkabizottság vezetője. A vele készített interjú az ukrán történelem néhány kényes kérdésének mai ukrán megítélésébe enged bepillantást.

Az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében nemrég készült el egy kötet, amely az ukránjai politikai terror és a terrorizmus történetét tekinti át. Ukrán területen a XX. században előfordult „gyakorlati” terror, amelyet az egymást váltó kormányzatok alkalmaztak, de volt „programszerű” terror is, amelyet főleg az Ukrán Nacionalisták Szervezete (OUN) alkalmazott. Az OUN a terrorizmust a politikai harc eszközeként használta. A könyvben az ukrán történészek megkísérelték bemutatni az OUN tevékenységét az egykori II. Lengyel Köztársaság területén az 1939–1941. évi szovjet megszállástól a II. világháborút követő évekig. Hitelt érdemlő adatok szerint a II. világháború befejezése után Nyugat-Ukrajnában 150 ezer ember halt meg, közülük 30 ezer Kelet-Ukrajnából ide irányított állami és pártfunkcionárius, rendőr és mezőgazdasági dolgozó, az áldozatok nagy többsége azonban a helyi lakosságból került ki. Ehhez hozzá kell tenni 200 ezer embert, akiket a Szovjetunió távoli területeire telepítettek azért, mert felferült velük szemben, hogy szimpatizálnak a földalatti mozgalommal.

Az UPA és az OUN tevékenységéből most az áll a kutatók érdeklődésének középpontjában, ami a II. világháború befejezése után, 1944-től 1954-ig történt ezen a területen. Ugyanakkor az utóbbi években azokat a témákat is kezdik feldolgozni, amelyeket korábban nem lehetett elfogulatlanul tárgyalni, így például a lengyel és az ukrán partizánmozgalom véres konfliktusait Nyugat-Ukrajna területén.

Az OUN–UPA tevékenységének megítélése ma is szenvedélyes érzelmeket vált ki az ukrán lakosság körében. A háború utáni szovjet propaganda nemcsak katonai erőt alkalmazott ez ellen a mozgalom ellen, hanem ideológiai harcot is vívott velük. Az ellenállókra rásütötték, hogy árulók, a hitleristák pribékjei, a fasiszták maradékai. Mélyen hallgattak arról, hogy a nyugat-ukrajnai ellenállásnak gyakorlati okai voltak: az ukrán parasztok a kolhozosítás ellen próbáltak védekezni. A harc során a hatóságok gyakran nyúltak a megtevesztés eszközeihez is: maguk állítottak fel szabadcsapatokat, hogy az UPA számára elkövetett kilengésekkel riasszák el a lakosságot a partizánoktól, illetve hogy csapdába ejtsék az ellenállás vezéreit. Így fogták el Vaszil Kukot, az UPA utolsó parancsnokát is. Az ellenfél lejáratására ezt a harcmodort egyébként a lengyel Honi Hadsereg (AK) és maga az UPA is alkalmazta. Az 1940-es és az 1950-es évek fordulóján azonban már több volt az ilyen UPA-egységnek álcázott szovjet különítmény, mint az igazi ellenálló.

Az OUN–UPA megítélése a mai Ukrajnában politikai kérdés is. Az OUN 1938 óta megosztottságban működött, ma is két párt vallja magát örökösének Nyugat-Ukrajnában.

Az UPA viszont már nem létezik, tehát már tisztán történeti kérdés. Kulcsickij professzor véleménye szerint nincs szükség az UPA rehabilitálására, mert ezeket az embereket a háború után a szovjet rendszer üldözte, amely már összeomlott. Más kérdés, hogy elismerjük-e az UPÁ-t harcoló félnek a II. világháborúban. 1993-ban hoztak egy olyan törvényt, amelyben a veteránok közé sorolták azokat az egykori UPA-katonákat, akik a németek ellen harcoltak. A német megszállás Ukrajnában 1944 októberéig tartott. Az UPA azonban ezután is hosszú évekig folytatta a harcot a kommunista rendszer ellen. A mai hivatalos szervezetekben nincs meg a bátorság annak kimondására, hogy az UPA katonái közül sokan nem a németek, hanem az NKVD ellen harcoltak. S azok a veteránok, akik aztán sokéves büntetést is letöltöttek, ma minden szociális kedvezmény nélkül, igen nehéz anyagi helyzetben élnek. Nyugat-Ukrajnában helyzetük javul, mert megkapják ugyanazokat a kedvezményeket, mint a Vörös Hadsereg egykori katonái. Helyenként az is előfordul, hogy nagyobb támogatást kapnak, mint a volt vöröskatonák, s ezekről a helyekről özönlik a sok panasz Kijevbe, hogy az állam az „UPA fasisztáival” törődik, nem pedig velük. Már két éve fekszik az ukrán parlament előtt az a törvénytervezet, amely automatikusan rehabilitálná az OUN és az UPA összes egykori tagját. Az ukrán hatóságok azonban attól tartanak, hogy az OUB és az UPA túlzottan pozitív megítélése komoly társadalmi konfliktushoz vezetne.

Zoltán András

A migrációs politikák kudarcainak okai

Castles, Stephen: *Why Migration Policies Fail*.
= *Ethnic and Racial Studies*, 27. vol. 2004. 2. no. 205–227. p.

A bevándorlás kézbentartása az 1950-es évek óta fontos kérdés Nagy-Britanniában és az 1970-es évek óta egész Nyugat-Európában, míg manapság az egyik legjelentősebb politikai kérdés, mivel a politikusok egy része, a média és akadémikusok szerint is globális migrációs válsághelyzet van. A dokumentálatlan migráció a menekült státusért folyamodók beáramlása és új etnikai közösségek alakulása kicsúszni látszik a kormányok ellenőrzése alól.

Az USA kormánya évek óta próbálja megállítani a mexikói bevándorlók illegális belépését, akik az 1940-es évektől még legálisan érkeztek az országba, de 1964-ben ez a program véget ért, és 1986-tól az illegális határátlépők alkalmazását megpróbálták legalizálni. Ekkor körülbelül 2,7 millió idegen nyert legális bevándorló státust, de az USA kormánya nem tudott hatékony szankciókat bevezetni a munkaadókkal szemben az illegális határátlépők fekete foglalkoztatásának megakadályozására. Ezek a legalizált munkavállalók a rosszabbul fizetett mezőgazdasági szektort elhagyva ipari vagy szolgáltatási jellegű munkákat vállaltak, így a mezőgazdasági szektor továbbra is igényt támasztott az olcsó munkaerőre. A legalizált munkavállalók eltartottjaikat is az országba hozták családdegysítés címén.

A Clinton-adminisztráció megpróbálta megerősíteni a határok őrizetét 1994–2000 között, de így sem sikerült visszaszorítania az illegális határátlépések számát. A megnevezett határátlépés következtében az illegális határátlépések közben elhunytak száma az 1994-es 23-ról, 2000-re 499-re növekedett, valamint az embercsempészek alkalmazási költsége 143-ról 1500 USD-ra növekedett.

A '90-es években más, új bevándorló útvonalak is működni kezdtek, különösen Kína felől. A 2000-es népszámlálási adatokból következtetve 9 millióra tehető az USA területén tartózkodó illegális bevándorlók száma.

Több példa is sorakozik arra, hogy a politika gyakran pont az ellenkezőjét érte el eredeti szándékának.

- Ausztrália háború utáni bevándorlási programja, melynek célja az volt, hogy az ország nagyrészt fehér és angolszász maradjon, és aminek következtében a világ egyik legsokszínűbb társadalmá jött létre.
- Németország vendégmunkás-toborzása 1955–1973 között, amely időszakos munkát kínált, de hosszú távon családdegysítéshez, állandó letelepedéshez és új etnikai kisebbségek kialakulásához vezetett.
- Franciaország, Hollandia és Nagy-Britannia posztimperiális bevándorlási és állampolgársági politikái, amelyek a gazdasági és politikai befolyás fenntartását célozták, és mégis nagymértékű bevándorláshoz és etnikai diverzítéshez vezettek.
- A jelenkori európai bevándorlás-korlátozó politika, amely a nemzetközi embercsempészet egyik „aranybányája”.

Miként lehet megállapítani, hogy egy politika kudarcot vallott? Analitikus értelemben egy politika akkor vall kudarcot, ha nem éri el a kitűzött céljait. Az értékeléshez azonban elengedhetetlen a vezérelvek pontos és nyílt meghatározása, amitől a politikusok és hivatalos személyek a legjobban ózdkodnak.

A migrációt formáló tényezők és politikai következményeik

A migrációt befolyásoló faktorok három csoportba oszthatók:

- A migrációs folyamat szociális dinamikájából származó tényezők
- A globalizációhoz, transznacionalizmushoz és az észak–dél kapcsolatokhoz kötődő tényezők
- A politikai rendszereken belüli tényezők

A migrációs folyamat szociális dinamikájából származó tényezők

Láncmigráció és hálózatok: az első migránst – aki általában egy fiatal munkaerő – gyakorta követi a családja vagy közösségének más tagjai. Ez a társadalmi tőke megkönnyíti az újonnan érkezők elhelyezkedését, munkához jutását, és migrációs hálózattal ki. Az ilyen típusú hálózatok nemcsak a migránsok, hanem a menekültek és a menekült státusért folyamodók számára is fontos és nagy befolyással van útvonal-választásukra.

A család és közösség életbevágóan fontos szerepet játszik, mivel a migrációs döntéseket nem egyének, hanem családok hozzák. Gyors változások időszakában a családok gyakorta küldik egy vagy több tagjukat más régióba vagy országba dolgozni. A családi kötelek fontos finánciális és kulturális tőkét jelentenek, és stratégiáikat az állandó munka, illetve a kockázat kezelésére hosszabb időszakon keresztül.

Elhelyezkedés az élet körforgásában. Gazdasági migráció esetén a primer migráns általában egy fiatal férfi vagy nő, aki ideiglenes munkát keres arra a célra, hogy ha összegyűjtött bizonyos összeget, akkor hazatérjen. Ezen célok elérésében tapasztalt nehézségek elhúzódó tartózkodáshoz vezetnek, aminek következménye a családgyesítés vagy -alapítás előmozdítása.

A migrációs ipar: Amikor a migráció beindul, megjelenik a szükség ügyvédekre, bankárookra, utazási ügynökökre, toborzókra, tolmácsokra és lakásközvetítőkre. Ha egy kormány megpróbálja visszaszorítani a migrációt, nehézségekbe ütközhet, mert ezek a vállalkozások továbbra is szervezhetik azt, csak más formában. Manapság mindazonáltal a migrációs ipar illegális oldala kerül előtérbe, amely legitimálhatja a hivatalos politikák kudarcait.

A politikák mint lehetőségi struktúrák: Azon szerencsések, akik egy fejlett országban élnek a középosztályban pozitívabban tekintenek az államra és a törvényekre, mint a világ népességének nagyobb része, akik korrupt, erőszakos vagy kevésbé hatékony rendszerekben élnek, és akiknek a túlélésében a hivatalos politika csak egy újabb leküzdendő akadály.

Strukturális függés az emigrációtól: Sok, kevésbé fejlett ország függ a munkaerő exportjától mint a munkanélküliség egyik legfontosabb csökkentő tényezőjétől. Ahol a kormányok támogatják az emigrációt, mint a Fülöp-szigetek Marcos idejében, amely a gazdaság szerkezetébe beépül, és gyakran a fejlődést helyettesíti.

Strukturális függés az emigránsok munkájától: Az 1970-es években a nyugat-európai országok azzal szembesültek, hogy nem tudják a bevándorlókat kiadni még a magas munkanélküliség ellenére sem, mert a migránsok olyan foglalkozásokban koncentráálódtak, amelyeket a helyiek nem voltak képesek vagy hajlandók végezni, például az USA mezőgazdasági szektorának szüksége van a mexikói feketemunkásokra, hogy az előállítási költségek alacsonyak maradjanak.

A globalizációhoz, transznacionalizmushoz és az észak–dél elkülönüléshez kapcsolódó tényezők

Az észak–dél elkülönülés migrációt generál. Manapság a legfontosabb határok nem nemzetállamok, hanem észak és dél között húzódnak, amelyek elválasztják Észak-Amerika, Nyugat-Európa, Japán és Óceánia erős gazdaságát Afrika, Ázsia és Latin-Amerika szegényebb országaitól. Az észak–dél elkülönülés nem földrajzi kifejezés, hanem társadalmi és politikai, mivel északon is vannak kiközösítést elszenvedő csoportok, míg délen is vannak virágzó városok és elit csoportok. Mivel a gyenge gazdaságok és államok általában együtt járnak, az emberek rendszerint mind a szegénység, mind az emberi jogok megsértése elől próbálnak menekülni, és az ilyen többszörös motiváció esetén nehéz elválasztani egymástól a migránsokat és a menekülteket.

A globalizáció generálja a kulturális tőkét és a migrációhoz szükséges technikai eszközöket. Az államok általában örömmel veszik a tőke és az áru beáramlását, de gyanakvóbbak az emberekkel és az ideákkal szemben. A fejlett országok egymással versengve próbálják a magasan képzett munkaerőt magukhoz csábítani. A képzetlenebb munkaerő iránt is nagy igény mutatkozik, különösen mezőgazdasági és építőipari szektorban, de ezt sok ország már nem ismeri fel.

A globalizáció megváltoztatja a migráció jellegét. A múltban a migránsok vagy állandó letelepedés céljával, vagy egyszeri ideiglenes tartózkodás céljára utaztak ki egy országba, addig ma az ismételt ideiglenes tartózkodás céljából, melyet megszakítanak a visszatérések a származási országból.

Transznacionális közösségek. A kommunikáció és a határokon keresztül mozgás könnyebbé válása transznacionális közösségek létrejöttéhez vezetett, amelyek két vagy több ország területén működő csoportok. Ezek rendszeres, tartós és szignifikáns, határon átnyúló tevékenységet folytatnak, amely lehet gazdasági, politikai, szociális vagy kulturális.

A nemzeti és transznacionális gondolkodás: A szerző szerint a transznacionális jelenség egyre fontosabbá válik, és kihívás elé állítja a nemzeti szabályozást, különösen a migráció ellenőrzése terén. A migrációs hálózatok az egyik nem várt és nem tervezett módja észak és dél újra összekapcsolódásának az északi államok elszigetelő stratégiái ellenére.

A politikai rendszeren belüli tényezők

Politikai konfliktusok az emigránsokat kibocsátó országokban. Egyes kormányok elősegítették, míg mások kijelentették, hogy mivel megakadályozni nem tudják, ezért valamilyen szabályozás szükséges. A nemzetgazdaságok és helyi közösségek függése a migránsok bevételeitől növeli a kormányok nehézségeit, hogy hatékonyan szabályozzák a migráció kérdését. Ez politikai konfliktushoz vezethet. A Fülöp-szigetek jó példát szolgáltatott erre 1995-ben, amikor az egyik munkavállalót Szingapúrban felakasztották gyilkosságért. A Ramos-adminisztráció megalkotta az OCW-k Magna Chartá-ját, amely a külföldön munkát vállaló filippínók emberi jogait és méltóságát volt hivatott védeni, de a külföldre távozó munkavállalók száma nem csökkent, és életfeltételeik sem javultak ennek következtében, mivel a fogadó országok nem voltak hajlandók aláírni semmilyen bilaterális egyezményt vagy olyan multilaterális dokumentumokat, mint az 1990-es ENSZ-konvenció, a migráns dolgozók és családtagjaik jogai.

Érdékellentétek a célországokban. Szintén a strukturális függéshez kapcsolódnak. Malajziában például az ültetvény-tulajdonosok megakadályozták egy tömeges kiutasítási

hullámot az 1997–1999-es ázsiai válság idején. Ez a migráció átpolitizálódásának része volt. A Maláj Mezőgazdasági Termelők Szövetsége és az építőipar nyomást gyakorolt a kormányra, hogy több munkavállalót hozzon be az országba. Ezzel ellentétben a Maláj Szakszervezetek Kongresszusa ellenezte, a helyi munkások fizetésére és munkalehetőségére gyakorolt hatása miatt, míg a kínai politikai csoportosulások attól féltek, hogy az indonéziai bevándorlás a kárukra mozdítja el az etnikai egyensúlyt. A kormánypárt, az UMNO és a fő iszlám ellenzéki párt, a PAS egyaránt támogatták az indonéziai beléptetését, amely potenciálisan elősegítheti a maláj és iszlám érdekeltségeket. A Perzsa-öböl és Afrika olajtermelő országait is eléri ez a probléma. Számottevő a külföldi munkavállalók jelenléte – 1990-es években több mint kétszer annyi külföldi dolgozott Szaúd-Arábiában, Kuvaitban és más Öböl-államokban, mint hazai munkakerő. Néhány Öböl-állam próbálja csökkenteni függését a külföldi munkavállalóktól, de a munkaügyi hatóságok vonakodnak a gazdaságot destabilizáló lépéseket megtenni.

Érdekek, konfliktusok és rejtett programok a migrációs politikában. Demokratikus országokban az érdekcsoportok fontos résztvevői a politika formálásának, így a migrációs politikának is. A migráció általában a munkaadói oldalnak áll érdekében, míg a szakszervezetek ambivalensek, megpróbálják az újonnan jötteket beszervezni. Egyes emberek a migránsok letelepedését ellenzik, lakókörnyékük romlásától félve, míg mások a városi megújulást látják benne. A politikusok, a társadalmi mozgalmak és a média mind szerepet töltenek be az emberek véleményének formálásában. Az érdekek és vélemények ezen szövevénye magyarázatot nyújt a rejtett migrációs politikai programok létezésére, ami olyan politikát jelent, amely egy bizonyos irányelvet követ, és valójában pont az ellenkezőjét cselekszi.

A politikai képesség a migráció ellenőrzésére. A japán példa alapján úgy tűnik, hogy míg az országnak rendkívül nagy szüksége van képzetlen munkaerőre, addig ezt a munkaerő-toborzási politikát a közvélemény egyszerűen nem fogja elfogadni. Ezért aztán a hatóságok, bár súlyos büntetéseket vezettek be az illegális külföldi munkavállalók és alkalmazói ellen, rengeteg kiskaput is nyitottak. Európában a dokumentálatlan migrációs hullám a neoliberális munkaerőpiac válaszlépése a deregulációra, amely a szakszervezetek és a felügyeleti rendszerek gyengülését hozta. Alkalmi és alvállalkozói foglalkoztatás az észak-európai országokban is növekszik.

Ellentétek a politika-formálási folyamatokban. Az előző pontok a gazdasági és társadalmi érdekek jelentőségét hangsúlyozzák, illetve azt, hogy az állam miként próbálja egyensúlyba hozni. A migrációs politika formálásához elengedhetetlen az állam szerepének tisztázása a folyamatban. A liberális állam egy az érdekcsoportok közötti működést és tárgyalást elősegítő mechanizmus. Hollifield azzal érvel, hogy az államnak kellene a fő elemző és politika-formáló egységé válnia.

A jogok jelentősége. Hollifield szerint a jogok jelentősége az a tényező, amely az állam migráció menedzsmentjét korlátozza. Az 1970-es évek Európája repatriációs politikájának legfőbb gátja a családok alkotmányos védelme és a bíróságok joggyakorlata. A migránsok gyakran az európai emberi jogok nyilatkozatát hívják segítségül, amikor európai bírósághoz fordulnak a nemzetek által hozott döntések ellen.

A polgári társadalom jelentősége. Még a liberális nyugati államok is vonakodnak jogokat biztosítani a bevándorlóknak, ezért szükség van nem kormányzervekre (NGO), amelyek a migránsok jogaiért és a diszkrimináció, valamint a rasszizmus ellen harcolnak. Ázsiában még nagyobb a jelentőségük, ahol a politikai rendszer még inkább ellenáll a bevándorlókkal szemben, mint például Japánban vagy Malajziában, ahol ezeknek a szervezeteknek a száma nő.

A jóléti állam. Egyes megfigyelők szerint a jóléti államok kezdik bezárni ajtóikat az újonnan érkezettek előtt, és korlátozzák a hozzáférést a jóléthez, mint például Ausztrália és USA. Mindazonáltal a jóléti állam fogalmából adódóan a többségnek hozzá kell férnie a jóléthez. Helyi szinten a bevándorlók integrációja sokkal hamarabb elkezdődik, mint állami szinten, ahogy az 1980-as években Németországban.

Az Európai Unió a gyökerüknél próbálja megragadni a migráció okait

Az EU migrációs politikájának fejlődése

1957-ben a Római Egyezményben az Európai Gazdasági Közösség lefektette a munkaerő szabad áramlásának feltételeit a tagországok között. A tagországokon kívülről érkező beáramlást az EGK nemzeti problémaként kezelte. 1985-ig, a Schengeni Egyezmény aláírásáig az EU-államok különböző módokon reagáltak a migráció kérdésére. Az egyezményt 1995-ben léptette hatályba eleinte Franciaország, Németország és a Benelux államok.

1997-es Amszterdami Egyezmény lefektette a migrációs és menekültügyi alapelveket, személyek szabad mozgásának, vízumoknak a szabályozását az EU külső határainak átlépésekor. Az 1999-es Európai Tanács tamperei ülésén lefektették a migrációs politika 4 alapkövetelményét: hatékony migráció-áramlás-menedzsment; közös európai menekültügyi rendszer; partnerkapcsolat a kibocsátó országokkal; tisztességes eljárás a harmadik országok állampolgáraival. Felismerve azt, hogy a korlátozások önmagukban nem bizonyulnak hatékonyak, 1992-ben az Európai Tanács a migráció okainak megszüntetését célzó intézkedéseket szorgalmazott, mint pl. a béke megőrzése, fegyveres konfliktusok felszámolása, emberi jogok tiszteletben tartása, demokratikus társadalmak létrehozása megfelelő feltételek között, liberális kereskedelmi politika a gazdasági feltételek javítására. Ezt a megközelítést, pl. a volt Jugoszlávia háborúi elől menekülők is megerősítették. Ez vezetett olyan kezdeményezésekhez, mint egy korai figyelmeztetési rendszer, konfliktus-prevenció, szomszédos államokkal való együttműködés és konfliktuskövető rendezés. A kétoldalú kereskedelmi és együttműködési egyezményeiben az EU a '90-es évek óta mindig csatolt egy emberi jogokra vonatkozó záradékot, de ezek nem tartalmazták irányelvként a migráció- vagy menedékjog-keresés áramlásának megelőzését.

Egy átfogó megközelítés felé

Az EU az Amszterdami egyezmény alapján létrehozta a Migrációval és Menekültügygel Foglalkozó Magasszintű Csoportot (HLWG). A testület tagjai igazság- és belügyminisztériumi tisztviselők, valamint külügyi, biztonsági és gazdasági szakemberek voltak. A HLWG a migráció okának megszüntetését célzó akciótervet dolgozott ki az egyes országok számára. A HLWG több problémával is szembesült. Az NGO-k kritizálták abban, hogy nem lép fel hatékonyan az emberi jogokat sértő, kibocsátó országokban, pl. Irakban. Másodszor, az együttműködési elv ellenére az akcióterv nem nyugodott az érintett ország kormányával előzetesen folytatott kimerítő konzultáción. Egy másik kritika szerint nem elégséges az NGO-kal és az EU-tagországokkal való együttműködés, noha nemzetközi szervezetekkel, Vöröskereszt, ENSZ stb. jónak volt mondható. A kidolgozott javaslatok, illetve ajánlások annyira ködösek és általánosak voltak, hogy eredményeképpen az akcióterv nem tudhatta az emberi jogok megsértését, illetve a kikényszerített migráció okát felszámolni.

Korlátozás, illetve okok

2002-ben az Európai Tanács ülésén a spanyol és a brit miniszterelnökök javaslatot tettek, hogy az együttműködési megállapodásokat a kibocsátó országokkal kössék a be nem fogadott menekültek és az illegális bevándorlók visszafogadásához. A sevillai ülés nem fogadta el ezeket a javaslatokat, de a visszafogadási egyezményeket az egyik legfontosabb eszköznek tartotta.

Általában szólva az EU retorikájában és tetteiben ellentét mutatkozik. Az 1992 óta sorozatosan deklarált átfogó szükség egységes politika kialakítására ellenére valójában nagyon keveset tett az illegális vagy kényszerű bevándorlás okainak felszámolására. Mindazonáltal ennek hiánya egy alapvető érdekellentétnek köszönhető. A gazdasági és kényszerű migráció az észak és dél közti gazdasági, társadalmi, biztonsági és emberi jogi különbségeknek köszönhető. Nagyon is valószínű tehát, hogy a legfontosabb erőfeszítéseknek az illegális bevándorlók áradatának megállítására gyakorlatilag semmilyen direkt kapcsolata nem lenne magával a migrációs folyamattal. Egy Oxfam-jelentés szerint a kereskedelmi korlátozások a fejlődő országoknak évente kb. 100 milliárd USD-ba kerül, kétszer annyiba, mint amennyit segélyként kapnak. Az EU szabadkereskedelmi politikája a fejlődő országokkal a gyakorlatban nem valósul meg, mivel egyfelől szabad bebocsátást kér az áru- és szolgáltatás piacra az ilyen országokban, másfelől saját piacait korlátozásokkal védi. Fontos lenne elemezni az érdekellentéteket a politikaformáló tényezők között az EU-n belül és azok tagállamain belül is. És végül kulcskérdés, hogy az EU lakossága hajlandó-e elfogadni azt a nagymértékű változtatást, mely a globális egyenlőtlenség megszüntetését célozná, és hogy az EU tagállamainak politikai testületei képesek-e alapvető változtatásokat végrehajtó intézkedéseket hozni.

Konklúzió

A nemzetközi migrációt mozgató erők rendkívül összetettek, és mélyen beágyazódtak az általános társadalmi működés folyamataiba. Továbbá interakcióban vannak a politikaformálás és -alkalmazás szintén nagyon komplex erőivel, így nem meglepő, hogy az eredmények gyakran nagyon szegényesek, maga a politika ellentmondásos, szűk területet érint, és nem várt következményei lehetnek. A tényezők komplexitása bármilyen általános működési elv vagy teória felállítását végrehajthatatlanná teszi. Ezért a társadalomtudósok számára azt érdemes vizsgálni, hogy egyes specifikus folyamatokban ezek a tényezők milyen interakcióban vannak egymással. A jelenkori migráció egy társadalmi folyamat, amelynek saját dinamikája van. Ezt 3 fő elvben lehet összefoglalni: a migrációt beindító tényezők fontossága, a migrációs folyamatok önfenntartása, amikor már beindultak, és mind a kibocsátó, mind a célország strukturális függésének megjelenése.

Az észak–dél kapcsolatoknak a globalizáció jelen fázisában a migráció integrált része, így minden politika kudarcra van ítélve, ha nem a kényszerű és a gazdasági migrációt egyszerre célozza meg. A nemzetközi hálózatok mindaddig alá fogják aknázni a migráció szabályozást, amíg az nemzeti gondolkodáson alapul. Az EU példáján látszik, hogy még a legfejlettebb szupranacionális testületnek is sokat kell fejlődnie ennek leküzdésére. A migrációs folyamatok megértését, valamint a transznacionális faktorokat össze kell kötni a szupranacionális testületek politikaképzésével. Sok kudarc vagy nem várt mellékhatás forrása, hogy a politikai körforgás alapvetően rövid távú, gyakran választási periódusokra oszlik, míg a migráció folyamata mindig hosszú távú.

Végezetül fontos felismerni, hogy a meghirdetett állami irányelvek gyakran félrevezetők, mivel fent kell tartaniuk a legitimitást, és nem hajlandók szembenézni a korábbi po-

litikai kudarccokkal. A politikusok általában azt hangoztatják, hogy ezeknek, a dokumentum nélküli munkavállalóknak a kizárása gyakorlatban a kiskapukon történő beengedésüket jelentené, amivel még kiszolgáltatottabbá válnak, ez pedig olybá tekinthető, hogy egy transznacionális munkásosztály jön létre, amely nemcsak etnikumában, képzettségében, de jogi státusában is különbözik. Ebben a kontextusban az észak–dél kapcsolatok és a migráció szabályozása az egyenlőtlenség fenntartása. Akkor, amikor a központi elvek az egyenlőtlenség csökkentését fogják célozni, válik majd a migráció-szabályozás sikeressé és fölöslegessé.

Bosznay Csaba

A síiták szereplehetősége Irakban

Trautner, Bernhard: Auf dem Weg zur Anerkennung. Die Schiiten im Irak und ihre Rolle beim politischen Wiederaufbau. = Blätter für deutsche und internationale Politik, 6 / 2003. 714–723. p.

Irak társadalmi konszolidációjában, amely a megszálló hatalom vissza- vagy háttérbe vonulásával egyidejűleg kezdődhet meg, fontos és megérdemelt szerep vár a lakosság 60% körüli többségét kitevő síitákra, akik a kurdok mellett szintén alaposan megszenveték a diktatúra évtizedeit. A Dél-Irakban kiterjedt tömblakosságot adó, kisebb csoportjaiban másutt (így az északi kurdok között) számos más helyen megtalálható felekezet már a brit behatolásnak is vesztese az 1920-as években, ami ellen lázadt, és nem volt partnere az arab világ számos más részén többségi szunnita irányzat által inkább támogatott modern arab nacionalizmusnak sem, amiből az iraki diktatúra kinőtt. Ennek folytán az iraki síiták a diktatúra előtt is mélyen alulreprezentáltak maradnak a politikai intézményekben, a diktatúra pedig a '70-es évekkel a folyamatos konfrontáció korszakát hozza el: állandóan a síiták diktatúraellenes fellépése, válaszként pedig a megtorlás gyakorlata a hatalom részéről. Az ellenállás karizmatikus vezető alakja: Muhammad Baqir asz-Szadr–szoros kapcsolatban az iraki száműzetését töltő iráni Khomeini ajatollahal. Különösen kritikusává válik a helyzete az iráni forradalmat (1979) követően, amely síita vallási vezetők, élükön Khomeini közreműködésével ment végbe, az iraki politika messzemenő ellenszenvét kiváltva.

Szaddam Husszein 1980-ban asz-Szadr lefogásával és kivégzésével torolja meg a síita ellenzékiséget és az iráni síita forradalom iránti rokonszenvét, miközben hívők százezreit űzi el az országból az iráni határon át. Egyidejűleg látszólagos, formális gesztusokat tesz a moszlim hívő gyakorlatnak. Teherán soros lépése: a hadüzenet Bagdadnak az iráni–iraki háború hosszú, zavaros korszakát vezeti be (az 1988-as fegyverszüneti egyezményig). Az időszakot egyrészt a síiták együttműködési próbálkozásai fémjelzik az iraki civil ellenzékkel, másrészt az iraki és az iráni síiták szövvényes és ellentmondásos kapcsolatai jellemzik. Ezek együttműködés és elhatárolódást egyszerre magukban foglalnak. Az iraki oldal többsége ellenzi a politikai hatalom közvetlen megragadását, nem támogatja az iráni vallási forradalom esetleges iraki exportját; ebben a maga részéről szigorúan tartja magát az évszázados hagyományokhoz. A mindkét országban újraelénkülő kurd autonómia-törekvések miatt Irak esetleges feldarabolásának kérdése sem kerül napirendre, még a konfliktus Kuvait körüli, nemzetközi kiszélesedése idején sem, aminek során a síita többségű Dél-Irak esetlegesen Iránhoz átkerülhetett volna.

Az iráni beavatkozás pacifikálása és a kuvaiti válság lezárása után a belső ellenzéké a szó a Szaddam Husszein elleni küzdelem tekintetében. Egy időben kerül sor Északon a

kurd, Délen pedig a (jóval szervezetlenebb) síita lázadásra, aminek letörésére a hatalom kész minden eszközt bevetni. Északon kezdetét veszi, mint tudjuk, a napalm bevetése; Délen a hagyományos vízi foglalkozások élőhelyének fokozatos elpusztítása (a vizek elvezetésével). A program véghezvitelében csak az USA által biztosított repülési tilalom akadályozhatta Bagdadot. Ez nem sokat jelenthetett Délen, ahol a '90-es évek folyamán fel is bomlott az egész ötezer éves ökoszisztéma, és százezrek váltak földönfutóvá. Szaddam a lázadásoknak, a jogsértés minden formáját igénybe véve, elképzelhetetlen méretű erőszak alkalmazásával, véget tudott vetni. Vallási vezetők sokaságát börtönözte be, és irtotta ki családjukkal együtt. A kurdokat sikeresebben védte a további bombázásokat megakadályozó repülési tilalom, így lakóterületeiken de facto-autonómia jöhetett létre a kurd pártok vezetésével, amely változás nélkül szállt át a Szaddam utáni Irakra, s az ország jövőbeni konszolidációja keretében talán jogi biztosítékait is elnyerheti. Ezzel szemben a diktatúrával szembeni síita ellenállás a nyugati beavatkozás előtt teljesen elveszíteni látszott erőnlétét, a szervezettség semmi jele nem volt látható, s csak a Szaddam utáni időben kezd újra magához térni, ezáltal a megszállást elutasító politikai akarat megtestesítőjeként. Természetesen a síiták csak kompromittálnák magukat a megszállók iránti legcsekélyebb lojalitással. Erre a megszállóknak sincs igazán szükségük. A hatalom szuverén demokratikus erők kezébe adása során az iraki síita többség meghatározó és más erőkkel korrekten együttműködő biztosítéka lehet az iraki laicista demokrácia fokozatos felépítésének, valóban anélkül, hogy az iráni síita fundamentalizmus mottójára kívánná átalakítani az ország életét.

Komáromi Sándor

Az antiszemitizmus és az etnikum kérdése Európában

*Rosenthal, John: Anti-Semitism and Ethnicity in Europe.
= Policy Review, vol. 2003. October & November 121. no. 17–38. p.*

A szerző aggodalommal mutat rá az európai társadalmakat egyre jobban átszövő antiszemitizmusra. Csupán 2002-ben számos olyan erőszakos eset történt, amelyet nyilvánvalóan antiszemitizmus motivált, bár a hatóságok ezt hivatalosan nem állapították meg, vagy egyenesen tagadták. Az, hogy viszonylag keveset hallunk ezekről az esetekről, azt bizonyítja, hogy mostanában bevett gyakorlattá vált ún. liberális kommentátorok körében azt állítani, hogy az európai antiszemitizmusról szóló beszámolók túloznak, és csak arra szolgálnak, hogy kifogják a szelet a palesztin ügyet támogató európaiak vitorlájából, és aláássák az Izrael ellen irányuló bírálatokat. A szerző ezzel szemben úgy véli, hogy az angol nyelvű, de főként az amerikai média éppen hogy kevésbé jelentősnek mutatja a problémát a valóságosnál.

2002 tavaszán antiszemita gyújtogatási hullám söpört végig Franciaországban, amelyről nagy mélységben számolt be az amerikai média. Amikor azonban a dolgok visszatértek az aggasztóan „megszokottá” váló kerékvágásba, az angol nyelvű sajtó érdeklődése alábbhagyott – annak ellenére, hogy az újabb támadások már nem épületek, hanem személyek ellen irányultak. Ráadásul a zsidók elleni erőszakról szóló tudósítások csaknem kizárólag Franciaországra korlátozódnak, és csak néha tesznek említést Belgiumban vagy Nagy-Britanniában történt esetekről. Mivel a problémát általában (és gyakran helyesen) a francia városokban élő észak-afrikai bevándorlók számlájára írják, könnyen

levonják azt a következtetést, hogy a probléma gyökere nem Európában van, hanem a muszlim bevándorlással jelent meg a kontinensen.

Furcsa módon Németországról kevés szó esik az antiszemitizmussal kapcsolatban, holt az ismert német incidensek száma meghaladja a Franciaországban feljegyzeteket. Igaz, Németországban nem nőtt ugrásszerűen az atrocitások száma, viszont sokkal több a kegyetlenkedés. Úgy tűnik, szinte tabu németországi antiszemitizmusról beszélni. Egyes esetek azonban mégis kiemelt figyelmet kapnak. Példaként említi a szerző a Német Szabaddemokrata Párt egykori alelnökét, Jürgen Möllemant, akit azzal vádoltak, hogy antiszemita érzelmekre próbálta alapozni a 2002-es nyári választási kampányát. Nemcsak tisztességéről kellett lemondania, hanem további vizsgálat indult ellene egy általa finanszírozott, antiszemita szövegű kampányszórólappal kapcsolatban. A vizsgálatnak végül Möllemann öngyilkossága vetett véget.

Bár a Möllemann-ügy már-már moralitásszerű véget ért, a gonosz elnyerte méltó büntetését, a gond az, hogy noha a politikus támogatta a palesztin intifádát, és nyíltan bírálta Ariel Sharont, kijelentései valójában nem voltak egyértelműen antiszemiták. Egyedisége talán csak abban rejlett, hogy vezető, centrupárti politikusként adott hangot olyan nézeteknek, amelyekkel jószerivel minden európai globalizációellenes tüntetésen találkozni lehet.

A franciaországi erőszakhullám nyilvánvalóan kapcsolatba hozható a közszolgálati média által közvetített, a második intifádát támogató magatartással, amely Ariel Sharont egyenesen háborús bűnösnek bélyegzi. Egy arab származású fiatalokkal készített riport is azt igazolta, hogy a fiatalok nincsenek tisztában a palesztin–izraeli kérdés részleteivel, és teljes mértékben a televízió hatása alatt állnak.

Arról szó sincs tehát, hogy az észak-afrikai bevándorlók olthatatlan gyűlöletet táplálnának a zsidósággal és Izraellel szemben. Úgy tűnik, hogy a franciaországi antiszemita támadások csupán a párizsi entellektüel és a diákság legújabb vesszőparipája, míg a gyökértelen észak-afrikai tizenévesek örömmel elvégzik helyettük a piszkos munkát. Persze kétségtelen, hogy az antiszemitizmus jelen van az észak-afrikai bevándorlók egyes körében, de nem biztos, hogy nagyobb gyakorisággal fordul elő, mint másutt. A szerző meggyőződése, hogy az, hogy a francia baloldal és a média implicit módon támogatja a palesztin intifádát, összefüggésben áll azzal, hogy a zsidóság és a zsidó intézmények iránti gyűlölet és megvetés társadalmilag elfogadhatóvá vált. Így verhetett gyökeret az a gondolat is, hogy a konfliktus kiélezése magának a zsidó államnak áll érdekében.

Franciaországgal ellentétben Németországban az újraegyesítés óta mindennaposá vált a rasszizmus és az idegengyűlölet. Mivel azonban történelmi okoknál fogva viszonylag kevés zsidó maradt az országban, az antiszemitizmus a megmaradt zsidó emlékeket (temetőket és zsinagógákat) vette célba. A mai antiszemita fiataloknak többnyire fogalmuk sincs, miről ismerhetnének fel egy hús-vér, zsidó származású embert, tehát csak a fantáziájukra hagyatkozhatnak. Néhány „jellegzetesen zsidó” médiaszemélyiség pedig csak erősíti a sztereotípiát azáltal, hogy tálcán kínálja a német közönség számára a zsidóság definícióját. Michel Friedmann, a Németországi Zsidók Központi Tanácsának korábbi alelnöke és két showműsor házigazdája például szinte rájátszik az „utált zsidó” szerepére.

A német lakosság egyébként mind az 1930-as, mind az 1990-es években túlbecsülte a zsidók jelenlétét a társadalomban. A sors iróniája, hogy a jelenleg Németországban élő zsidók zöme csak nemrégiben vándorolt be, legtöbbször éppen a volt szovjetunióbeli zsidóüldözés elől menekülve.

A közhiedelemmel ellentétben az idegengyűlölet és az antiszemitizmus nem a kelet-német lakosság körében elterjedtebb, tehát nem posztkommunista örökség. A fiatalok

ezen eszmék iránti fogékonysága ugyanazon okokból fakad, mint a francia külvárosi fiataloké: a munkanélküliségből és a kilátástalanságból. A tapasztalat azt mutatja, hogy az antiszemitizmus sem földrajzilag, sem társadalmilag nem behatárolható, és a középosztály sem mentes tőle.

A szerző meglátása szerint az antiszemitizmus lassan egész Európát átjárja. Aggasztóan sokan vélik úgy, hogy létezik valamilyen egységes zsidó érdekeket képviselő zsidó lobbí. E nézet terjedéséért az európai elit tagjait is komoly felelősség terheli, hiszen szívesen gyártnak elméleteket a „zsidó összeesküvésről”. Példaként említhetjük Rudolf Scharping volt német védelmi miniszter kijelentéseit, vagy Gretta Duisenbergnek, az Európai Központi Bank elnöke feleségének botrányos esetét a palesztin zászlóval. De Habsburg Ottót sem vonta felelősségre senki, amikor – meglehetősen rasszizmusról tévéen tanúbizonyságot – úgy nyilatkozott, hogy az amerikai politikai hatalom és a zsidók irányítása alatt álló Pentagon és a színes bőrűek uralta belügyminisztérium között oszlik meg. Megdöbbenő, hogy eltérő politikai meggyőződést képviselő európai politikusok mennyire egyetértenek abban, hogy sötét „zsidó” erők irányítják az amerikai politikát. A zsidóellenesség emellett nemritkán Amerika-ellenes nézetekkel társul.

A tanulmány még egy aktuális problémára hívja fel a figyelmet: az „eticizálódásra”. Az etnikai csoportok a „regionalizmus” és a „kisebbségi jogok” ártatlan hangzású jelszavai alatt egyre nagyobb szerephez jutnak a közéletben. A számos civil szervezet által is támogatott „etnikai csoportokról szóló törvény” jogi keretet biztosítana minden őslakos, saját kultúrával rendelkező népcsoport politikai jogainak érvényesítéséhez. A zsidóság azonban a kritériumrendszer szerint nem minősülne nemzetiségnek, mivel nem őslakos, és nem koncentrált területen él. Más szóval, idegen, tehát a kisebbségi jogokról szóló európai megállapodások nyújtotta védelemre sem számíthat.

A szerző végezetül figyelmeztet, hogy az európai regionalizmus és az etnikai csoportokról szóló törvény fenyegetést jelent a zsidóság számára, mivel egy személyes jellegű információból közéleti kérdést csinálnak, és különválasztja a zsidóságot mint idegent és nem idetartozót. Újjászületőben van a rossz emlékű „vér és szülőföld” ideológiája. Ráadásul a globalizációellenes tüntetések kialakulatlan ideológiájában lassan összekapcsolódik a mindenütt jelen lévő, arctalan „kapitalista” ellenség a zsidóság etnikai fogalmával.

Szirmai Judit

Regisztrálható-e az identitás? Az identitásválasztás szabadsága és a nemzeti hovatartozás nyilvántartása

*Regisztrálható-e az identitás? Az identitásválasztás szabadsága és a nemzeti hovatartozás nyilvántartása.
Szerk. Halász Iván és Majtényi Balázs. Bp. 2003. Gondolat – MTA Jogtudományi Intézet, 311 p.*

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi Intézete és Kisebbségkutató Intézete által 2002. október 7–8-án rendezett tudományos ülészek előadásait tartalmazza. Az előszót az egyik szerkesztő, Majtényi Balázs írta, feltéve a kérdést, korlátozható-e az identitásválasztás szabadsága. Felvázolja a kisebbségi lét keretéként kínálkozó területi vagy személyi autonómiát, ennek többféle változatát, hangsúlyozza, hogy a kisebbséghez való tartozás regisztrálása csak önkéntes alapon képezhető el, de a kisebbség tagjairól valamiféle névjegyzékre mégis szükség volna.

Tóth Judit a kisebbségi hovatartozás megvallásának módozatait vizsgálja. Az azonosság bevallását mindenképpen fontos mozzanatnak tekinti. Ez különböző formákban történhet, többnyire népszámlálás alkalmából, de más formái is vannak. Magyarországon a megvallás felemás módon történik. A 71–72. lapon megvizsgálja a megvallás hazai lehetőségeit (sok van), és ezek bírálatát is adja.

Majtényi László a kisebbségek közjogi testületeinek, az identitás nyilvántartásának és a magánélet oltalmának egymást keresztező érdekeit elemzi. Ellenzi a kötelező állami nyilvántartást, senki sem kötelezhető ilyen irányú nyilatkozatra. A magyarországi viszonyokban az újabban jelentkező etnobiznisz jelenségére utal, amikor bárki akár több kisebbség önkormányzatában is szerepelhet. Olyan nyilvántartást tart jónak, amelyet maga a kisebbségi testület tart nyilván.

Ifj. Korhecz Tamás a kisebbségi önkormányzatok megválasztásának magyar, szlovén és jugoszláv szabályait veti össze. Háromfélét tart számon. Az önkormányzat értelme a védelem a többséggel szemben. A problematikus az, kinek van joga a kisebbségi önkormányzat tagjainak a megválasztására, és ki választható. A hazai gyakorlat szerint a kisebbségi önkormányzat tagjait a többségi nemzet tagjai is választhatják. Ebben az is tükröződik, hogy a kisebbség tagjai félnek a regisztrációtól. Itt jó volna, ha a jelöléshez szükség volna az illető kisebbség jóváhagyására. Szlovéniában csak a magyar és az olasz kisebbséget ismerik el, ennek a kettőnek van önkormányzata. A kisebbségeknek külön választói névjegyzékük van. Az ebbe való bekerülés a kisebbség jóváhagyásától függ. Jugoszláviában a kisebbségi önkormányzat és választása nem alkotmányos jog, a választás elektorok útján történik, igen bonyolult eljárás szerint (119. p.).

Pap András László az etnicitás jogai közül négy esettanulmányt ismertet. Kanadában csak az indiánokról van szó, de a törzs jóváhagyása kell ahhoz, hogy valaki indiánnak vallhassa magát. Ennek van bizonyos feudalisztikus jellege. Indiában a kasztok tényleges megléte miatt a helyzet áttekinthetetlen. Az USA-ban a honosítást eredetileg csak fehér emberek kaphatták meg, tehát itt a faji tényező számított. Izrael állam zsidó faji alapon áll. Vitatható, vajon az állam fundamentalistának vagy szekularizáltnak tekinthető. A szabályok szerint, aki már felekezetbe tért át, nem tekinthető zsidónak. De hogy ki a zsidó, ez vallási vagy világi szempont szerint döntendő el, az vitatott. Általánosan is felveti a szerző az asszimiláció és a disszimiláció jogának a kérdését. Az USA gyakorlatából a kérdés bírósági döntésre tartozik, a szerző összeállította esetek ellentmondó megoldásokat mutatnak.

Halász Iván tanulmányos írásában a sokáig egyedülálló megoldást mutatja be, a morva tartományi gyűlés 1905-ös határozatát, amely valóban véget vetett a cseh–német ellentét-

teknek. Addig a vita a képviselő, a választás, a nyelvhasználat és az iskola körül forgott. A megegyezésben közrejátzottak a konkrét politikai körülmények, a németek tényleges számbeli háttérbe szorulása, ami a német kisebbség vezetőit engedményekre készítette. A megoldás az volt, hogy két, cseh és német tartományi gyűlés (Landtag) jött létre, ezek kölcsönösen vétőjoggal rendelkeztek a másik gyűlés döntéseivel szemben. A Cislajtániában szokásos kuriális rendszer megmaradt, ekkor már öt kúriával, de ezen belül is nyelvi szempontból két kúria működött. A beosztást a hatóságok végezték, de fellebbezésnek volt helye. A hatóságok szabták meg azt is, hogy egy-egy gyerek milyen tanítási nyelvű iskolába járhat, ez tehát hatósági beavatkozást jelentett. A közigazgatás mindenképpen kétnyelvű volt. A kisebbséghez való tartozást objektív kritériumok alapján döntötték el, nem önkéntes alapon, ezek az „objektív” kritériumok viszont eléggé bizonytalanok voltak. A példát a még bonyolultabb Bukovinában is követni akarták, ahol négy nemzet állt egymással szemben, de a világháború miatt erre már nem került sor.

Fábián Gyula a romániai megoldást elemzi, a törvény itt is biztosítja az identitáshoz való jogot. A csángók számára nincs ilyen jog. A népszámlálások esetében mindig másféleképp megy a bevallás, a kormány határozza meg. A kisebbséghez való tartozást a hatóságok nyilvántartják. A szerző kimutatja, milyen előnyök is származhatnak a rendezésből (207–208. p.), de milyen hátrányok is adódnak. A hatóságok előtt a kisebbségi nyelvet az illető községben 20%-ot vagy 1/3-ot képviselő kisebbség esetében szabad használni. Lényegében véve megtűrő kisebbségi politikáról van szó.

Jarábik Balázs és Vincze Dávid a szlovákiai gyakorlatot vizsgálják, 11 kisebbséget tartanak nyilván egy 1991-ben hozott határozat értelmében. Az adatvédelemről 2002-ben hoztak törvényt.

Szarka László, a Kisebbségtudományi Intézet igazgatója a magyar kedvezménytörvény (2001. 72. tc.) magyar és szlovák megítélését konfrontálja egyéb európai szabályokkal. Bizonytalannak látja, vajon ez a törvény csupán a kulturális igények kielégítését célozza-e.

Pap András László a hazai gyakorlatot bírálja, a kisebbségi önkormányzat körüli lazaságokat. Teljesen meghatározatlan, ki tartozhat valamelyik kisebbséghez, egyáltalában mit jelent az etnikai kisebbség. A jelölttől nem várható el, hogy önmagát a kisebbséghez tartozónak deklarálja. A területi és a kisebbségi önkormányzat viszonya is tisztázatlan. Kisebbségi önkormányzat ott is van, ahol a helyi lakosok közül senki sem vallja magát a kisebbséghez tartozónak. A gyakorlatot ott kívánja módosítani, hogy a jelölt nyilvánítsa magát a kisebbséghez tartozónak. A regisztrációt a kisebbségek képviselői elutasítják, az örmények pl. a törökországi népirtásra emlékezve. Nyilvánvaló, hogy senki sem tartozhat több kisebbséghez (?). A kisebbségi névjegyzékbe saját aktivitása révén kerülhet be valaki.

Az összegzést a két szerkesztő adja meg az utolsó tanulmányban. Azt javasolják, megfelelő kritériumok alapján hozzanak létre valamiféle kisebbségi névjegyzéket, de mindenki csakis egy ilyen névjegyzékbe tartozhat. A kisebbségek hazai parlamenti képviselőinek a kérdésében az 5%-os korlátozás nem tartható. Végül is az egyes előadások elnevezéses nézeteket tükröztek, valamiféle mindenkit megnyugtató megoldás igen nehezen jöhet létre.

Ez kétségtelenül a kötet legfőbb mondanivalója, de ha legalább ebben a vonatkozásban (hogy ti. nehéz) volna megegyezés, már az is kiindulópont lehetne. A viták nyilván – nálunk és másutt is – még sokáig folytatódnak. Ez a kötet mindenképpen fontos állomása ennek a vitának.

Brukenthal Sámuel báró erdélyi szász öröksége

Roth, Harald: Samuel von Brukenthal – Administrator einer fernen Provinz. = Südostdeutsche Vierteljahresblätter, 52. Jg, 2003. 4. H. 372–375.

Lapping, Christine: Die Sammlungen des Baron Samuel von Brukenthal. = Uott, 376–383. p.

Samuel von Brukenthal (1721–1803) halálának 200. évfordulóján az erdélyi szász múlt egyik legjelentősebb képviselőjének (1762-től Erdély kancellárja, 1774–1787 között kormányzója) alakját idézhette az utókor – életrajzi-kortörténeti kiállítással, tudományos tanácskozással, a nagyszzebeni Brukenthal-gyűjtemény újramegnyitásával. Brukenthal kora: a Bécs által közvetlenül kormányzott koronataratomány időszaka, amelyben a szász Nemzet tanult polgárfiai számára is megnyílik az út a társadalmi emelkedés és a politikai szerepvállalás felé. Brukenthal Sámuel két öccsével együtt, az 1791-ig Nagyszzebenben székelő, a bécsi udvari kancellária alá tartozó Kormányzóság (Gubernium) hivatali ranglétráján indul felfelé, miközben nemességet nyert királybíró atyja: Michael Breckner nemesi előnevét veszi fel polgári névként. Tehetségével, kiegyensúlyozott személyiségével, diplomáciai készségével elnyerve Mária Terézia kegyét, Sámuel jut a legmagasabbra, utóbb báróságot is nyer. Sikere annál imponálóbb, mivel maga az egységesen ágostai hitvallású szász nemzet nem igazán várható kivételes elbánást a katolikus Habsburgok részéről. Brukenthal Sámuel szereplésével egy időre mégis megszakadt a magyar rendek kikerülhetetlen elsőbbsége a legmagasabb erdélyi posztokon.

De talán mégis a német anyanyelvi kultúrában gyökerező szászság képviselőjének erősebb lojalitására számítanak Bécsben ez idő tájt, amikor átfogó intézményi reformokat tűznek ki Erdély számára. Brukenthal valóban lojális, ugyanakkor körültekintő és végtelenül becsületos hivatalnoknak bizonyul (ha vérbeli politikusnak nem is). Személyében az erdélyi rendek szívós ellenállása során igazán megszenvedi a felelősség éveit. Jellemző a korszakra az úrbér-reform kisiklása. Egyebekben a bécsi reformok az ősi szász kiváltságokat éppúgy nem kímélik, mint a magyar vagy a székely nemzetét. Különösen nem II. József birodalmi reformpróbálkozásai, amelyek érintették Erdélyt is: közigazgatási reform, a letelepedési kiváltság megszüntetése stb. A szászságot csak a nevezetes nyelvredelet nem sérti különösebben. A jozefinista törekvések diktatórikus vonásait tekintve talán Brukenthal becsületére válik, hogy II. József végül is megválnak tőle mint erdélyi kormányzótól. A magyar rendek még így is vádaskodnak ellene – a szászság javára tanúsított állítólagos elfogultsága, sőt, anyagi nyereségvágyból fakadó hivatali visszaélés miatt. Ilyen irányú különböző pereiben kevéssel halála előtt mentik fel az igaztalan vádak alól.

Brukenthal politikai pályájának végérvényes összegzése ma még várat magára. Egyértelmű megbecsülés övezi ezzel szemben egész aktív pályájára kiterjedő műgyűjtő tevékenységét, melynek eredménye a nagyszzebeni Brukenthal Múzeum máig fennmaradt anyagában ölt testet. Brukenthal Sámuel fiatal éveiben kezdi megalapozni a 17,5 ezer darabból álló (zömmel római és erdélyi helyi eredetű érméket magában foglaló) éremgyűjteményt, amelynek értéke a Múzeum megnyitása idején nagyságrendileg és tartalmi összetételében mindjárt a bécsi Burg gyűjteménye után következett. A hasonló nagyságrendű könyv- és kéziratanyag (közel 16 ezer kötet, 340 főlíó kötet) gyűjtése is viszonylag korai eredetű. A könyvtár összetétele a felvilágosodás korának enciklopédikus igényét s egyúttal a gyűjtő bibliofil hajlamát tükrözi; a kéziratgyűjtemény súlypontjában Erdélyhelytörténeti dokumentumok állnak. A Brukenthal gyűjtemény legismertebb, leglátogatottabb részlege egyébként a kép- és grafikai tár, amely 16–18. századi németalföldi, olasz, német, illetve 18. századi osztrák (bécsi) alkotók munkáit sorakoztatja fel (mintegy 2 ezer mű); általában kismesterek csendélet-, táj- és portréábrázolásairól van szó. A mű-

vészeti gyűjtemény láthatólag európai kitekintésű akar lenni, és mellőzi az erdélyi honi – amúgy sem élénken virágzó – művészet alkotásait. Ezzel szemben szinte csak erdélyi leletekből áll a 2,5 ezer egységet számláló ásványgyűjtemény, és jelentős mértékben erdélyi súlypontú az archeológiai gyűjtemény (705 db.)

Brukenthal nagyarányú beszerzéseinek finanszírozásáról tulajdonképpen nem szól a fáma. De talán egykorú források és a (nem valami bőséges) életrajzi irodalom eligazíthatna ezzel kapcsolatban. Gyűjteményei elhelyezésére és bemutatására egyébként az alapítványi formában működtetendő múzeumot is megépíttette Nagyszebenben, maga be is rendezte, és utolsó éveiben, korlátozott formában, már látogatókat fogad. 1800 körül kelt útleírások már beszámolnak itt látott dolgokról. Teljes körűen 1817-ben nyitja meg kapuit a múzeum, elsőként a Kárpát-medencében és keleti vagy déli szomszédságának területén. Brukenthal életre szóló vállalkozása szász kultúrpatrióta érzületből fakad. Támogatását élvezte természetesen más szász „nemzeti” intézmények létrehívása is, így a német nyelven játszó állandó színházé (1788). A könyvtári gyűjtemény felbecsülhetetlen értékű segítséget jelentett az erdélyi szász történeti és etnikai-kulturális örökség meginduló kutatása szempontjából. A múzeumi gyűjtés nem zárult le Brukenthal halálával, és a különböző korok különbözőképpen hasznosították az intézményt. 1948-ban természetesen államosították, a diktatúra szellemében rendezték át és egészítették ki; az épület egy részét más célra hasznosították. Ezek az állapotok csak az 1990-es évek végén szűntek meg, a helyreállítással épp csak elkészültek az évfordulóra. De még nem kapták vissza a valamikor Bukarestbe vitt 19 legnevezetesebb képet.

Most, amikor a szászsnágnak már csak elenyésző hányada található Erdélyben, a megújuló nagyszébeni Brukenthal Múzeum gyűjteményei ma elsősorban a román új nemzedékek tanuláságra szolgálhatnak, illetve növelhetik Dél-Erdély idegenforgalmi vonzeréjét. Az „idegenforgalom” keretében látogathatnak vissza az egykori szász közösség meg életben lévő képviselői és az utódnemzedékek. A korszak kutatásában bizonyosan a hazai történettudomány, illetve az erdélyi magyarság is érdekelt.

Komáromi Sándor

Német 'néptörténet' és területi revízió 1945 előtt

*Wauker, Marco: 'Volksgeschichte' als moderne Sozialgeschichte? Werner Conze und die deutsche Ostforschung.
= Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 52. Jg. 2003. 3. H. 346–397. p.*

Az ún. néptörténet (Volksgeschichte) ama történeti 'keletkutatás' terméke, amely különleges érdeklődéssel tekintett az 1918-ban német részről elvesztett vagy ettől az időponttól kezdve bizonytalanabb jövő elé tekintő kelet(-közép)-európai német etnikai szigetekre vagy szörványterületekre. Analógiásan érintette ez az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait is (itt akár már 1918 előtti indíttatásokkal), elsősorban azonban a német birodalmi vonzatú területeket fogta át – Sziléziától a Baltikumig, és a német 'népiség' ('Volkstum') civilizációs 'küldetését' hirdette, a birodalom kitaró politikai ambícióit festve alá ezzel. A 'néptörténet' első kibontakozása során, az 1920-as években egyébként 'nyelvszigetkutatás' (Sprachinselforschung) néven volt ismert. Talán legfontosabb központja lett a kérdéses területekhez egyformán közel eső königsbergi egyetem. Politikai meghosszabbítása 1933 után akarva-akaratlan a területszerző hitlerista törekvéseket, az 'élet-tér' – és a 'felsőbbrendűség' – elméletet jelentette. A legkülönösebb az, hogy a 'néptörténeti' irány képes

volt olyan, korszerű, módszertanilag sokoldalú tudományosság látszatát ölteni, amely a társadalmelemző történetkutatás ('Sozialgeschichte') élvonalába emelkedik, vagy akár a francia Annales iskola színvonalához közelít. Ezt a hírnevét megőrzi a szigetek és szórványok teljes 1945 utáni exodusza után is, midőn, tárgyában területen kívülre válván, gyakorlata szükségképpen megszakad. De éppen ezért a bírálataira sem kerül sor mindaddig, amíg – évtizedek múltán – a kései utókor eltökélt ideológiakritikája végre fenn nem akad a módszertanán és eredményein. Az ideológiakritika első ostromát az emigráció apologetikus igyekezete még állja az 1980-as években, megőrzi helyét a tudománytörténet szöveggyűjteményeiben. De végre meghátrálni látszik a '90-es évek minden addiginál keményebb történészvitái során, amelyek a 20. századi német történész hagyomány sovén elköteleződéseivel és náci kapcsolataival a legátfogóbb formában vetnek számot. A leleplező tanulmányok egyikének a címadása közvetlenül utal a lényegre: „A kelet-kutatás fausti szerződése a náci-rezsimmel” (H. Mommsen). Ezekben a vitákban most először tisztázódik a kelet-közép-európai régiók etnológiai mítoszainak egész sora.

A 'kelet-közép-európa kutató' folyóirat elemző dolgozatának szerzője annak a meggyőződésének ad hangot, miszerint a 'néptörténeti' irány sovén ideológiai terheltségét csak a vonatkozó munkák konkrét levezetéseinek tükrében lehet tételesen bemutatni, itt az egyszerű állítás nem elegendő a meggyőzéshez. A bizonyítás máig újra és újra lemaradt a napirendről. Ezért is a szóban forgó dolgozat jelen esetben egy adott szerző: W. Conze munkáit veszi szemügyre, ami alapján véve csak véletlenszerű választás: lehetne bárki más a korszakból, a tanulságok és következtetések hasonlóak volnának. Conze az 1930-as évek új tudósnemzedékének tagja volt, aki a 'néptörténeti' módszert elődeinél kifejtettebb formában képviselte. 1934-es disszertációját (*Hirschenhof – Die Geschichte einer deutschen Sprachinsel in Livland*) a II. Katalin idején egy livóniai (a két világháború közötti, illetve mai Lettország területén fekvő) koronabirtokon letelepített német népesség másfélszázados sorsának szentelte. Csoportjuk nyelvi-etnikai szigetet alkotott a lett népi környezetben belül, a lett jobbágy-parasztokkal ellentétben mint bizonyos kiváltságokkal rendelkező 'telepesek' közössége. A történész, viszonylag sokféle hivatalos és egyéb dokumentum bemutatása során, aprólékos gondnal tekinti át a telep 'szociál-históriáját' és gazdasági folyamatait az alapító nemzedékek közösséggé formálódásától a helyi (lett) többségi és a makro-politikai (orosz) folyamatokba való bekapcsolódás állomásain át a migrációs felbomlás, az etnikai és szociális keveredés korszakáig. A telepes kiváltságok fokozatos felszámolódása, a közösség bomlása irányába mutató legfontosabb környezeti esemény: az oroszországi jobbágyfelszabadítás.

Egyszóval, az egykorú disszertációban reáliákban gazdag, sokoldalú bemutatással van dolgunk. Mindeközben azonban a közösség bonyolult viszonyait a szerző minden vonatkozásban leegyszerűsíti és idealizálja: a disszertációt félreérthetetlenül az etnikai vezérmotívum uralja; a bemutatásban a kiváltságokra épülő telepes öntudat tisztán 'német' etnikai öntudattá lényegül át; telepes közösség mentalitása teljesen homogén, szelleme kikezdetlenül 'egészséges', egyes egyedek elvándorlása nyomán csak még inkább 'letisztult'; anyanyelvi identitása története során mindvégig sértetlen; természetes népszaporulata biztos fölényrel haladja meg a lett falusi környezetét stb. Conze tulajdonképp egyfelől a felvonultatott dokumentumok tömegével a bemutatás teljességének a látszatát kelti, másfelől hamis egyoldalúsággal általánosít, illetve van egy sor olyan állítása is, amelyeket semmilyen tárgyszerű hivatkozással sem támaszt alá (így például a népszaporulati fölényt), bizonyos mozzanatokat pedig, amelyek egészükben zavarnák az idealizált képet, úgyszólván elhallgat, eltagad. Az ezekre vonatkozó adatok gyakran ugyanazokban a forrásokban fellelhetők, amelyeket egykorú szerzőnk maga is használt, csak éppen sze-

lektív formában hasznosított. A mai elemző taglalja a dolgozat félreérthetetlen aktuálpolitikai üzenetét. Nem egyéb ez, mint a népi szórványokkal operáló hagyományteremtés az egykorú politikai beleszólás lehetősége érdekében – ama történelmi szerepkör korszerű megújításaképpen, amely végleg kicsúszott a 20. századra megfogyatkozó, előregedő balti-német arisztokrácia kezéből. A dolgozat mondandója jól behelyettesíthető az 1930-as évekből lett belpolitikai küzdelmekbe, a II. világháború fronteseményei pedig (1941/43: hitleri hódítás) egyelőre igazolni látszanak a helyi német reményeket.

A Conze-féle disszertáció aktuálpolitikai irányultsága még lehetett többé-kevésbé ösztönös. Semmiképp sem mondható ez el a litván agrártörténetnek szentelt habilitációs értekezéséről, amelynek megírását még be sem fejezi teljesen, amikor Németország háborúba lépése nyomán egyszerre csak fontosnak tartja elkészült részének mielőbbi közzétételét (*Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen*, 1940). Ebben a családnagysággal arányosított jobbágytelek-méret német szokásjogának (vele a magasabb és egyenlethez termelékenység) keleti irányú elterjedését vizsgálja litván területen, illetve elakadását fehérórosz vidékeken (a 16. század végétől) – a forráskezelés itt még az előbbinél is önkényesebb fogásaival. A megállapítások, következtetések a német civilizációs küldetés és sikeres litván befogadásának kiemelését, sőt: a nyugati kereszténység erényeinek dicséretét, egyszersmind – a fehérórosz példán – a szláv civilizációs deficit és alkati alsóbbrendűség szemléltetését szolgálják. Ezt a munkát egyébként lengyel történészek közvetlenül 1945 után, függetlenül attól, hogy az etnológiai hasonlításban lengyelek nem szerepelnek, alapos kritikának vetik alá. H. Lowmiański egykorú bírálatában például rámutat: a litvánok területei mögött települt fehéróroszok viszonyait realisabb volna az európai összekötő utaktól mért távolság jegyében szemlélni, mielőtt etnikai ítélkezésekbe bocsátkoznánk. Akkor mindez azonban rejtve marad a német és a nemzetközi tudomány előtt, amely csak napjainkban kezd véget vetni W. Conze és képviselőiben más, egykorú 'néptörténet'-kutatók tartó tudományos mítoszának.

Komáromi Sándor

A Balkán elfeledett „kis népei”

Dérens, Jean-Arnault: *Les „petits peuples” oubliés des Balkans.*
= *Le Monde diplomatique*, 50. vol. 2003. 592. no.

(A szerző újságíró Belgrádban. Ismert a jugoszláv-kérdésről írott könyve Catherine Samaryval együtt: „*Conflicts yougoslaves de A a Z*”, 2000.)

Több mint tizenkét éve, 1991. június végén nyilvánította ki Horvátország és Szlovénia függetlenségét. Az azóta végbement események után ki mondható győztesnek, és ki vesztesnek? A horvátországi háborútól a makedón konfliktusig tartóan a torbok, a vlachok, a rutének, a romok nevezhetők az elfeledett áldozatoknak. A Horvátország függetlenségéért vívott 1991. őszi szlavóniai vérfürdőben nemcsak szerbek és horvátok veszték oda.

A XVIII. század közepén, Mária Terézia uralkodása idején rutének és ukránok érkeztek a Balkánra, akik földműveléssel foglalkoztak, az elhagyott török birtokokat foglalták el, megőrizték unitus vallásukat, vagyis görög katolikus voltukat. A Vukovártól mintegy tíz kilométerre lévő Petrovci rutén lakosainak egy része a horvátokkal el tudott menekülni, másik részük a szerb hadseregben kényszerült katonáskodni. 1998 januárjában ismét horvát fennhatóság alá került Vinkovci és környezete, ekkor a horvátbarát rutének visszatértek, a többiek pedig elmenekültek a Vajdaságba.

Valamennyi jugoszláviai háborúnak megvoltak a fentihez hasonló esetei. Az első áldozatok azok a bosnyákok voltak, akik vegyes házasságból származóan nem keveredtek nacionalista politikai konfliktusokba. Egy idő után a szarajevói Nacionalista Iszlám Párt erőltette a lakosság homogenizációját. A koszovói albánok is megfélekedtek arról, hogy 1981-ben a lakosság tíz százaléka különféle egyéb nemzetiségű volt: török, roma, bosnyák, stb. Az 1999-es nemzetközi protektorátus idején a romokat és „egyiptomiakat” a szerbekkel való cinkosság vádjával folytonosan etnikai tisztogatással sújtották. A háromnyelvű törökök gyakran kényszerültek albánnak vallani magukat Koszovóban. De így védekeztek a romok és ashkallik is az albánokkal szemben – változó sikerrel. A bosnyákok és a szerbhorvát nyelvű horvátok, valamint a gorancik nyelvi okokból asszimilálódtak a szerbekhez.

A nyelvi, vallási, etnikai mozaikokat mutató Makedóniában is megismétlődött a koszovói helyzet 2001 februárjában, amikor a makedón erők és az albán gerillák összecsaptak. Megfélekedtek a törökökről, romokról, szerbekről, vlahokról és a torbnak nevezett muzulmán makedónokról. A törökök és a torbok, a lakosok 3-4%-a, az iszlám hívő albánok erőszakos asszimilációjának lettek kitéve. A véres balkáni események mindenütt nacionalista homogenizálásba torkollottak. Az 1918 óta ismert kérdés újra meg újra fölmerült: a sokszínű mozaik képére emlékeztető Balkánon ki garantálja a kis népek jogait?

1992-ben Francois Mitterrand tanácskozást nyitott „Európa és a törzsek” címmel, amely rögtön fölvetette a terminológiai okfejtéseket: vajon a balkáni népek, a ’törzsek’ primitívebbek, vadabbak-e másoknál? De a ’nép’/’nemzet’/’etnikum’ megnevezések tartalma is újra napirendre került. A jugoszláv rendszer, föderatív voltából következően megkülönböztetett ’államalkotó népeket’ mint a szerbek, horvátok, szlovének, makedónok, montenegróiak, és az 1960-as évek végétől a muzulmánokat, akik nem rendelkeztek ’nemzeti szülőfölddel’, továbbá a ’másutt élő’ népeket, úgy mint olaszokat, magyarokat, albánokat.

A ’kisebbség’ megnevezést nem demográfiai, hanem jogi értelemben használták. A kisebbségek csak holmi, a többség által „átengedett” joggal bírtak. Márpedig az összes balkáni nacionalizmus a földrajzi/politikai/kulturális egyyvé tartozást népszerűsítette. De mi is a ’nemzet’ vagy ’nép’ a Balkánon? A nyelvi, felekezeti hovatartozás folytonosan változik. Az érvelés azonban a török Fényes Porta korszaka óta létezik. Akkor a török szultán által elismert, ortodox vallás alá igyekezett sorolni magát mindenki. Később, 1872-ben, a II. Konstantinápolyi Zsinat tiltakozott ez ellen, az etnikumokat támogató eretnkség ellen.

Évszázadokon keresztül a Balkán népei változatos összetettségben éltek. A modern nacionalizmusok támadják a többnyelvűséget mondván, hogy a nyelv az identitással áll kölcsönhatásban, mely azután állam és területi követeléshez vezet.

Az új államok képviselői szívesen utánozzák a nyugati nemzetállamokat, a nemzetet tág értelemben etnikumnak tekintik, egy vallási közösséget feltételezve, s egy egységes nemzeti nyelvet. A nemzeti identitást rendszerint néhány ismérvvvel jellemzik, így lesznek azután a muzulmánokból nemzeti kisebbségek.

Ha az állam politikai legitimitásának nincsenek ethno-nacionalista alapjai, a ’nemzeti kisebbség’-nek nincs irányultsága. A balkáni háborúk során az államhatárokat meg akarták feleltetni a nemzet álmában élő földdel, így született meg Nagy-Szerbia, Nagy-Albánia, Nagy-Bulgária eszméje. Ráadásul ezek a nacionalisták természetes határokat emlegetnek, és szívesen emlegetnek ’etnikai Albániát’ Nagy-Albánia helyett, megfélekedeznek arról, hogy az albánok évszázadok óta más közösségekkel is megosztják a földet.

Az aruménok, földrajzi szétszórtságuk következtében nem táplálhattak területi követeléseket. Még a széles, ottomán Makedóniában a különböző keresztény népek közötti harcot vívtak nemzeti identitásuk meghatározásáért. Az 1913-as megosztás jelei már ekkor körvonalazódtak. Az ottomán példa birodalmi volt: a mindenható központi hatalom garantálta a társadalmi egyensúlyt. Az itt kibontakozó nacionalizmus, a korai szerb parlament, a politikai modernizmus jegyeit hordozta magán. A titóista rendszerben az egyes közösségek hűségét a protekcionizmussal vásárolták meg. Slobodan Milošević is – vagy tíz éven át – tudta tartani az egyensúlyt az etnikumok elismerésével, s a szerb nacionalizmus határokön kívül tartásával. A balkáni válság egyik paradoxona éppen az, hogy Szerbia volt a legtöbb kultúrát/etnikumot fölvonultató államok egyike. Vajdaság példája meg azt bizonyítja, hogy a többetnikumú térség semmivel sem törekenyebb, mint az egyetnikumú: a háborúba sodródást a központi hatalom és a különböző közösségek közötti kapcsolatok válthatják ki.

Tény, hogy a többetnikumú helyeken, a többpártrendszer politikai ütökártyaként használja az etnikumok kérdését. Bosznia a legjobb példa erre, ahol az 1990-es, többpárti választáson a három nacionalista párt, az iszlámoké, a szerbeké és a horvátoké nagyjából annyi szavazatot kapott, mint ahány embert ténylegesen képviseltek, míg a lakosság egyharmada a nem nacionalista pártokra szavazott. Azóta sem tudott semmiféle politikai program lényegesen változtatni a szavazatok ilyen megosztásán.

Az identitást támogató titóista modell a föderáció szétesésével szilánkokra hullott. Az utódállamok minden legitimitásukat nemzeti karakterükből vezetik le. Horvátországból ezért távoztak a szerbek. Makedóniában majdnem polgárháború tört ki; a 2000. októberi „demokratikus forradalom” ismét előtérbe helyezte a szerb nemzetállam alkotmányát. Szerbia és Montenegró szétválása egyúttal az utolsó jugoszláv föderáció fölbomlását is jelentené, s Szerbia függetlenné válhatna. Ebben a helyzetben vajon egy- vagy többnemzetiségű orszákként határozná-e meg magát? Egyáltalán: a balkáni államok politikai legitimitásuk eredőjét meghatározhatnák-e másképp, mint ethnonacionalista alapon? Azt mondják, hogy a túlélés szempontjából egyedül a nemzetállam életképes, s ennek az alkotmánya kikerülhetetlenül a társadalmi fejlődés egyetemes törvénye. Máskülönben a kis népek, az elfelejtett kisebbségek fizetnének ismét meg a felmerülő területi vitákért.

Kakasy Judit

Vándorszeminárium a szlovák–magyar történeti megbékélés szolgálatában

Vörös, Ladislav: Otázky súsedstva v strednej Európe v procese európskej integrácie. Príklad slovensko-maďarských vzťahov. = Slovenské štúdie, 2003. 1–2. no. 67–69. p.

Számos francia és német, illetve magyar és szlovák tudományos intézmény/egyetem közreműködésével rendezte meg az Office franco-allemand pour la jeunesse és a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 30 francia, német, magyar és szlovák doktorandusz számára vándorszemináriumát a szlovák–magyar kapcsolatok történetéről. A tíznapos (öt nap előadások+öt nap tanulmányi kirándulások) rendezvény 2002 áprilisában zajlott Szomolányban, Pozsonyban, Dunaszerdahelyen és Esztergomban. A résztvevők sokféle szakmát képviseltek, úm. történészekét, etnológusokét, politológusokét és

szociológusokét, aminek köszönhetően az előadásokat kísérő vitában többféle megközelítés és érvelés kaphatott hangot.

Az előadások hat szekcióban hangzottak el, úm.:

- Az első blokkban az elméleti kérdések voltak napirenden. Így részint a kérdéskör alapfogalmainak (nemzet, nemzetiség, etnikum, kisebbség), részint pedig a benne végbemenő folyamatoknak (az identitás alakulása nemzeti, regionális, területi, helyi stb. szinten) értelmezési lehetőségeiről folyt a nézetcsere.
- A második szekcióban az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésének bonyolult folyamatai bemutatása körül hangzottak el érvek és ellenérvek. Különösen azok a gyors változások kötötték le a résztvevők figyelmét, amelyek következtében az egyik nemzet elvesztette, a másik elnyerte az uralkodó nemzeti státust, s hogy ez milyen magatartásformákat (elfogadás, közömbösség, elutasítás) involvál.
- A harmadik csoportban tárgyalták a második világháború és a rá következő kommunista korszak kártevőseit a Kárpát-medence interetnikus kapcsolataiban és kisebbségi politikáiban.
- A negyedik csoportban a résztvevők azzal foglalkoztak, hogy a szlovák közvéleményben miként alakult a magyarok és Magyarország megítélése a 20. század folyamán, illetve hogy milyen sztereotípiák, politikai mítoszok keletkeztek és terjedtek el e téren.
- Ötödjére a szeminárium jogi kérdéseket tárgyalt (a kisebbségvédelem jogi alapjai és szervezetei napjaink Európájában).
- Végül a hatodik szekcióban ugyancsak jogi kérdések szerepeltek a napirenden, nevezetesen a szlovák–magyar viszonyt szabályozó 20. századi szerződések és megállapodások.

A csoportok mindegyikében elhangzott előadások kivétel nélkül nagy érdeklődést keltettek, s ugyancsak kivétel nélkül szenvedélyes, de tárgyyszerűsége törekvő viták kísérték őket. (A szeminárium teljes francia és német nyelvű anyagát Hamburgban várhatóan ki fogják adni.)

Ez a szeminárium is arról tanúskodott, hogy az érdemi tudományos viták és eszmecsere-k módosítással hozzá lehet járulni a legmagasabb nemzeti és nemzetiségi ellentétek lebontásához is. Csak éppen nem szabad megállni ezen az úton, hanem folyamatosan haladni kell rajta. A résztvevők tudatában – természetesen – a francia–német történeti megbékélés példája képzett fel, amely a szlovák–magyar viszonyoknál Európa számára meghatározóbb viszonylatok értékelésében tudott közös nevezőre jutni, illetve megoldást találni.

Futala Tibor

Az ukrán nacionalizmus forrásai

*Jánošík, Peter: Pramene ukrajinského nacionalizmu.
= Slovenské pohľady, IV. r. 2003. 11. no. 104–110. p.*

A nacionalizmus a huszadik század végének egyik legjellegzetesebb politikai jelenségévé vált. A harmadik világ, a volt Szovjetunió utódállamai, de még az iparilag fejlett országok sem mentesek tőle. A jelenség így a tudományos és a politikai élet homlokterébe is bekerült.

Megnyilvánulásai, tetteik alapján a volt Szovjetunió utódállamai a mély szociális-etnikai és politikai krízis miatt veszélyforrást jelentenek. Történelmi tények igazolják, hogy a nemzetközi kapcsolatok kiéleződése mindig elválaszthatatlanul összekapcsolódik azok szociális-etnikai és politikai tartalmával.

A nacionalizmus olyan változásokat idéz elő, melyek mentén az adott terület hatalmi és intellektuális elitjének pozíciói megváltoznak.

Ukrajna keleti részén, mely évszázadokon keresztül az Orosz Birodalom fennhatósága alá tartozott, a nacionalizmusnak nem volt társadalmi bázisa. Ennek oka a nyelvi rokonság, az azonos vallási felekezethez tartozás, illetve az, hogy az orosz és ukrán kulturális tradíciók szervesen kiegészítették egymást. Ebből kiindulva a nép számára az elsődleges kérdés nem a nacionalizmus, hanem a szociális-gazdasági gondok enyhítése volt.

Az ukrán nemzeti nacionalizmus mint lokális ideológia, csak az első világháború után alakult ki Halicsban (Kelet-Galiciában). A halicsiak más nyelvűek, vallásúak voltak, eltérő testi-pszichikai, faji jellemvonásokkal rendelkeztek, de hasonlítottak az ukránokra.

Az első világháború után a lengyel fennhatóság alatt élő halicsiak megismerték a nemzeti elnyomást. A lengyel–ukrán ellentét kiéleződésében szerepet játszott a német hírszerzés is, amely a lengyeleket a nemzetiségek elnyomásával vádolta. Ebben a helyzetben kezdte el hirdetni követőinek élén D. Doncov az ukránokkal való faji közösséget, és ezen az alapon az „összertartozási nacionalizmust”.

Az első világháború hatására Európában a liberalizmus elveiből való kiábrándulás volt megfigyelhető, szintúgy az ukrán területeken, ahol a liberalizmust mint eszmerendszert okolták az ukrán államiság elmaradásáért 1917 és 1920 között. Ezen ideológia társadalmi bázisát a lengyel fennhatóság alatt élő elkecsereedett halicsi parasztok alkották, akik ebben látták az önálló államiság megteremtésének lehetőségét.

A halicsiak nacionalista szervezetei 1929-ben felvették a kapcsolatot az Ukrán Nacionalisták Szervezetével (OUN), és fegyveres alakulatokat hoztak létre.

A közös szervezet 1939-re Mussolini és Hitler sikereinek hatására a fasizmus és a nemzeti szocializmus eszmerendszerének büvkörébe került. Meg kell említenünk, hogy az OUN nem tudott széles néptömegeket maga mellé állítani – politikai értelemben marginális csoportnak számított, Ukrajna területén nem rendelkezett széles támogatottsággal.

Az ukrán nacionalisták együttműködésben álltak a német hitleristákkal. Az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) faji tisztogatásokat követett el, válogatás nélkül mészároltak le a faji alapon lengyeleket, zsidókat, fehéroroszoikat, romákat, sőt ukránokat is, ha azokról kiderült, hogy lojálisak voltak a szovjethatalomhoz.

Az 1940-es években az OUN kétfelé szakadt a vezető pozíció betöltése kapcsán kialakuló szervezeten belüli dominanciaharcban Mel'nikov és Bandera között. Nem sokkal később további kisebb csoportok is önállósultak.

A második világháború végén, 1945 májusában a Bandera vezette szárny már azt deklarálta, hogy a háború kirobbanása óta ádáz ellenfele a hitlerizmusnak, és számtalan partizánakciót hajtott végre a német katonák ellen.

A németekkel való kollaborálás vádjával kapcsolatosan a visszaemlékezések azt hangsúlyozzák, hogy feladatuk a szovjetekkel és a németekkel szemben is a honvédelem volt. Ennek során stratégiaileg tettek meg néha lépéseket a végső cél érdekében. A németek 1943 után tonnaszámba kezdték ellenszolgáltatás nélkül saját céljaira elszállítani az ország ásványkincseit, mezőgazdasági termékeit.

Megkezdődött a tevékenységüket tartalmazó dokumentumok megsemmisítése vagy meghamisítása 1929-ig visszamenőleg, sőt több visszaemlékezés is megjelent, amelyek szerzői a németek elleni heroikus küzdelmüket emelik ki.

A második világháború után, az új nemzetközi viszonyok között az OUN tagjai és szimpatizánsai elvetették korábbi nézeteiket, a liberalizmus és a demokrácia kivívását jelelték meg célul. A szervezet belső bomlásnak indult, az 1950-es évekre több platformra szakadt, és gyökeretelenné vált a társadalomban.

A nacionalizmus a szovjet éra idején sem tűnt el: a nagyarányú iparosítás hatására a városokba vándorló vidéki, gyökereiket elvesztő emberek csak az azonos nyelvi közösség keretében találták meg a helyüket.

A Szovjetunió felbomlását követően az önállóvá váló Ukrajnában a mély szociális-gazdasági válsághelyzet hatására némely politikai erő a belső problémákról való figyelemelterelés céljából újból felelevenítette a nacionalista ideológiát. Újjászületett az OUN, sőt további nacionalista csoportok is alakultak.

Lesfalvi Tibor

Lenintől Putyinig

Tanulmányok és cikkek 1994–2003.

Krausz Tamás: Lenintől Putyinig. Tanulmányok és cikkek 1994–2003. Bp. 2003. La Ventana, 201 p.

A szerző a szovjet korszak egyik legismertebb mai hazai szakértője, számos munkája, könyve és tanulmánya jelent meg már, amelyek valójában mindig a sztálinizmus témáját járták körbe, már jóval az 1989–1999-es változások előtt. A cím a korábbi egy-két munkára emlékeztető szintézist sejtet, az alcím azonban rögtön helyre is igazítja az olvasót. Válogatott tanulmányokról van szó, ezek a jelzett évek során jelentek meg a legkülönbözőbb helyeken, már csak ezért is érdemes volt, hogy egy most alakult új kiadóvállalat felvállalja ezek együttes kiadását. Krausz Tamás mindig is azt vallotta, hogy a sztálini szocializmus valójában államszocializmus volt.

Ennek a kérdéskörnek szentelődnék a kötet első, terjedelmesebb részének tanulmányai. A szerző a konkrét történeti körülményekből, de részben akár a korábbi orosz fejlődésből magyarázza a sztálini rendszer kialakulását. Nem tagadja, hogy ez a rendszer előbb vagy utóbb bukásra volt ítélve, saját maga előidézte nehézségei miatt. Az Oroszországban a rendszerváltozás óta feltárt, eddig ismeretlen dokumentumok révén mutatja ki, milyen nehéz helyzeteket tudott Lenin mesterien megoldani. Nem ködösíti el, hogy Lenin is hibázott olykor. De az újonnan előkerült írások sem módosítják alapvetően azt a képet, amely a történeti kutatások során kialakult, és amely alapvetően pozitív. Ehhez a témakörhöz tartozik a kritikusok részéről olyan gyakran emlegetett mozzanat, az oroszországi káosz felszámolására összeült Alkotmányozó Gyűlés feloszlásáról mindjárt az első nap végén. Az adott pillanatban, amikor már létezett egy magát szocialistának valló kormány, a parttalan tervezettség – a világháború körülményei között – nem volt helye. Krausz a helyére teszi a Gulag kérdését is, és meggyőző módon határolja el a náci koncentrációs táboroktól. A sztálini szocializmus egyik jellegzetes módszereként mutatja be azt az elméletet, amelyben mindenkor és mindenben összeesküvést gyanítottak. Nagyon jó összképet ad a „sztálini szocializmusról”, a kifejezést mindig idézőjellel használja, hogy elhatárolja ezt az államszocialista kísérletet a szocializmus egyéb elképzeléseitől.

Krausz meggyőzően érvel, őt olvasva, az ember mindig teljesen igazat ad neki, legfeljebb utólag támadnak kételyei, de akkor is csak részletkérdéseket illetően. Ezek a tanulmányok valóban időtállóak.

Nem lehet ugyanezt elmondani a második részről, amely *A rendszerváltás historiográfiai következményei* címet viseli. Itt is van megszívlelendő tanulmány a ruszofóbia történelmi funkciójáról. A magyar olvasóközönség felfigyelhet erre a tanulmányra, hiszen az utóbbi évtizedekben (és nemcsak a legutóbbi évtizedben) az oroszoktól való idegenkedésnek nálunk is figyelemre méltó változatai akadtak. Krausz Tamás hozzásegít az előítéletek és főbiák leküzdéséhez. Egészében azonban ezeken a cikkeken meglátszik, hogy a jelenkor történetének a feldolgozása történész módjára mennyire nehéz. Mert a történész a befejezett folyamatokról tud utólag érdemleges ítéletet alkotni (és okosabbnak lenni, mint a történelem tényleges szereplői). Az olyan cseppfolyós időszakokban viszont, amilyen az utóbbi tízegyházy év, nehéz bármi végérvényeset kimondani. Ennek szem előtt tartásával persze érdemes ezeket a cikkeket is elolvasni, legfeljebb már olvasás közben ellenvéleményt ébresztenek. Krausz Tamás, az éles kritikus, ezt a kritikát is elbírya majd. Olvasni őt még az ellentmondásokkal is érdemes.

Niederhauser Emil

Antikoloniális nacionalizmus Írországban és Québecben: Az 1798-as és 1837–1838-as formáló hatású események

*Stevenson, Garth: Anti-Colonial Nationalism in Ireland and Québec: 1798 and 1837–1838 as Formative Events.
= Canadian Review of Studies in Nationalism, XXX. vol. 2003. 15–33 p.*

Írország és Québec néhány fontos szempontból nagyon hasonlatos egymáshoz. Mindkettő többségében Katolikus társadalom az Észak-atlanti világban, amelyet Anglia hódított meg és részben benépesített protestáns telepésekkel, valamint az első tengerentúli területek közé tartoztak, amelyeket erőszakkal vontak a Brit Birodalom fennhatósága alá. Hasonlatosak abban is, hogy egy másik Észak-atlanti nagyhatalom is nagymértékű befolyással volt rájuk: Franciaország és az Egyesült Államok, valamint hogy egy sok generáción átívelő, alkalmanként erőszakos eseményekkel tarkított politikai, gazdasági, kulturális nacionalizmust generáltak. Ma mindkettő sikeres társadalom, jól azonosítható nemzeti identitással, a nacionalizmus célja – Írország esetében az újraegyesítés, Québecben a függetlenség – máig sem teljesült be. Benedict Anderson emlékeztet, hogy a nemzeti közösségeket sokkal inkább a közös emlékek, mintsem a biológiai eredet határozza meg. A nacionalista mozgalmak egyes emberek számára a vallást helyettesítik, bár néha a kettő szorosan összekapcsolódik, akárcsak Québecben és Írországban.

A nacionalizmussal foglalkozók többsége, a modernisták relatíve új keletű jelenségnek tartják a nacionalizmust, melynek kezdetét az egyszerűség kedvéért 1789-re teszik, bár 1776 is megfelelő lehetne. A kisebbség azonban egy sokkal korábbi eredetű, szélesebb körű jelenséget lát benne, aminek az eredete lényegesen messzebb nyúlik a múltba. Ír nacionalisták állítják, hogy az írek küzdelme az angol elnyomás ellen hét évszázadon keresztül tartott.

A modernisták ezzel szemben a nacionalizmus fejlődését tovaterjedő koncentrikus körökként érzékelik, amely akár a vízbe dobott kő hullámai, egy szellemi vagy más elittől indulnak, akik megalkotják a nemzeti tudatot, majd továbbgyűrűzik a középosztály felé, és végül mobilizálja a népet mint egészet. Ha a mobilizált tömeg nagyrészt parasztokból áll, akik a földért küzdenek, akkor nagy valószínűséggel megjelenik az erőszak is, különösen akkor, ha a földeket más nyelvű etnikumú vagy vallású közösség birtokolja. Ha az

ipari munkásosztály adja a tömegbázis nagy többségét, akkor a nacionalizmus a baloldali ideológiához kapcsolódik.

Ernest Gellner szerint sokkal inkább a nacionalizmus hoz létre nemzeteket, semmint fordítva. Bár a biológiai közösség alapjain gondolkodók vitatják, hogy egy nemzet szolidáris közösség közös emlékekkel, amelyet a nacionalista mozgalmak feladata megalkotni, hogy az egyes emberek vagy népek összeforjanak. Ehhez sikeresen kell leküzdeni mind a vertikális – osztálybeli vagy státusbeli –, mind a horizontális – regionális, kulturális, vallási – különbségeket.

A szerző a hét évszázados ír küzdelmet a nemzeti önrendelkezésért hozza fel példaként arra, hogy a nacionalizmus első érve az, hogy mindig is jelen volt, majd a konvencionális és revizionista történészek véleménykülönbségén keresztül mutatja be. Egyes történelmi események, amelyek részben kitaláltak és részben valóságok, és a résztvevők például különböző motivációja miatt már megtörténtük idején is kétértelműek voltak, vagy érintettek tettenek és azok jelentőségének megítélése eltér, különösen akkor, ha a vertikális vagy horizontális akadályok valamelyikét nem sikerül leküzdeni, ellentmondásosan interpretálhatók. Egy nemzet létrejötte nem egyetlen esemény következménye, még az olyan fundamentálisan formatív sem, mint 1776 az amerikaiaknak vagy 1789 a franciák számára. A történelmi eseményeknek nem feltétlenül kell sikereknek lenniük ahhoz, hogy nemzetformáló súlyuk legyen, részsikerek vagy kudarcok éppen olyan jelentőségűek lehetnek.

Az író párhuzamot von az 1798-as ír és az 1837-es kanadai lázadás között, mivel mindkettő nagyszámú embert mozgósított, szignifikáns különbségeket fedett fel a lakosságban, a katolikus egyház mindkét esetben javasolta, hogy hódoljanak be a protestáns brit uralkodónak. A külföldről várt segítség egyik esetben sem érkezett meg, így a brit csapatok könnyűszerrel érték le őket, melyet a helyi parlamentek feloszlatása követett. A nacionalizmus mindkét esetet túlélte, hogy aztán formájában és tartalmában megújulva jelenjen meg ismét.

A lázadások háttere

1798-ban Írország 5 milliónyi lakosának négyötöde katolikus volt, a protestáns kisebbség az északi Ulster tartományban koncentrált, bár az angol és skót gyarmatosítók letelepedésének eredményeként a XVII. században jelen volt. Ez a kisebbség megoszlott az „Ír Egyházhoz” tartozó anglikánok és presbiteriánusok között. Az előbbi csoport birtokolta a földek nagy részét, és tagjai egyenletesebben szóródtak szét az országban. Az ír nyelv hanyatlóban volt, bár több mint félmillióan még mindig csak ezt beszélték.

Kanada déli részének 650 000 főnyi népessége vallási szempontból szintén megosztott volt, minthogy legtöbbször olyan francia ajkú katolikus volt, akiknek az ősei a francia uralom alatt érkeztek, de számottevő protestáns brit kisebbségek is voltak, akiknek egy része amerikai eredetű volt, valamint ír katolikusok, különösen a két nagyobb városban. Az angol ajkúak nagy része az amerikai határ mentén élt, más néven a keleti kisvárosokban, melyek a letelepedés vonalának határvidékét jelentették. Jelen voltak még a bennszülöttek, akkori nevükön indiánok a tartomány több részében.

Mind Írország, mind Québec olyan hódított területek voltak, ahol a politikai fennhatóság az országon kívül volt, a hatalom és a javak nagy része egy angol ajkú protestáns elit kezében koncentrált. Az iparosodás kezdete ellenére, különösen Belfast és Montreal körzetében a lázadók nagy része földről élt. Írországban legtöbbször a földesurak birtokának bérlői voltak, míg Kanadában censitaires, akiknek a munkája és a tartózkodása a termőföldön a feudális földesúrtól vagy seigneurúrtól függött. Írországban 1778-tól birto-

kolhatott földet katolikus vallású abban az esetben, ha hűségesküt tett a koronára. 1798-ban a legtöbb földesúr protestáns volt, akik idejük nagy részét vagy teljes egészét Nagy-Britanniában töltötték. A földesurak egy része középosztálybelieknek adta bérbe a földjét, akik azt tovább adták bérbe kisbérlőknek. Kanada déli részén, ahol a seigneur-i uralom megelőzte a hódítást, még mindig sok francia földesúr élt. A Montrealt övező területeken a földek nagy részét angol ajkúak birtokolták, akiknek kereskedelmi és ipari érdekeltségeik is voltak. E régió parasztjai között számottevő ellenőrzés volt a seigneur-i rend felé. Kanada déli részének föld nélküli proletariátusa az 1828-as 28%-ról 1838-ra 38%-ra emelkedett. Írország gazdasága a XVII. század végén virágzott és növekedett, tehát a gazdasági nehézségek nem lehettek az 1798-as forradalom okai, bár megjegyzendő, hogy Wexford, ahol a legerőszakosabb cselekmények zajlottak, kivételt képezett ez alól.

Kanada esetében a gazdasági körülmények nagyobb hangsúlyt kaptak, mivel a francia ajkú parasztság alapvető terménye a búza volt, míg az angol ajkú farmerek más terményeket, zabot és burgonyát termeltek. A kor vezető gazdaságtörténésze, Fernand Ouellet bizonyította, hogy a gabonagazdaság válságban volt, mivel 1832-ben nemcsak a gabona ára, de a minősége és a mennyisége is zuhant. 1834/35/36-os búzatermés nagy részét rovarok semmisítették meg, és búzát kellett importálni. Ezzel egy időben a nyugati világot sújtó bankválság következtében az amerikai bankok felfüggesztették a készpénz kifizéseket 1837 májusában.

Írországban a brit dominancia ellenére kétkamarás parlament működött Dublinban, melyben nagyrészt a földbirtokos elit képviseltette magát. Az amerikai események hatására 1782-ben az ír parlament függetlenségi nyilatkozatot bocsátott ki. Az ezt követő tizenhat éves időszakot a prominens parlamentáris vezető, Henry Grattan nevével fémjelzik, amikor Írországban a gyarmati elit önkormányzásának időszaka volt. A katolikusok a parlament egyik házában sem foglalhattak helyet, vagy nem tölthettek be más politikai hivatalt.

Alsó-Kanada kétkamarás törvényhozása a kinevezett törvényhozó tanácsból és a választott törvényhozó gyűlésből állt, amely sokkal szélesebb szavazókörrrel rendelkezett, és amelyben a katolikusok és a protestánsok egyaránt jelen lehettek.

A politikai elégedetlenség a Grattan-parlament alatt fokozódott Írországban, és 1791-ben olyan középosztálybeli liberálisokat tömörítő Egyesült Írek Szervezete alakult meg, akik szimpatizáltak a francia forradalommal. A szervezet eleinte a presbiteriánus Down és Antrin megyékben volt erős, de később felismerte, hogy egy sikeres nemzeti mozgalomnak Írországban fogadnia kell katolikus többséget is. Vezéregyénisége Theobald Wolfe Tone, középosztálybeli dublini protestáns volt, aki fiatalon brit párti volt, de 1789-ben állítása szerint meggondolta magát. Az Egyesült Írek vezetőjeként elérte Londonban azt, hogy bár továbbra sem tölthettek be katonai, jogi vagy adminisztratív hivatalt, de szavazati jogot kaptak a katolikusok. 1794-ben az Egyesült Írek egyesültek a Védelmezőkkel (Defenders), amely egy brit- és földesúr-ellenes mozgalom volt a katolikus parasztság körében. Vallási, regionális és társadalmi különbségek miatt ez törekeny szövetség volt, mégis mérföldkő a forradalmi helyzethez vezető úton. A következő évben az Egyesült Írek elkötelezték magukat a brit birodalomtól való elszakadás mellett. Az Egyesült Írek erősödésére válaszként az armagh-i protestáns földesurak 1795-ben megalakították a Narancs Rendet, amely egy szélsőséges jobboldali, időnként erőszakos cselekményeket végrehajtó, a katolicizmussal és az ír nacionalizmussal szembenálló mozgalom.

Dél-Kanadában a politika a főként angol ajkú gazdasági elitet képviselő Általános Kormányzó és a Törvényhozó Gyűlés közötti konfliktus körül forgott. A XIX. század elején a gyűlésben többséggel rendelkező Parti Canadien megalakult. Akkoriban a canadien

szón francia származású és anyanyelvű személyt értettek, de a parti nemcsak őket tömörítette, hanem nagyon sok angol ajkút is, így nevét Parti Patriote-ra változtatta erősítendő azt, hogy mindenki számára nyitva áll. Legprominensebb alakja Louis-Joseph Papineau volt. A Parti Patriote fokozatosan radikalizálódott, és 1834-ben elfogadtak egy követeléslistát, amely 92 követelésként vált ismertté. Angliában a Melbourne/Russel-kormány látszólag elfogadott néhányat a 92 követelés közül, de 1837-ben Russel követeléseinek elfogadásával kategorikusan visszautasította az egészet. Emiatt a Parti Patriote az Egyesült Írekhez hasonlóan, akik Fitz William mellözése miatt hasonló helyzetbe kerültek, alapvetően szeparatista helyzetet foglalt el.

Nemzetközi kontextus

Mind az ír, mind a kanadai felkelés része egy nemzetközi mozgalomnak, amely a demokráciát és a liberalizmust célozta, és amely az amerikai függetlenségi háborúval kezdődött. A vezetőiket Anthony Smith policentrikus nacionalistáknak hívta, és szimpatizált a nemzeti felszabadítási mozgalmakkal, vágya pedig egy független nemzetekből álló békés világ volt. Az ő nacionalizmusuknak kevés köze volt ahhoz az etnocentrikus xenofób változathoz, amely a XX. században oly sok bajt okozott.

Mind az Egyesült Írek, mind a Patriote-k segítséget vártak szomszédaiktól, mely lehangolóan gyengének és hatástalannak bizonyult, már ha egyáltalán volt. A kanadai és az ír lázadók alábecsülték a brit birodalomtól való elszakadás nehézségeit az amerikai és a francia forradalom sikerének fényében. Theobald Wolfe Tone 1795-ben emigrált az Egyesült Államokba miután a brit kormány felajánlotta neki a száműzetés vagy kivégzés lehetőségét, majd New Jersey-ből néhány hónap múlva Franciaországba utazott segítséget sürgetve. Bonaparte Napóleonnal is találkozott, de nem tudta rávenni arra, hogy Írországot vegye komolyan.

Lord Edward Fitzgerald 1792-ben, Franciaországban kifejezést adott a francia forradalom iránti szimpátiájának. Ezért eltávolították a hadseregből, majd négy év múlva csatlakozott az Egyesült Írekhez Írország felszabadításáért. Ezen remények ellenére a francia segítség mire 1798-ban megérkezett, már késő volt.

A dél-kanadai felkelés más földrajzi és történelmi körülmények között zajlott. Franciaország forradalmi imázsa a bonapartista diktatúra és a monarchia visszaállításával megszűnt, bár azt a második forradalom 1830-ban megszüntette, de ettől Franciaország nem lett sem a köztársaság, sem a brit birodalom ellensége. Papineau, aki harcolt az amerikaiak ellen 1812-ben, az 1820-as évek végén egyre inkább Amerika-pártivá és britellenessé vált. Az amerikaiakat természetes szövetségésüknek és barátjuknak tekintette. Amint azonban a lázongások kitörték, Martin van Buren elnök semlegességi nyilatkozatot bocsátott ki, és megtiltott minden segítséget az USA-kormányalkalmazottaknak.

Az események sora

A lázadások időpontját sem Írországbán, sem Kanadában a lázadók választották meg, sőt ezeket a cselekményeket a hatóságok tettei váltották ki. Írországbán nagyszámú francia politikai disszidentet tartóztattak le, vidéken a feszültség egyre nőtt. 1798. május 17-én az Egyesült Írek 23-ára tervezték a felkelés megindítását. Két nappal ezután letartóztatták Lord Edward Fitzgeraldot, és a fogságban behalt a letartóztatásakor szerzett sérüléseibe.

A következő néhány napban a lázadás végigseper az országon. Nyár végére a 32 megye közül 17-ben zajlottak számottevő harci cselekmények. Killdare városát harminc-

ezer felkelő szállta meg május 26-án, de a hónap végére gyakorlatilag véget is ért a lázadás, mivel Killdare-től északra Meath megyében a Tara-hegyen három nappal később a lázadók vereséget szenvedtek. Wexfordban a lázadás ekkor kezdődött. Itt sikerrel mobilizálták a katolikus parasztságot, ezért itt jobban elhúzódott, és egész Írországbán a legvéresebbé vált.

Súlyos áldozatok árán elfoglalták Enniscorthy-t és Wexford városát a hónap vége előtt. Június 5-i vereségük ellenére kitartottak a Vinegar Hillen. A harcoknak június 21-én volt vége. Az innen megszökő és Carlow-nál vereséget szenvedő lázadó erők észak felé fordultak, hogy az ulsteri presbiteriánusokkal egyesüljenek, ahol július 14-ig tartottak ki. Eközben a két, főként presbiteriánus Antrin és Down megyében a felkelések június elején törtek ki, de gyorsan elfojtották őket.

A dráma utolsó felvonása a forradalmi Franciaország régen várt intervenciója volt, amelyet Humbert tábornok vezetett, és Mayo megyében a Killala-öbölben szálltak partra augusztus 23-án. Humbert serege a kezdeti sikerek és a helyi támogatás ellenére szeptember 8-án letette a fegyvert. Ír követőiket kivégezték, Wolfe Tone, aki röviddel az expedíció után szállt partra, árulásért került bíróság elé.

Kanadában, akárcsak Írországbán felkelés közvetlen előzménye egy letartóztatás-sorozat volt. Azt követően, hogy a brit parlament elfogadta Russel követeléseit, a Montreal körüli megyékben tömeggyűlések kezdődtek, melyeket a Patriotes állandó központi bizottsága szervezett. Papineau és más Patriote-vezetők beszédeit hallgatta a tömeg, melynek létszáma a 12 legnagyobb gyűlésen körülbelül 25 ezerre volt tehető. Szélesebb mozgalomnak csak ezek a gyűlések voltak a látható jelei. Ezek a megyei találkozók egy delegációk találkozásában csúcsosodtak ki, melyet 6 megye küldött október 23-án St. Charles-ba. November 6-án a kormány és a Patriote-k hívei között utcai harc alakult ki, amely a rendkívüli állapot kihirdetését vonta maga után. Néhány nappal később egy névtelen levél figyelmeztetett arra, hogy egy 15–20 000 fős lázadó sereg készül megtámadni Montrealt, ezért november 16-án a kormány letartóztatási parancsot adott ki a Patriote-vezetők ellen. A kormány lépését megérezve Papineau és más vezetők a Richelieu-völgybe mentek, amely egy Patriote-erősség volt, és ahol fegyveres híveik őrizték őket. November 23-án a Patriote-k első és egyetlen győzelmüket aratták a brit csapatok ellen St. Denis-nél. Wolfred Nelson, a brit hadsereg korábbi orvosa és sebésze vezette a Patriote-erőket saját házából. Papineau elhagyta St. Denist még a harc előtt, és az Egyesült Államokba szökött, ahol utólag azt állította, hogy ez más Patriote-vezetőkkel egyetértésben történt, bár Nelson, aki októberben fogságba esett, és akinek házát lerombolták a brit katonák, később másképp nyilatkozott.

A felkelések hírére Felső-Kanada protestáns kolóniai Lyon MacKenzie vezetésével siettek a segítségükre. Az antrini és downi felkeléshez hasonlóan MacKenzie erőfeszítése is kései és erőtlen volt a másutt zajló súlyosabb felkelések megsegítéséhez. Mint-hogy a Richelieu-völgy elesett, és Felső-Kanada nem tartogatott számottevő veszélyt, ezért a másik Patriote-erősség Deux Montagnes felé fordult Montreal figyelme. A mindent eldöntő csatát december 13–14-én vívták St. Eustache-nél. Itt egy helyi fizikus, dr. Jean-Olivier Chénier vezette a lázadókat, aki hősi halált halt, mikor a brit csapatok a falura támadtak. A Papineau által kinevezett Girod-ot a helyszíntől nem messze fogságba ejtették, ahol öngyilkosságot követett el. A brit katonák a szomszédos falut is megsemmisítették, és a templomot is megszenteltelenítették. Bár később voltak kisebb fellángolások, de az 1837-es felkelésnek ez a csata vetett véget. Az Egyesült Államok területén újra összegyűlő Patriote-k, akiket már nem Papineau vezetett, élvezték a helyi lakosság szimpátiáját, és radikálisabb programot dolgoztak ki. 1838 februárját

követően titkos társaságot szerveztek, és utoljára 1838 novemberében lépték át a hárt, ahol két vereséget szenvedtek.

Vallás, etnikum, osztály és a vereség okai

Donald Creighton leírása szerint az 1837-es felkelés egy műveleti terv nélküli lázadás volt a siker legcsekélyebb esélye nélkül. Ugyanez elmondható a sokkal több emberéletet követelő 1798-as ír felkelésről is. Mindkét csoportot az amerikai példa inspirálta, de a lázadók alábecsülték a nehézségeket. Az amerikaiak hathatós külső katonai segítséget kaptak különösen Franciaországtól, sok szimpatizánsuk volt magában Nagy-Britanniában is, mint pl. Edmund Burke. Ütőképes flottával rendelkeztek, valamint az ország is túl nagy volt ahhoz, hogy azt teljes egészében meg tudja szállni. Sem az ír, sem a kanadai lázadók nem voltak képesek időzíteni a saját, valamint a kapcsolódó felkeléseket, ahogy azt Lord Durham elismerte, azt valójában a britek sietteték. Bár elméletileg mindkét felkelést egy központból irányították, mégis koordinálatlan regionális harcok sorozatává degradálódott. Írország és Alsó-Kanada egyaránt katolikus többségű társadalom volt, amely egy hivatalosan protestáns uralkodó ellen lázadt. Az ír és francia nacionalizmus későbbi fejlődésének tükrében gyanítható, hogy a katolicizmusnak volt valami köze a felkelésekhez, de a tények ennél sokkal összetettebbek.

Wolfe Tone bár a katolikusok jogaiért szállt síkra, kevés hasznot hajtott a katolikus egyháznak, sőt üdvözölte Napóleon bevonulását Rómába, amikor az elkergette a pápát. Alsó-Kanadában a lázadók vezetői között is voltak protestánsok, többek közt a Nelson testvérek és Thomas Brown. A brit állam kezdte finomítani hivatalos anti-katolicizmusát már az 1774-es québeci törvény megjelenésekor. Ezt követte néhány könnyítés és az ír katolikusokat érintő korlátozás. A XVII. században a föld alá kényszerülő katolicizmust egyre jobban tolerálták a hatóságok a XVIII. század második felében. A brit katolicizmus-ellenesség tovább enyhült részben azért, mert a Stuart-házra megsemmisítő vereséget mértek az 1745-ös skót-felföldi felkeléskor, valamint a legesélyesebb katolikus trónkövetelő, James Stuart is meghalt 1766-ban. Továbbá a brit tory-k az ország méretének növekedésével egyre inkább szereték volna besorozni a hadseregbe a katolikusokat katonának, akikre immár a franciák és az amerikaiak elleni harcokban lehetséges szövetségként tekintettek. Ha ez volt a fő motivációja a katolicizmus felé tett engedelmeknek, akkor a brit stratégia kifizetődött 1798-ban és 1837-ben. A katolikus egyház egésze a gyarmati hatóságokat támogatta, és ellenezte mind a két felkelést. Az írek esetében John Thomas Troy dublini püspök lelkipásztori körlevelet bocsátott ki, melyben elítélte a lázadást, és sürgette a behódolást a törvényes hatóságoknak. Az események Alsó-Kanadában is hasonlóképpen zajlottak, ahol Papineau már két évvel a lázadás előtt az egyházi ellenségességről panaszkodott a feleségének. Montreal püspöke, Lartigue, aki Papineau unokatestvére volt, 1837 júliusában 150 paphoz intézett beszédében figyelmeztetett a lázadásra. A lázadás alatt a fegyvert viselő Patriote-tól megtagadták a szentséget, az eslestektől pedig azt, hogy megszentelt földbe temessék őket.

Noha mind Írország, mind Kanada túlnyomó többségében katolikus volt, egyik sem volt kizárólag az. Az Egyesült Írek és a Patriotes egyaránt felismerte, hogy egyesítenie kell a gyarmatosítás minden ellenfelét tekintet nélkül vallásra vagy etnikumra. Wolfe Tone ragaszkodott hozzá, hogy felsorakoztassa mindhárom vallás – katolicizmus, a protestantizmus és a nem anglikán protestantizmus – híveit a közös ügy mögött. Fitzgerald, a protestáns hatalmi elit tagja volt, a mozgalom Belfastban alakult, de a presbiteriánus Antrim és Down ugyanolyan elégedetlen volt a hatalommal.

Kanadában is rendkívül hasonlatos volt a helyzet, ahol a főbb csoportok a francia-kanadai katolikusok, a brit protestánsok és az ír katolikusok voltak. A Patriotes is inkább ideológiai és osztályalapon kívánta egyesíteni az összes felet, mint etnikai nacionalista alapokon. A tizenhat, távollétében halálra ítélt, főbb vezető közül ötven angol ajkúak vagy származásúak voltak, akárcsak az 501 Montreal környékén előállított gyanús személy közül harmincegyen.

Írországban és Kanadában egyaránt két különböző típusú felkelés zajlott le egy időben: a kozmopolita középosztályé és a nem különösebben felvilágosult, kizsákmányolt parasztságé. Egyiknek sem volt esélye a sikerre a másik nélkül, de érthető módon néha egymás útjait is keresztezték. Általánosságban szólva az Írországban a vallási vonalak mentén és Kanadában az etnolingvisztika mentén lezajló polarizációért a hatóságok „oszd meg, és uralkodj”-elvű taktikája okolható, amelynek máig láthatók a következményei mindkét országban.

1798 és 1837 továbbra is visszhangzik, legyen bármily kétértelmű is a történelmi megemlékezés róluk. Bár a két lázadás, nem úgy, mint amerikai elődjük, ugyan elbukott, de mégis segített létrehozni a nemzeti összetartozást, amely máig fennáll. A közelmúlt éveiben mind Írországban, mind Kanadában kialakult egy befogadóbb jellegű „polgári” formája a nacionalizmusnak, amely inkább emlékeztet az Egyesült Írek és a Patrióták nacionalizmusára. Még ha közvetlen, nemzeti céljaikat nem is érték el, azt mégis korai lenne kijelenteni, hogy 1798 és 1837 lázadói örökség nélkül, hiábavalóan haltak volna meg.

Bosznay Csaba

A KISEBBSÉGGUTATÁS KÖNYVEK

2003-ban és 2004-ben megjelent kötetei

2003

Kisebbségi lét és érvényesülés. A magyar lakosság munkaerő-piaci kihívásai a Kárpát-medencében
(szerk.: Fábri István)

Kniezsa István: **Helynév- és családnév-vizsgálatok**
Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban (szerk.: Majtényi Balázs)

Niederhauser Emil: **Magyarország és Európa**

Makkai Béla: **Végvár vagy hídfő?**

Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában

Moravcsik Gyula: **Bizánc és a magyarság**

Kristó Gyula: **Early Transylvania (895–1324)** (angol nyelvű)

Kristó Gyula: **Nem magyar népek a középkori Magyarországon**

Kovács József László: **Soproni Parnasszus. Sopron-Ödenburg kétnyelvű irodalma a kezdetektől napjainkig**

Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása
(ford. és szerk.: Moravcsik Gyula)

2004

Zsoldos Attila: **The legacy of Saint Stephen**

Köpeczi Béla: **Rákóczi útjain**

Szarka László: **Etnikai csoportok, kisebbségi közösségek, nemzetépítés Közép-Európában**

Miskolczy Ambrus: **Határjárás a román–magyar közös múltban**

Péntek János (szerk.) **Magyarul megszólaló tudomány**

Előkészületben:

Tóth Judit: Státuszjogok

Gereben Ferenc: A művelődési szokások hatása az identitástudatra Magyarországon és a határon túli magyarok körében

Papp Klára (szerk.): A Bocskai-felkelés a magyar és az egyetemes történelemben